

Állam – Civilizáció – Eszme

Ünnepi tanulmányok a 70 éves

EGEDY GERGELY

tiszteletére

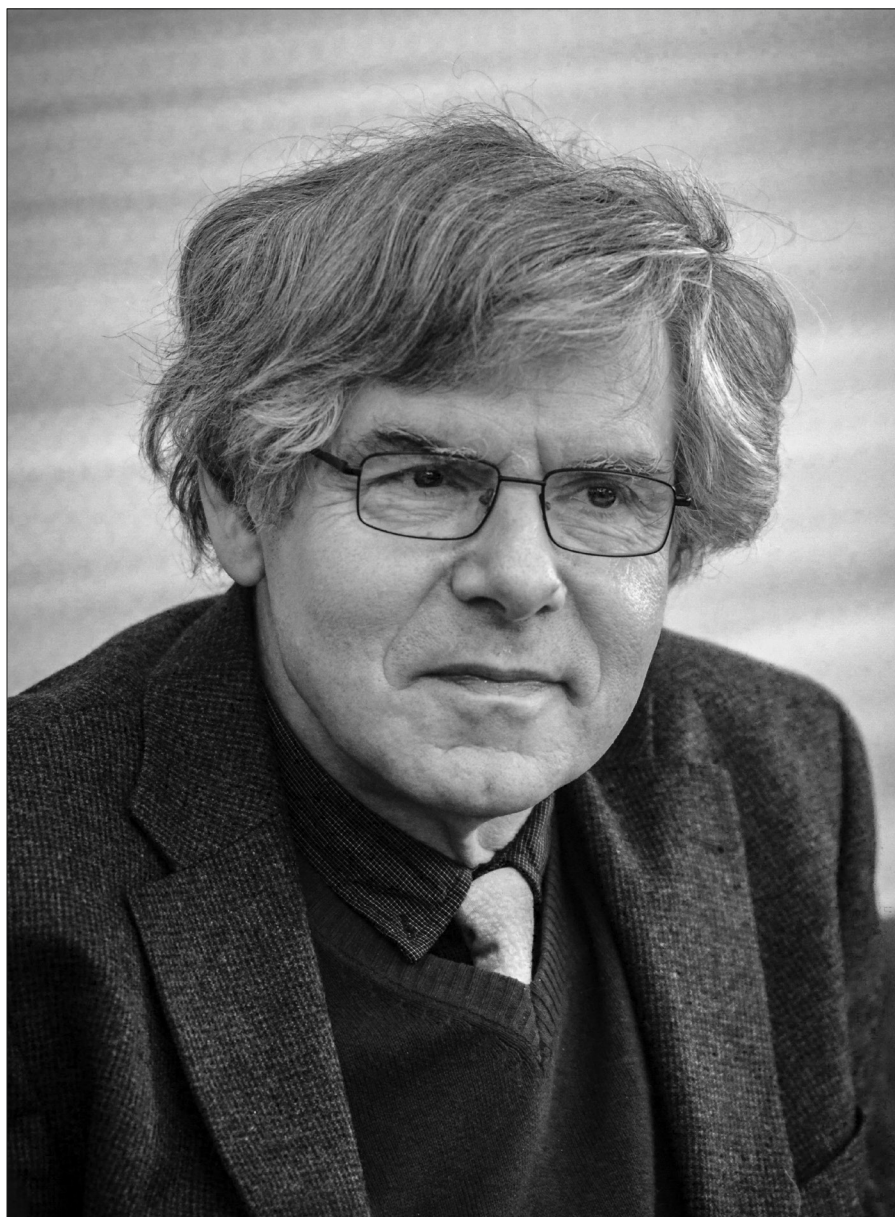

LUDOVIKA
EGYETEMI KIADÓ

Állam – Civilizáció – Eszme

Ünnepi tanulmányok
a 70 éves Egedy Gergely tiszteletére

Állam – Civilizáció – Eszme

Ünnepi tanulmányok a 70 éves Egedy Gergely tiszteletére

Szerkesztette
Halász Iván – Kaiser Tamás

LUDOVIKA
EGYETEMI KIADÓ

Budapest, 2024

A kötet szerzői
Budai Balázs Benjámin

Gazdag Ferenc

Halász Iván

Imre Miklós

Kaiser Tamás

Méhes Tamás

N. Rózsa Erzsébet

Pongrácz Alex

Szabó Máté Csaba

Szentpéteri Nagy Richard

Szerletics Antal

Takács Albert

Szakmai lektor

Papp Tekla és Schweitzer Gábor

Kiadja a Nemzeti Közszerológati Egyetem

Ludovika Egyetemi Kiadó

A kiadásért felel: Deli Gergely rektor

Székhely: 1083 Budapest, Ludovika tér 2.

Kapcsolat: kiadvanyok@uni-nke.hu

Felelős szerkesztő: Kilián Zsolt

Olvasószerkesztő: Nagy Judit

Tördelészerkesztő: Kilián Zsolt

Korrektor: Csinta Áron

Nyomdai kivitelezés: Pátria Nyomda Zrt.

Felelős vezető: Orgován Katalin vezérigazgató

DOI: https://doi.org/10.36250/01183_00

ISBN 978-963-653-042-6 (nyomtatott)

ISBN 978-963-653-043-3 (ePDF)

© A szerzők, 2024

Szerkesztés © Halász Iván, Kaiser Tamás, 2024

© A kiadó, 2024

Minden jog védve.

Tartalom

Egedy Gergely professzor úr 70 éves! | 7

Takács Albert

Az elegáns gondolkodás | 11

Szentpéteri Nagy Richard

A magyar politikai konzervativizmus kezdetei | 37

Pongrácz Alex

Mozaikok a „Nyugat alkonyával”
kapcsolatos gondolkodásból | 51

Halász Iván

Az EU és az európai
civilizációs állam gondolata | 61

Gazdag Ferenc

Franciaország: identitás és nagyhatalmiság | 89

N. Rózsa Erzsébet

Az iszlám és a területi állam fogalma | 101

Szerletics Antal

Jeremy Bentham hatása a 19. századi brit államfejlődésre –
Individualizmus kontra kollektívizmus? | 109

Kaiser Tamás

Az „angolkérdéstől” a „polgármesteri devolúcióig”:
a brit politikai tradíció továbbélése | 121

Szabó Máté Csaba

A cornwalli nemzeti mozgalom
és a Mebyon Kernow | 133

Méhes Tamás

A „lex mercatoria” tündöklése és bukása
az ipari forradalom előtt és után | 153

Imre Miklós

A Magyar Tanácsköztársaság gazdaságirányításának
néhány kérdése | 163

Budai Balázs Benjámín

A digitális állam fenyegetettsége:
a mesterséges intelligencia | 181

A kötet szerzői | 191

Egedy Gergely professzor úr 70 éves!

Professzor úr a 20. század nehéz 50-es éveiben született Budapesten. Tulajdonképpen az egész eddigi élete és pályafutása a magyar fővároshoz kötődik. Budán élő szülei orvosok voltak, de ő nem folytatta ezt a pályát, egyetlen fiútestvére pedig mérnök lett. Az általános iskola elvégzése után középiskolai tanulmányait a budapesti Fazekas Mihály Gimnáziumban folytatta, ahol sok más – később méltán híressé vált – értelmiségi is tanult. Nagyra becsült nagynénje is hosszú évtizedeken keresztül itt tanított magyar nyelvet és irodalmat.

Az érettségi vizsga és a kötelező sorkatonai szolgálat letöltése után az ELTE Bölcsészettudományi Karán angol–történelem szakon tanult tovább. Mindkét tanult szakmája egyformán fontos számára, akár közvetlen (szakmai), akár közvetett (emberi) befolyásról van szó. Egedy Gergelynél ugyanis kevés angolosabb úriember van Budapesten. Ebbe a fogalomba nemcsak a mértéktartás, az udvariasság, a finom humor, hanem a rendkívüli lojalitás is beleértendő. Az utóbbit mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a tanár úr 1993 óta (tehát immár három évtizede) megszakítás nélkül oktatója karunknak és jogelőd intézményeinek (Államigazgatási Főiskola, Budapesti Közigazgatási és Államigazgatási Egyetem, Budapesti Corvinus Egyetem, végül pedig a Nemzeti Közszerződési Egyetem). Előtte néhány éven át a Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Intézetében dolgozott. Pályafutását – kiváló angol nyelvtudásának köszönhetően – a Magyar Rádió fordítószolgálatánál kezdte. Innen távozva választotta a kutatói, majd az oktatói pályát.

Egedy Gergely oktatási profilja főleg a politikatudományt, a szociológiát és a nemzetközi kapcsolatokat foglalta, illetve foglalja magában. Emiatt nem meglepő, hogy a tanár úr hosszú éveken keresztül az azóta megszűnt Társadalomelméleti Tanszék vezetője volt. Az utóbbi évtizedben pedig az NKE ÁNTK Kormányzástani és Közpolitikai Tanszék oktatója. Törzstagként részt vesz a Közigazgatás-tudományi Doktori Iskola munkájában is. Eddig három doktorandusza védte meg disszertációját. Tanári pályafutása során óraadó oktatóként, illetve témavezetőként dolgozott az ELTE Bölcsészettudományi Karán is.

Egedy Gergely az egyetemen elsajátított történelmet nemcsak szerette, hanem magas szinten művelte is. Kutatásai során a széles összefüggések és fontos részletkérdések

íránt fogékony gondolkodását és mélyreható történelmi ismereteit tudta hasznosítani, továbbá a már említett kiváló angol nyelvtudását is. Emellett német nyelvből is rendelkezik felsőfokú, valamint oroszból középfokú nyelvvizsgával.

Történészként a tanár urat különösen a Magyarországon mindig egy kicsit háttérbe szorított egyetemes történelem ragadta meg. Ezirányú érdeklődése már az egyetemen megmutatkozott, hiszen szakdolgozatához nem magyar vagy európai témát választott, hanem a távol-keleti Burmát. 1991-ben megvédett kandidátusi értekezését pedig Thaiföldről írta. Később az angolszász országokra és civilizációra koncentrált a figyelme. Nem meglepő, hogy az 1990-es években Nagy-Britannia és a brit világ egyik legjobb magyarországi szakértőjévé nőtte ki magát. Ezt támasztja alá, hogy több könyvet írt az Egyesült Királyság és Ausztrália történetéről. Az utóbbi évtizedben pedig sokat foglalkozott Nagy-Britannia és az európai integráció, illetve a brexit kérdéskörével. Ebben a témában könyvet is írt, a számos cikk és szakmai előadás mellett.

Egedy Gergely jóval később, már a rendszerváltás utáni években elvégezte a jogtudományi egyetemet is. Jogi tanulmányait az akkoriban még viszonylag új PPKE Jog- és Államtudományi Karán folytatta. A jog azonban különösebben nem kötötte le, jogi diplomáját később nem is nagyon hasznosította. Nem így az általa sokkal izgalmasabbnak talált szociológiát, amelyet ugyan az egyetemen még nem tanult, de ismerte, szerette és sokáig tanította is.

Hasonló a helyzet a politikatudománnyal is. A tágabb szakma ugyanis a professzor urat nemcsak történészként, hanem roppant művelt és problémaérzékeny politikatudósként, illetve eszmetörténészként is ismeri. A már említett 1991. évi kandidátusi értekezését sem a történészeknél védte meg, hanem a politikatudományi bizottság előtt. Egyetemi habilitációját 2005-ben azonban már egyetemes történelemből szerezte meg. Ennek fényében nem meglepő, hogy az MTA doktora címet 2017-ben szintén a történettudomány témakörében (azaz az MTA II. osztályánál) szerezte meg.

A tudományos életút egyik legfőbb témája a modern angolszász konzervativizmus kutatása lett. Ez a téma a történettudomány és a politológia határmezsgyéjén mozgott, hiszen eszmetörténetről van szó. Egedy professzor idővel a brit és az észak-amerikai konzervativizmus leginkább szakavatott magyarországi ismerője, szakértője lett. Erről tanúskodik két meghatározó, illetve a mai napig sokat idézett könyve is. A *Brit konzervatív gondolkodás és politika* (2005) című könyvéért 2006-ban a Magyar Politikatudományi Társaságtól elnyerte a Kolnai Aurél-díjat is. A könyvet méltató Körösenyi András a következő szavakkal jellemezte ezt a munkát: „E minőségében hazánkban úttörő jellegű munka, de a nemzetközi szakirodalomban sem akad sok

párja... Külön erénye Egedy Gergely művének, hogy új szemléletű megközelítésmódja, a tudományos igényessége és a rendkívüli alapossága mellett stílusa kellemes olvasmánnyá teszi. Noha a könyvből kiérezhető egyfajta érzelmi kötődés a konzervativizmus értékvilágához, sőt Egedy Gergely a thatcherizmussal szembeni ellenérzéseit sem rejti véka alá, ez nem veszélyezteti a munka tárgyilagosságát.”

Konzervatív gondolkodás és politika az Egyesült Államokban (2014) című monumentális monográfiájával pedig 2017-ben megszerezte az MTA doktora címet. De pályafutása során foglalkozott a konzervativizmus általános kérdéseivel, illetve dilemmáival is. Az erről szóló írásai a *Konzervativizmus az ezredfordulón* című könyvben láttak napvilágot 2001-ben. Itt jelent meg például a patricius és a plebejus konzervativizmusról szóló gondolata, amely aztán sokakat megihletett saját tanulmányaik és kutatásaik során. Végül meg kell említeni, hogy Egedy Gergely nemcsak szerzője, hanem szerkesztője is volt a *Magyar politikai enciklopédiának* (2019), amely főleg a konzervativizmushoz közel álló szerzőktől közölt szócikkeket. Kutatásai során a magyar konzervativizmusról sem feledkezett meg. Az utóbbi években leginkább Asbóth János és Kornis Gyula munkásságáról írt tanulmányokat.

A fent említett témákon kívül Egedy professzor rendelkezik még egy további meghatározó és fontos témával – a nemzetközi kapcsolatok elméletével és történetével. A *Bevezetés a nemzetközi kapcsolatok elméletébe* című könyve több kiadást élt meg (az első 2007-ben), és számos magyarországi egyetemen kötelező tananyag lett. Egy ideig a tanár úr a mi egyetemünkön is oktatott ilyen jellegű kurzust. Az utóbbi időben egyre jobban foglalkoztatja a civilizációs államok problematikája, amelynek szintén magyarországi úttörőjévé vált.

A tanár úr a publikációs fórumok tekintetében is hűséges típus. Nyilván az elmúlt három évtizedben számos rangos magyar és nemzetközi folyóiratban publikált, de legtöbb írása a *Magyar Szemle*, illetve a *Polgári Szemle* című folyóiratban jelent meg. Az általa szerzőként kedvelt és preferált sajtótermékek közé tartozik a *Magyar Hang* hetilap és a kéthetente megjelenő *Országút*. Habár kissé visszafogott, saját magát előtérbe soha nem helyező személyisége nem tette lehetővé számára, hogy „médiaszóttá” váljon, az egyes sajtóorgánumok mégis megtalálták a tanár urat, különösen az angolszász világgal kapcsolatos témákban. De tanárként a legfontosabb számára az a hatás, amelyet tanítványaira és kollégáira gyakorolt, akik körében Egedy Gergely már több évtizede közkedvelt és elismert. Születésnapjához a szerzői kollektíva és a kollégák, illetve a tanítványok nevében sok egészséget és boldogságot kívánunk, valamint sok új szakmai ötletet, publikációs témát és kutatói örömet!

A szerkesztők és a szerzők

Takács Albert

Az elegáns gondolkodás

Elgondolni csak azt tudjuk, amit a nyelv megjelöl. A nyelv nemcsak a gondolatok közlésének, hanem a világ megismerésének is az eszköze. A nyelv használata egyszerre jelzője a világról való tudásnak és a személyiségnek, aki a nyelv révén a világhoz viszonyul. Az emberi gondolkodás stílusát az eszmék határozzák meg. Az eszme a gondolkodási formák egyike, amelynek jellemzője a kontextualitás, a törekvés a gondolkodás egészében való elhelyezkedésre. További kritériuma a perspektivitás, a nyitottság a gondolkodás tartalmának és formájának gazdagodása felé. Egedy Gergely a konzervatív eszmevilág kutatója és reprezentánsa. Konzervatívnak lenni beállítottság, amelynek paradigmája, hogy hátrafelé gondolkodunk, de előre élünk. Konzervatívnak lenni annyi, mint a múlt, a jelen és a jövő között megtalálni a békés, élvezhető, kockázatarús nélküli átjárót. A politikai eszmék története kitűnő terep Egedy Gergely számára azt megmutatni, hogy a konzervatív szellem miként tehet eleget ennek a kihívásnak. Állítja, hogy korunk kiemelkedő értékűnek tartott politikai ideái között vannak olyanok, amelyeket csakis konzervatív gondolkodásmód alkothatott meg. Egedy Gergely gondolkodásának eleganciáját annak felismerése adja, hogy eszméink nem egyszerűen vannak, hanem választjuk őket. Az eszmei gondolkodás akkor elegáns, ha felelős.

Alfred North Whitehead aforizmaként idézett mondása szerint az európai filozófia Platónhoz fűzött lábjegyzetek sorozata.¹ És valóban: mint oly sok filozófiai problémának, a megismerés jellegének, módjának és funkciójának első megfogalmazását *Platón* dialógusaiban találjuk. A gondolkodást magát azonban módszeres gondolkodás tárgyává *René Descartes* tette. A metódus lényege a deduktív levezetés, amelynek kiindulópontja csak olyan tétel lehet, amely bizonyításra nem szorul, hanem közvetlen *intuícióval* fogalmazható meg. A zárótétel akkor igaz, ha világos (*clara*) és határozott (*distincta*) ismereten alapul, vagyis az igazság kritériumát nem a gondolkodás tárgyával való megegyezés, hanem a gondolat *racionalitása* adja.² Ennek az univerzális érvényűnek szánt gondolkodási eszménynek először talán

¹ NORTH WHITEHEAD 1979: 39.

² DESCARTES 1980: 102 skk., 121 skk.

a *német romantika* állta útját. *Platón* ideája vagy *Descartes* igazságfogalma a szubjektummal szemben álló mozdulatlan valóságként jelent meg, a filozófiai romantika viszont megszüntette az alany függését gondolkodásának tárgyától, és a valóságot a szellem *teremtő* tevékenységeként határozta meg. A gondolkodás irányváltásának jellegzetes képviselője *Johann Gottfried Herder*, aki elmékedéseiben a történelmet a természeti fejlődés sajátlagos genetikus törvényszerűségek szerinti folytatásának tekintette, amelyet a humanitás eszméjének kiteljesedése alapján lehet megérteni.³ A német romantika a gondolatok kifejezésében *stiláris* változást is hozott, ami a filozófia szellemi élet más területeivel – elsősorban az irodalommal – való szorosabb kapcsolatának folyamánként következett be. Habár a romantika végtelen utáni vágya egy ideig még fenntartotta a gondolkodás egységét a világ valamennyi jelenségére, látásmódjával megnyitotta az utat a szellemtudományok önállósulása és a történelmi tudat kialakulása előtt. A szellemtudományokban nem a természeti törvényé a központi szerep, hanem a teremtő erőé, amelynek alkotásai történelmileg bégyazottak, gondolkodni róluk ezért időbeli elhelyezkedésük alapján lehet.

Ahogy egykor a természeti törvény volt az univerzális gondolkodás foglalta, úgy a magyar–amerikai történész, *John Lukacs* szerint gondolkodásunkat és tudásunkat gyökeresen átalakítja, ha a helyes történelmi tudat működésére alapozunk. „Valaminek a története, legyen szó bármiről, maga az a valami. A történelem nem társadalomtudomány, hanem az emberi gondolkodás elkerülhetetlen formája. [...] [e]lőre élünk, de csak hátrafele tudunk gondolkodni. [...] [a]hogy látásunk a kontrasztan alapszik, a jelenről való tudásunk alapja az, amit a múltból tudunk.”⁴ Már *Galilei* megsejtette, hogy a megfigyelő személye mindig ott van a megfigyelt természeti jelenség és a megfigyelés eredménye között, és ez a közbülső pozíció a megfigyelés tárgyára is kihat. A megfigyelt jelenség nem tökéletesen ugyanolyan objektív adottság mindenki számára. Valószínűleg hasonló kétely formálta *Descartes* értelem vezetésére szolgáló szabályait is, amikor a biztos tudás eléréséhez megelégedett a racionális gondolkodás matematikai szabályainak betartásával. *John Lukacs* számára a történelmi gondolkodás annak elismerését jelenti, hogy „az emberi tudás sem nem objektív, sem nem szubjektív, hanem személyes és résztvevő”.⁵ A történelmi szemlélet lényegét mutatja az *Owen Barfield*-től származó, *Lukacs* által idézett mondat: „a hegyek, amiket a huszadik század embere lát, nem azok a hegyek, amelyeket a tizennyolcadik századi ember látott.”⁶ Az ember történeti – írja *Heidegger* a nyelv

³ HERDER 1978: 425–435.

⁴ LUKACS 2005: 58, 61.

⁵ LUKACS 2005: 65.

⁶ LUKACS 2005: 128.

kifejező erejének határait feszegetve –, mert *idő*i (*zeitlich*), ezért minden „viszonyulása hangolt (*gestimmt*) és eme hangulat (*Stimmung*) által van beágyazva az egészében vett létezőbe”. Ez a hangoltság abban mutatkozik meg, hogy eszméhez igazodik (*ideegerecht*).⁷ Az eszme az igazság feltárulkozásának és el nem felejtésének gondolati létalapja, és szükségképpen történeti. Bele vagyunk tehát szöve a történelembe, amikor az igazságot szeretnénk kimondani. Ebből adódik az eszmetörténet szerepe és jelentősége a gondolkodásban.

Ha a 20. század filozófiai nézeteire tekintünk, feltűnő a nyelvfilozófiai irányzatok térhódítása. Még az újjáéledt ontológiákban vagy etikákban is kitüntetett elemmé vált a nyelv problematikája. A terjedő filozófiai felismerés lényege, hogy gondolkodni csak arról tudunk, amit nyelvi jellel meg tudunk jelölni, és gondolkodni csak annyira tudunk, amennyire azt a nyelvi jelölés megengedi. „Beszélni annyit tesz, mint kifejezésre juttatni elménk gondolatait.”⁸ Különleges hatása miatt elegendőnek látszik csupán *Wittgenstein* munkásságát említeni, aki a filozófia tévelygéseinek fő okát a homályos nyelvi formák pontatlan használatában jelölte meg. „Kifejezésformáink ugyanis számtalan módon megakadályozzák, hogy lássuk, mennyire mindennapi dolgokról van szó, s arra készítetnek bennünket, hogy kimérákra vadásszunk.”⁹ *Ludwig Wittgenstein* eszménye az olyan nyelvi jelek kialakítása volt, amelyek és az általuk jelölt tények közé nem kell semmilyen „köztes létezőt” feltételeznünk. Tökéletes nyelv az, amely önmagában elegendő a tárgy pontos jelölésére, azaz tárgyi nyelv, amelyet a *szintaxis* szabályai szerint alkotunk. Ha a jelölés pontosságához a nyelv újabb rétegére, metanyelvre is szükség van, akkor kénytelenek vagyunk a *szemantika* – legalábbis a nyelvfilozófiai pozitivisták szerinti – bizonytalan talajára lépni. A tárgyi nyelv a *szótár*, a metanyelv a *szótár használata*. A gondolkodás képessége, amelynek nyelvileg megjelölt tárgyakra van szüksége, általános emberi tulajdonság, mondhatjuk: fajspecifikus jellemző. Az angyalok nem gondolkodnak, minthogy nem emberek, hanem minden bizonynyal közvetlen tudásuk van minden mennyei létezőről. A gondolkodás művelete azonban a képesség egyszeri, megismételhetetlen, abszolút individuális megjelenése, más szóval: nincs két teljesen azonos gondolat, mint ahogy nincs mindenben megegyező két emberi lény sem. A tárgyi nyelvben – a szótárban – vannak olyan

⁷ HEIDEGGER 1967: 76, 87; 2003: 176, 185.

⁸ ECO 1998: 49.

⁹ WITTGENSTEIN 1992: 74.

jelölések – szavak –, amelyek a konkrét személy számára nem ismertek, vagyis nem tudja, hogy mit jelölnek vele. Ha valaki nem ismeri a „pitvar” szót, a valóság vele jelölt részét sem tudja azonosítani, tehát gondolkodni sem tud róla. Aki a pitvar szónak csak az orvosi jelölését ismeri, a valóságnak csak erről a darabjáról gondolkodhat. Ha azonban a gondolkodó ember tudja, hogy a jelölés építészeti és orvosi tárgyra egyaránt vonatkozhat, akkor választania kell, hogy a jelölést melyik tárgyra kívánja irányítani. A tárgyi nyelv használata során az ember mindig metanyelven *is* beszél. Különösen és érzékelhetően megnyilvánul ez az *ironikus* gondolkodásban.

A metanyelv ontológiai alapja – *Martin Heidegger*rel szólva –, hogy mindent hangol, mégis meghatározatlan és meghatározhatatlan marad, és így a legkevésbé meggondolttal esik egybe.¹⁰ Ámde a gondolkodás egyetlen eleme sem lebeghet a környezettől függetlenül. A metanyelv a tárgyi nyelv *sztuációhoz* kötött és *sztuációba* ágyazott használata, amely eleven *jelentést* ad a tárgyi nyelv jeleinek. A járdán olvadó téli csapadékra mondhatjuk, hogy „hó”, „latyak”, „sár”, de hogy a tárgyi nyelv szótárának melyik szavát használjuk, az a kifejezésmód sztuációs „hangoltságától” függ, és ennek megfelelően fejezi ki a gondolat valódi tartalmát. A tárgyi nyelv illékony feltételeknek, szándékoknak és körülményeknek megfelelő használata – vagyis az átlépés a metanyelv dimenziójába – az eszköze annak, hogy a gondolkodás eseménye közelségbe vagy érintkezésbe jusson tárgyával.¹¹ A személyes és részt vevő tudáshoz vezető gondolkodás nem más, mint a *sztuációhoz* választott nyelvi jelek folyamatba rendezése. A sztuációra vonatkozó nyelvi jelek műveletsort alkotnak, amely egyszeri, de generalizálható, vagyis minta lehet ahhoz, hogy más eseti gondolkodás is hasonló közelségbe vagy érintkezésbe kerüljön a már lezárt gondolkodás tárgyával. *Ez az elegáns gondolkodás első kritériuma.*

John Lukacs úgy vélte, hogy a valóság számunkra érzékelhető és felfogható sajátosságai nem megelőzik gondolkodásunkat, hanem folyományai annak.¹² A gondolkodás tárgyát képező nyelvi jelek *modellé* állnak össze, és ez a nyelvi jelekből álló modell teszi lehetővé, hogy a valóságot egyáltalán el tudjuk gondolni. Az elgondolhatóság modellje nem téveszthető össze a valósággal, nem teremti vagy tagadja azt, éppen ezért a gondolkodás elsődlegességének tézise nem állásfoglalás az idealizmus *versus* materializmus problémában. A gondolkodás prioritásának most említett tétele egyaránt érvényes mindkét filozófiai irányzatban. Annyit jelent, hogy amit nem tudok nyelvi jelekkel megjelölni, arról gondolkodni sem tudok, számomra ismeretlen, létezése számomra elrejtett, elfedett, álcázott, fel nem tárulkozó. A gondolkodás

¹⁰ HEIDEGGER 1967: 66; 2003: 186.

¹¹ LÉVINAS 1997: 131.

¹² LUKACS 2005: 107.

alapfeltétele, hogy viszonyulni tudjon.¹³ A gondolkodásnak a létezés feltárulkozását kiváltó hatásával egyébként Heidegger a *szabadság*, Lukacs a *felelősség* problémáját fűzi egybe. A két fogalomnak a gondolkodáshoz való kapcsolása a *második kritérium*, amelynek alapján a gondolkodást elegánsnak indokolt nevezni.

A gondolkodás lehetetlen, ha a tárgyi nyelv nem tartalmaz olyan szótárt, amely a valóság elemeinek jelölétére alkalmas jelöléseket tartalmazza. A valóságrészei, amelyek a megjelölés által gondolkodás tárgyaivá válhatnak, elvileg végtelen számúak, az a – nevezzük az egyszerűség kedvéért így – *szókészlet* viszont, amely megjelöl, a történelmi gazdagodás ellenére is szükségképpen véges. Ami ma esetleg egy jelenség kísérőjelenségeként megnevezés nélkül marad, holnap talán megjelölésének részévé válik, mindig van és lesz azonban a valóságnak olyan darabja, amelynek meg nem jelölése miatti rejtőzködése nem észlelhető, vagy valamely oknál fogva közömbös, hogy a gondolkozásban feltárul-e. A jelölésre használt szó a megjelölt tárgy lényegét természetesen soha nem meríti ki, pusztán arra kell alkalmasnak lennie, hogy a valóság jelölt része a sajátos szimbolizálás révén gondolkodás tárgyává tehető legyen, vagyis *el tudja határolni* a gondolkodás kiszemelt tárgyát azoktól a tüneteményektől, amelyek az adott esetben nem választott tárgyai a gondolkodásnak. Nem teljesül ez a követelmény, ha a „ló” megnevezést a lófélék családjába (*equidae*) tartozó *equus ferus caballus* alfajú házi ló mellett az elefántfélékhez (*elephantidae*) is hozzárendeljük, nem is beszélve arról, ha nyelvi takarékoskodás okán a lóca nevű ülőalkalmatosságot történetesen szintén lónak neveznénk. Mindemellett a nyelv használatának metanyelvi rétegében a több tárgyra vonatkozó azonos megnevezések közötti választás megbízhatóan elvégezhető. A szóhasználat szituációjából következik, hogy például a *rule* szó a szabályt, az uralmat vagy a szokást jelöli.

A nyelv történelmi formálódása és a gondolkodást szolgáló funkciója miatt nem tökéletes abban az értelemben, ahogy Wittgenstein a sakkjáték „nyelvét” – amelyben a bábuk megjelölése és használata egyaránt szigorúan definiált – ideálnak tekintette. Maga is elismeri azonban, hogy a nyelv nem szabályozott játék, hanem életforma, amelyben a szavak használata nem látható át. Mindaz, amit a megjelölés alapján névnek nevezünk, csak megközelítő értelemben az.¹⁴ A nyelv által mozgatott gondolkodás a világban való eligazodást segíti, és ennek a rendeltetésnek a tökéletlen nyelv is megfelel, feltéve, hogy a gondolkodó rendelkezik azokkal a képességekkel, amelyek a tárgyi nyelv esetlegességeit a metanyelv szituációs igényeihez igazítják. A szavak használatának végül is a szituációval kell adekvátnak lennie.¹⁵ Az elegáns gondolkodásnak ez a *harmadik ismérve*.

¹³ HEIDEGGER 1967: 86–87; 2003: 184–185.

¹⁴ WITTGENSTEIN 1992: 81.

¹⁵ RORTY 1994: 37.

Wittgenstein azt írta, hogy „valamit megnevezni ahhoz hasonlatos, mint amikor egy dologra egy névtáblácskát erősítünk”.¹⁶ A névtáblácska: a szó. Valamely tárgy nyelvi megjelölésének több módja is lehetséges, de én most csak két alaptípust szeretnék említeni.

Az első, az egyszerűbb jelölés (R) a megcélzott tárgyat körülhatárolja, és kiemeli a jelenségek tömegéből azzal, hogy elsődlegesen azonossá teszi a megnevező szóval (V). A jelölés vonatkozhat fizikailag érzékelhető tárgyra (gyűrű), de irányulhat elképzelt létezőre is (lélek). Akár ilyen, akár olyan tárgyra vonatkozik a jelölés, a megnevező szó *dologgá* válik, és a gondolkodásban önálló dologként jut szerephez. A szavaknak az a hétköznapi funkciója, hogy a gondolkodást éppen a dologiasult szóra koncentrálja: úgy gondolkozunk, mintha a tárgy és a megnevező szó között *azonosság* állna fenn, mintha a szó közvetlenül és teljeskörűen lefedné a tárgy lényegét. Emiatt válik lehetségessé például, hogy gyűrűt vegyünk fülbevaló helyett, ha gyűrű nevű ékszert szeretnénk. Az összefüggés tehát:

$$R \leftrightarrow V \text{ tehát } R \equiv V$$

A közvetlen jelölés meghatározott tárgyra vonatkozik, ennek pedig az a folyománya, hogy az így dologiasult szavak egy, a maguk tárgya szerint tagolt síkot képeznek. Mondhatjuk, hogy az ilyen szavak *egydimenziós* szavak. A gondolkodás azonban néha azt igényli, hogy a szó (C) meghatározott vonatkozású legyen, *de ne egyetlen* tárgyat jelöljön. A jelenségkörnyezettől nemcsak egy, hanem *zárt konjunktív* kapcsolatba rendezett több tárgyat (V_1, V_2, V_3, V_n) együtt is el lehet különíteni. Ilyenkor az „egy” valójában „egy egység”. A több egyenértékű – szükségképpen szavakból, és pedig elsődleges szavakból – konstruált tárgy második jelölésére szolgáló szó a *fogalom*. A fogalom azokat a szavakat jelöli meg tárgyként, amelyek előzőleg közvetlen tárgyból már szavakká váltak a maguk tárgyának vonatkozásában. A fogalomként funkcionáló szavak egymáshoz való viszonyukban szintén egydimenziósak, vagyis jelölési értékük azonos, az egytárgyú szavakhoz képest azonban egy másik, „felettes” szinten helyezkednek el, már csak azért is, mert az *operandusaikat* képező egytárgyú szavak átfogó megnevezései. A fogalom szavakról *indukció* útján képzett szó: szó a szavakról, az alábbi összefüggés szerint:

$$C = \Sigma [V_1 + V_2 + V_3 + V_n]$$

Ha a szavakról elmondható volt, hogy nem tökéletesen pontos nyelvi jelek, akkor ez még inkább érvényes a *fogalmakra*. A fogalom konjunktív szerkezetének zártására

¹⁶ WITTGENSTEIN 1992: 24.

vonatkozó kritérium ugyanis meglehetősen rugalmasan kezelhető követelmény. Egyrészt azért, mert elemei újabb indukciós eljárásokban bővíthetők, azaz további elsődleges szavak tagolhatók be a fogalomba, s ennek az eljárásnak voltaképpen csak a tárgybeli homogenitás bizonytalan elve képezi gátját. Az óra könnyen nevezhető ékszernek, a díszkard talán lehet az ékszer fogalmának komponense, a ló, bármekkora kincs is, viszont már nem. A rugalmasság másik problémája, hogy a fogalom konjunktív elemei akár csökkenthetők is. A fogalom ebben az értelemben nem mennyiségi kérdés. Lehetséges, hogy egy fogalom meghatározott számú szó foglalataként keletkezett, utóbb azonban bizonyos szavak által jelölt tárgyakat már nem tekintenek a fogalomba tartozónak. Vita folyhat arról, hogy a fogalomnak legalább két önálló szóval megjelölt elemet kell-e magában foglalnia, vagy elegendő csupán egy is, vagyis arról, hogy meddig redukálható tartalmi összetettsége, az azonban érzékelhető, hogy a fogalom struktúrája „lefelé” is majdnem annyira nyitott, mint „felfelé”. A probléma teljes súlyával előttünk áll, ha például a tágabb, illetve a szűkebb jogfogalomra és annak következményeire vetünk pillantást. Mindebből kiviláglik, hogy a fogalmak sokkal inkább a *gondolkodás*, mintsem a valóság megragadásának eszközei.

A nyelvi megjelölés másik alaptípusa a *tudásszociológia* szemléletmódjával áll kapcsolatban. *Mannheim Károly* a gondolkodásról való gondolkodás szótárába két döntően fontos fogalmat vezetett be. Nézete szerint a természetről való gondolkodással szembeállítható kulturális gondolkodásnak saját útja van: ez pedig a *konjunktív megismerés*. (A konjunktív megismerés fogalma – K_m – természetesen egészen más, mint a fentebb említett konjunktív szerkezetű fogalom.) A konjunktív megismeréssel szoros összefüggésben álló fogalom: a *tapasztalatközösség*. A fogalomképzés nem pusztá megnevezéssel, hanem definiálással történik, amely olyan folyamat, amelyben az egyik fogalom a többi által definiálható. Elvileg tehát a fogalmak összessége önmagában zárt.¹⁷ A konjunktív megismerésen alapuló gondolkodás szakít azzal a lehetetlen és meddő kísérletezéssel, hogy egzakt és általános érvényű fogalmakhoz jusson, és beéri azzal, hogy a fogalommal (E) a jelenség lényegét nevezi meg, viszont megköveteli, hogy az így meghatározott fogalmat a gondolkodás visszaemelve abba az eleven közegbe, amelyből vétetett. A fogalom ily módon a lényeget – voltaképpen a sztereotípiát – jelöli meg, de *hozzá kell gondolni* azokat az élményelemeket (e_1, e_2, e_3, e_n) is, amelyek a fogalom létrejöttének tapasztalásterében esetlegesen léteznek. Sémája:

$$K_m = E + (e_1 + e_2 + e_3 + e_n)$$

¹⁷ MANNHEIM 1995: 209, 213.

A konjunktív gondolkodásban a fogalom viszonyfogalom, és valóságos jelentése csak a tapasztalatközösség számára van, pontosabban jelentése tapasztalatközösségről tapasztalatközösségre változik. *Mannheim* szerint a konjunktív gondolkodás megőrzi a fogalom *perspektivitását*. Egyetlen fogalom „sem érthető meg anélkül, hogy ne vennénk részt a hozzá tartozó életben”.¹⁸ A tapasztalástér, amelyben a konjunktív gondolkodás lehetségessé válik, a közösség, amelyben a fogalom explicit módon ki nem fejezett összefüggéseit a nyelv tárolja el. A konjunktív gondolkodás „hangulattal töltődve” láttatja a tárgyakat és a képződményeket.¹⁹ A konjunktív gondolkodás *közösségi beágyazottságú* gondolkodás, amelynek fogalmai nem közönséges fogalmak, hanem *közfogalmak*, vagyis *eszmék*. Az eszme a kollektív tudatban gyökerező gondolati jelenség, amely kijelöli a gondolkodás tárgyát, irányát és célját, vagyis a gondolkodásban több funkciót tölt be egyszerre: olyan fogalom, amely dinamikus és dinamizál. Az elegáns gondolkodás *negyedik kritériuma*, hogy alapjául eszmék szolgálnak.

Az eszme problémája mindig izgatta a filozófusok elméjét. *Descartes* úgy vélte, hogy az eszme azért feltétlen vezérlője a gondolkodásnak, mert vannak köztük velünk született, *a priori* észigazságok (*idea innata*), amelyek megelőzik a tapasztalatot, így függetlenek is attól.²⁰ *Leibniz* sem kételkedett abban, hogy bizonyos eszmék – az erkölcsiek mindenképpen – lelki hajlamként velünk született gyakorlati alapelvek, amelyek megszakítás nélkül hatnak minden cselekedetünkre.²¹ Az eszmék fontosságát, olykor elsődlegességét még *Marx* is elismerte, midőn arról értekezett, hogy „az anyagi hatalmat anyagi hatalommal kell megdönteni, ám az elmélet is anyagi hatalommá válik, mihelyt a tömegeket megragadja”.²² Nem kell végleges álláspontra jutnunk abban a kérdésben, hogy az eszmék elsődleges helyet foglalnak-e el a lét szerkezetében, vagy a létezés másodlagos jelenségei, a gondolkodás tárgyává tett tapasztalatok, ugyanis elég adalékot szolgáltatnak annak kijelentéséhez, hogy az eszméknek formáló szerepük van a történeti események alakulásában. Így tesz *John Lukacs*, midőn kiélezett formában leszögezi: a szellem elsődleges az anyaggal szemben, és az a lényeges, amit az emberek kollektív vagy nemzeti múltjukról gondolnak. Végül is: a történelemmel kapcsolatos eszméik formálják jelenüket és jövőjüket.²³ Az eszmetörténeti gondolkodásban ez a kiindulópont nem mondható szokatlannak.

¹⁸ MANNHEIM 1995: 224, 226.

¹⁹ MANNHEIM 1995: 229.

²⁰ DESCARTES 1994: 48.

²¹ LEIBNIZ 2005: 58.

²² MARX 1977: 13.

²³ LUKACS 2005: 142, 151.

Isaiah Berlin bizonyos értelemben szintén az eszmék elsőbbségét állítja, midőn arról értekezik, hogy a történelem nagy mozgalmi az emberek fejében lévő eszmékkel kezdődtek, még ha igazi cselekvési útmutatóvá akkor lettek is, amikor vízióvá alakultak.²⁴ A gondolkodás konjunktív struktúrájából is következik, hogy eszméink nem egyszerűen adottak, nem csak úgy vannak, hanem *választjuk* őket. Ebből az is ered, hogy *felelősek* vagyunk azért, amit gondolunk, felelősek vagyunk választott eszméinkért is. Ha lehántjuk az osztályharcos aktivizmus rétegét, és meghagyjuk a lehetőséget, hogy az irracionalizmus kritikája a racionalizmus kritikájává is válhat – és miért ne tehetnénk meg, ha a konjunktív gondolkodás megengedi, sőt érzékenysége éppen ezen alapul –, akkor el is fogadhatjuk *Lukács György* tézisét, miszerint nincs „ártatlan” világnézet.²⁵ Az eszméért való felelősség, az eszme erkölcsi tartalmának és annak tudata, hogy az ember képes megválasztani, mi szerint és hogyan éljen – ez az elegáns gondolkodás ötödik kritériuma.

Írásomat kezddhettem volna azzal is, hogy *Egedy Gergely* gondolkodása elegáns, személyében egy elegáns gondolkodó áll előttünk. Úgy véltem azonban, hogy ez a sietős kitarulkozás minden bizonnyal zavarna egy elegáns gondolkodót. Talán érzékelhetővé vált, hogy nem véletlenül neveztem meg – kissé kibontva – az elegáns gondolkodás öt kritériumát, mert ezek az ismérvek külön-külön és együtt formajegyként mindig jelen vannak Egedy Gergely munkásságában, akkor is, ha országtörténetet ír, akkor is, ha aktuális politikai eseményeket elemez, és akkor is, amikor az eszmei alapú gondolkodás csomópontjait mutatja be.

Az eszméről és az eszmékben való *helyes* gondolkodásnak megvan az a különlegessége, hogy az eszmének nem lehet igazságértéket tulajdonítani. Erős a kísértés ugyan az eszme igazságának bizonyítására vagy cáfolatára, ez az út azonban szinte kivétel nélkül az eszme elfajulásához vezet. Az eszme a gondolkodásban megőrzi perspektivikus nyitottságát, elfajult változatai viszont – mert gondolkodás eredményeképpen az igazságot keresik – növekvő mértékben zárttá válnak a jövő előtt. Az igazságnak végpontja van, és nem távlata. Az *ideologikus* gondolkodás már rákerült erre a lejtőre, a *propaganda* semmilyen jövő felé nem halad, az *utópikus* gondolkodásból pedig azért hiányzik a perspektíva, mert nincsenek a jelenben gyökerező fogalmai. Az eszme megőrzi viszonyulási képességét, elfajult változata viszont – különböző okok miatt és különböző mértékben – képtelenné válik erre. Már-már becsmérőlen

²⁴ BERLIN 1996: 11.

²⁵ LUKÁCS 1974: 4.

hangzik, ha azt állítjuk az eszméről, hogy *használati értéke* van. Használhatósága azon múlik, hogy rendelkezik-e a gondolkodás megalapozásához és megújuló irányításához szükséges fogalmi energiával. Kijelenthetjük tehát, hogy az eszme nem azért eszme, mert ezzel a megjelöléssel illettük, hanem azért, mert képes a gondolkodásban sajátos funkcióját betölteni.

Az eszme funkciója szerint bizonyos problémák megoldásának gondolati sémája, perspektivikusságát azonban azért kell megőriznie, mert minden megoldás egyben új helyzetet is teremt a maga új nehézségeivel és megoldási igényeivel. A következmények következményeiről csak úgy lehet gondolkodni, ha olyan eszmékre alapozunk, amelyek prioritásokat állítanak fel, de nem véglegesek és nem abszolút érvényűek. *Mannheim* ki is mondja, hogy a konjunktív gondolkodásban megjelenő eszme nem általános vonatkozásokat rögzít, nem definíció, azaz *nem lehet* általános érvényű. Ez a sajátosság veszélyeket rejt magában, amelyek lényegét úgy lehetne leírni, hogy az eszmét a gondolkodás képes *relativizálni*, de az eszme természeténél fogva *nem relatív*. Minden eszme valamilyen történelmileg létező célra tekintettel gondolja el a valóságot, így az eszmei konstrukciók – céljaik diverzitása alapján – ellentétben is állhatnak egymással. Ettől azonban az ütközésbe került eszmék még nem válnak relatívvá. Relativizálásuk akkor megy végbe, ha a konfliktusba került eszmék valamelyike nem mintát ad a többivel szemben, hanem kizárja a szembenállás és a választás lehetőségét. A relativizálás nem abszolút érvényre tör, hanem kizárólagosságra. *Isaiah Berlin* a következőképpen mutatja meg a relativizáló gondolkodás működését: „Én a kávé szeretem, te a pezsgőt. Más az ízlésünk. Ezen túl nincs mit mondani.”²⁶

Ha a relativizálás csapdáját elkerüljük, vagy legalábbis tisztában vagyunk a csábításával, akkor nyugodtan gondolkodhatunk akár ellentétes eszmékről is, mert számos életforma, életcél, erkölcsi cél létezik. A gondolkodásban sok eszme volt, van, lesz jelen, számuknak azonban gátat szab, hogy azoknak mindig a többi eszme *közt* kell elhelyezkedniük. Lelőhelyük a gondolkodás, és nem az állítás horizontja. Szépen ismerte fel az eszme gondolkodásban elfoglalt helyét *Concha Győző*, midőn arról értekezett a liberális és a konzervatív elv viszonya kapcsán, hogy az eszme – mint rész – valami minőségileg különöst, egyénit jelent az egészben.²⁷ Azért különös, azért eszme, mert az egész részeként gondolja el magát, nem pedig egészként. A relativizáló gondolkodás elemeire pedig számos drámai példát találunk *Houston Stewart Chamberlain* eszmei áramlatok alapjait tárgyaló terjedelmes könyvében.²⁸

²⁶ BERLIN 1996: 24.

²⁷ CONCHA 2005: 200.

²⁸ CHAMBERLAIN 1912: 535 skk.

Nála az eszme nem a közösség részének az egészbe illeszkedő gondolkodási rendje, hanem a közösség fölé emelt harci jelszó.

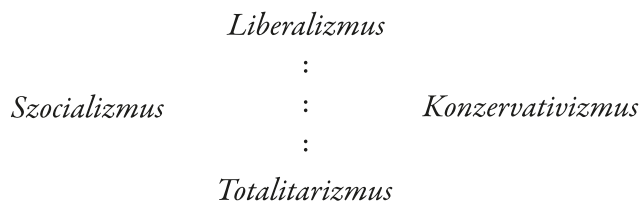
Egedy Gergely írásainak bármelyik oldalába olvasunk bele, ott a gondolkodásba beépülő eszme olyan felfogásával találkozunk, amely közösséget feltételez és közösséget épít. Az eszme közösségi kötöttsége annak az ellentétpárnak az egyik oldalát hangsúlyozza, amelyet *Tönnies* a közösség és a társadalom²⁹ szembeállításával próbált megragadni, de amely a kultúra és a civilizáció fokozatbeli különbségében is jelen van. Az eszmei alapú gondolkodás – még a tudományosság magas fokán is – megtart valamit a régi közösségeken belül egykor folyt archaikus elbeszélő közlési módokból, mert az eszmét akkor is kollektív képzetként gondolja, ha megfogalmazása történetesen nagyon is meghatározott személyhez kötött. *Egedy* persze nem a tudásszociológia rendszerének üres fiókjait tölti meg gondolataival, de azt hiszem, *Mannheim* az övéhez hasonló gondolkodási stílust tarthatott szem előtt, amikor megalkotta a gondolkodás strukturális elméletét. *Egedy Gergely* gondolkodásának érzékenységet és perspektivikusságát az adja, hogy a „tárgy”, amely az eszme középpontja, *van*, a gondolkodás pedig *vonatkozik* rá. A gondolkodás eszmei tartalma változhat, de a tárgyra való vonatkozás művelete megmarad. E két mozzanat együttese miatt lehetséges, hogy az eszme érvényes legyen olyan emberek számára is, akik a tárgyról való tudás különböző és egymást nem is szükségképpen átfedő elemeivel rendelkeznek. Mindebből az is kitűnik, hogy az eszmei alapú gondolkodásnak *eszmetörténeti* gondolkodásnak kell lennie. Ezt a követelményt egyébként *Egedy* terjedelmesebb munkái előszavában többnyire kifejezetten meg is fogalmazza.³⁰

A gondolkodás sok eszmét tartalmaz, még ha számuk nem is végtelen, sőt tetszés szerint nem is szaporítható. Korábban utaltam rá, hogy eszméink nem egyszerűen vannak, hanem választjuk őket. A választás nem úgy néz ki, mint a sietős vásárlás, amikor taláломra lekapkodjuk a polcról azokat az árukat, amelyekről úgy véljük, hogy hamarosan szükségünk lesz rájuk. A választás – különösen, ha az eszméinkért való felelősség mélyére nézünk – maga is eszmei gondolkodás. Gondolkodásunk eszméi között fennáll valamiféle vonzási kapcsolat, és az ebbe a vonzásba eső eszmék sűrűsödési alakzatot mutatnak a többi halmazában. Mint amikor felhők jelennek meg az ég kékjében. Ha eltekintünk ettől a hasonlattól – és lemondunk a háromdimenziós képzelőerő előnyeiről –, és azt mondjuk, hogy bizonyos eszmék azért vonzanak másokat, mert ugyanabba az irányba vezetik a gondolkodást, akkor eljutottunk az *eszmei irányzatok* fogalmához. Az eszmei irányzatok klasszifikálása természetesen annál jobb, minél pontosabb és finomabb besorolást kínál az egyes eszméknek,

²⁹ TÖNNIES 1983: 57 skk.

³⁰ EGEDY 2014: 13–14.

s ezzel a művelettel a többihez viszonyított közelség vagy távolság képzetét is beviszi a gondolkodásba. Írásom céljához nem szükséges az eszmék periódusos rendszerének felvázolása, elegendő a durvább kategorizálás is. *John Lukacs* idézi az izmusok haszontalanságával kapcsolatban azt a szellemességet, hogy „[a]ll the Isms are Wasms”,³¹ de ez inkább az átmeneti, atipikus izmusok növekvő jelentőségére hívja fel a figyelmet, nem pedig arra, hogy az izmusok halottak lennének. Mindezekre tekintettel a következő egyszerű osztályozás kínálkozik, amely azt is érzékelteti, hogy a szocializmus *par excellence* baloldali eszmei irányzat, a konzervativizmus jobboldali, a liberalizmusnak és a totalitarizmusnak pedig vannak bal- és jobboldali változatai is:

Egedy Gergely eszmetörténeti munkáiban a *konzervatív* eszmék természetét és szerepét vizsgálja. Írásaiból – azokból is, amelyek köztörténeti jellegűek – kitűnik, hogy a konzervatív eszmevilág nemcsak tudományos vizsgálódásainak tárgya, hanem *személyes választása* is, amelyről nyugodtan állíthatom, hogy a választás következményeivel számoló, azokat vállaló *erkölcsi választás*.³² Az elbeszélő jelenléte az elbeszélésben a történetírás módszertanának régóta vitatott kérdése. Azt gondolom, hogy az olvasó számára az adja meg a közlés megértéséhez szükséges autonómiát, ha az elbeszélő olykor szemérmesen saját pozícióját is megmutatja.

A konzervativizmus – mint az egyik „alapizmus” – meghatározásának és értelmezésének természetesen óriási irodalma van. A szerzők többsége lajstromba szedi azokat a vonásokat, amelyek a konzervatív eszmék tartalmát és a konzervatív gondolkodást jellemzik. Rövidsége ellenére alapvetőnek tartott munkájában *Robert Nisbet* például a konzervativizmus dogmatikájának hat alapelemét nevezi meg.³³ *Roger Scruton* – számos nagy hatású munkájának egyikében – kilenc fejezetre tagolva kilenc olyan fő szempontot nevez meg, amely alapján a gondolkodás konzervatívnek minősíthető, utalva arra, hogy az egyes kritériumokat súlyozva kell számításba venni.³⁴ *Michael Oakeshott* a gondolkodás összetettségére és egyediségére figyelmeztet, midőn kijelenti,

³¹ LUKACS 2005: 155.

³² EGEDY 2014: 15.

³³ NISBET 1996: 39 skk.

³⁴ SCRUTON 2002.

hogy nincs ellentmondás abban, ha valaki konzervatív a kormányzás dolgában, míg minden másban radikális.³⁵ A konzervatív eszme és a konzervatív gondolkodás kritériumait nyilvánvalóan ismeri *Egedy Gergely* is. Pontosan meg tudja állapítani, hogy az államról, az egyházzal vagy a tulajdonról kialakított eszme adott formájában a konzervatív gondolkodás körébe tartozik-e, vagy sem, de még azt is, hogy ha nem, akkor milyen más eszmerendszerhez sorolható. A konzervativizmusról szóló szép esszéjét *Oakeshott* azzal indítja, hogy konzervatívnak lenni *beállítottság*, amely hajlamosít bennünket bizonyos típusú gondolkodásra és cselekvésre, majd kifejti, hogy ez az attitűd a megőrzést, a megművelést, a javak élvezetét és a veszteség feletti fájdalmat az újdonság és a lehetőség keresése elé helyezi.³⁶ *Egedy Gergely* egy lépéssel hátrábbról kezdi vizsgálni a konzervatív beállítottság jellemzőit, éspedig onnan, hogy miért alakul ki egyáltalán konzervatív gondolkodás és cselekvés. Az eszmék keletkezésében és irányokká rendeződésében az eredet: az életmód, amely tradíciókban, szokásokban, előítéletekben ölt testet. A többes számok használatának különös jelentősége van, mert ha az életmódot úgy fogjuk fel, mint amit egyetlen tradíció, szokás, előítélet formál meg, akkor ez biztosan nem kedvező feltétele az eszmék kialakulásának. Az életmód gondolkodásra gyakorolt hatását ott lehet a legjobban tanulmányozni, ahol annak nem igazán voltak előzményei, ahol tehát egy életmód születése tisztán áll előttünk. Ezért van különös jelentősége annak a gondolkodási stílusnak, amelyet *Huizinga* „amerikai szellemnek” nevez, s amelynek mozgató elveként a fizikai és a szellemi magatartás pragmatizmusát jelölte meg.³⁷ Gondolati tartalmát illetően a pragmatizmus alapvetően *pluralis*.

Az Egyesült Államok létrehozásában szerepet játszó férfiak nagy eszmetörténeti műveltséggel rendelkeztek ugyan, de az új nemzetnek – mint azt *Gordon S. Wood* elég meggyőzően kimutatja³⁸ – a kezdetekkor nem volt határozott szellemi doktrínája, hacsak az nem, hogy azon a földön szélsőségeknek nincs helye. Ha a maguk életmódjához illő mintákat kerestek, akkor azok a gondolati formák jöhettek szóba, amelyek *kiegyensúlyozott* eszméket hordoztak magukban. A puritán vallási szemlélet erre nem volt megfelelő, mert lényegét tekintve szemben állt az életformák minimális pluralizmusával, és eszmék helyett valójában dogmák képezték a tartalmát. Az extremitások elkerülésének útjává a *republikánus gondolkodás* vált, amelynek centrumában nem a ma köztársaságnak nevezett államforma áll, hanem inkább a kiegyensúlyozott politikai szerkezet, amely a *képviselő* elvére épül. Ez a gondolkodásmód számos

³⁵ OAKESHOTT 2002: 452.

³⁶ OAKESHOTT 2002: 431 sk.

³⁷ HUIZINGA 1930: 359 skk.

³⁸ WOOD 1998: 59, 100, 472 skk.

eszmének válhat a forrásává, amelyek közül később egyeseket konzervatívnak, másokat liberálisnak neveztek. A republikánus gondolkodás mint közös alap arra is vezetett, hogy a fokozatosan szétágazó két eszmerendszer lényegében az önállósodás után is *egymáshoz képest* határozta meg magát. A konzervativizmus és a liberalizmus az amerikai eszmeiség talaján mást jelent, mint Európában, lényegében mindkettő viszonyfogalom, amelynek valóságos és teljes értelme egymásra vonatkoztatva adható meg.³⁹ Az eszme ilyen viszonyulások felfogása jellemző *Egedy Gergely* eszmetörténeti gondolkodására, és ez teszi eszmetörténeti gondolkodását egészzé, még akkor is, ha rendszere természetesen csak válogatott eszméket foglal magában.

Szabó Miklós széles eszmetörténeti panorámát nyitó posztumusz monográfiájában meggyőzően mutatja ki a konzervatív gondolkodás más eszmei irányzatokra és történelmi eseményekre reagáló jellegzetességeit, amelyeket ebben a sajátos *gondolkodási* értelemben – de csak ebben, és nem politikai magatartásként – reakciónak is nevezhetünk. Az igazi konzervativizmus nem a múlt, hanem a „közeledő jövő eszméje”.⁴⁰ Hogy az eszmék ilyen *relacionista* felfogása milyen haszonnal teszi perspektivikussá a gondolkodást, arra nagyon jó példa egy kiváló konzervatív felfogású és egy nem kevésbé kiváló liberális eszmeiségű szöveg egyidejű tanulmányozása. Korábban már idézett értekezésében *Oakeshott* négy csomópont köré rendezve sorra veszi a konzervatív gondolkodás szerinte meghatározó intellektuális és emocionális elemeit. Szövegének jelentése és üzenete tökéletesen világos. Ha azonban felfigyelünk *Friedrich A. Hayek* hasonló színvonalú és stílusú – *Miért nem vagyok konzervatív?* című – utószavára⁴¹ a liberális szabadság normatív rendjéről szóló könyvében, sokkal teljesebben értjük *Oakeshott* mondanivalóját. A vonatkoztatás természetesen akkor is gondolati hasznot hoz, ha irányát megfordítjuk, és *Hayektől Oakeshott* felé vezetjük. *Egedy Gergely* eszmékre vonatkozó gondolkodását ugyanez a nyitottság jellemzi, annak az eszmetörténetben rejlő lehetőségnek a kiaknázásával, hogy a viszonyba (szembe-) állítást maga végzi el, vagy jelzi az eszmék kapcsolódási (ütközési) pontjait.⁴²

A viszonyítottság – mondani sem kell – nem azonos értelmű a viszonylagossággal. Az eszmék nem magukban léteznek, hanem az egymáshoz való viszony struktúrájában. Az eszmék közötti viszony elismerése nem arra hív fel, hogy tartalmuk – elveik – áthassa egymást, vagy keveredjen, s ily módon eredeti alakzatához képest valami semlegesebb harmadik képlethez vezessen. Az eszmék viszonyát nem egy „korszellem” állítólagos törvénye állapítja meg, következőképpen a rá való hivatkozás semmilyen

³⁹ EGEDY 2014: 23.

⁴⁰ SZABÓ 2003: 18.

⁴¹ HAYEK 2006: 343 skk.

⁴² EGEDY 2014: 231–251.

felmentést sem ad a gondolkodás torzulásaira, amelyek az eszmék viszonyba állítása helyett egymás mellé állításukból eredtek. A második világháború után az újjáéledt természetjog eszméje nyilvánvalóan a nemzeti szocialista jogfogalomhoz való viszonyulásban alakult ki. Az új természetjog *Gustav Radbruch* által kidolgozott híres formulája – a törvényes jogtalanság (*gesetzliches Unrecht*) és a törvény feletti jog (*übergesetzliches Recht*) szembeállítás a jogfogalmon belül⁴³ – semmilyen engedményt vagy elismerést nem ad a náci jogfogalomnak, hanem arra vonatkoztatva határozza meg magát. Az eszmék közötti viszony jelentőségének felismerése – ha szabad ezzel a hasonlattal élni – olyan, mint a bolygók mozgása. Mindegyik saját pályáján halad, de azért, mert a gravitáció ezen a pályán tartja. Az eszmék közötti viszony e felfogása nem az eszme tartalmát határozza meg, hanem helyét és funkcióját jelöli ki. Az eszmei gondolkodásban ez az egyik, talán a legfontosabb biztosítéka annak, hogy ne jöjjön létre az „eszmék zsarnoksága”, amely előbb-utóbb az emberek zsarnokságába torkollik.

Egedy Gergely – hogy csak plauzibilis példákat említsek – az eszmével kapcsolatos helyes gondolkodás mintájának tekinti és ennek megfelelő rokonszenvvel tárgyalja *Edmund Burke* francia forradalomról írott reflexióit és *Henry Adams* liberális elvek érvényesülését vizsgáló Amerika-történetét. *Egedy* eszmetörténetének ezen fejezeteiben – miként a többiben is – nemcsak egy-egy eszme finoman megrajzolt képe kap helyet, hanem annak a gondolkodásmódnak az általánosabb összefüggéseket mutató elvei is, amelyek azt funkciójának betöltésére alkalmassá teszik. Ha az eszméről való gondolkodás figyelmen kívül hagyja a fentebb említett viszonyuló szemléletet, könnyen *elméletté* válik. Az elméletben mindig benne rejlik az általános prognosztizálás igénye, ezért az eszmével ellenétben nem egy perspektíva felé halad, hanem a végpont felé. Ennek a gondolkodásmódnak a közismert példája *Francis Fukuyama* prófécija a történelem végéről és az utolsó emberről.⁴⁴ Ma nem nagyon szokás gondolkodás tárgyává tenni, de a *marxizmus* történelmi materializmusa ugyanehhez az abszurditáshoz vezetett. Ha *Egedy Gergelyt* olvasunk, gyorsan megértjük, hogy miért nem szabad egy eszméből elméletet felépíteni. Mindez a legkevésbé sem jelenti, hogy az elmélet valami rossz vagy felesleges lenne. Egyszerűen arról van szó, hogy más a gondolkodásban betöltött funkciója. *Egedy* egy helyütt megjegyzi, hogy a konzervatív gondolkodás kritikus pontja az elmélethez való viszony,⁴⁵ én azonban – tőle némileg eltérően – úgy vélem, hogy az elmélet hiánya kevesebb eltévelyedést okoz a gondolkodásban, mint ha eszméi nem lennének. A gondolkodásnak az eszme a sarkköve, nem az elmélet.

⁴³ RADBRUCH 1973: 339–350.

⁴⁴ FUKUYAMA 1994: 409–464.

⁴⁵ EGEDY 2005: 16.

Egedy Gergely az eszmék történetében igen nagy jelentőséget tulajdonít az amerikai alkotmánynak és az alkotmány elfogadtatása érdekében írott 85 cikkből álló sorozatnak, amely *A föderalista (The Federalist Papers)* címmel⁴⁶ összegyűjtve meg is jelent 1788-ban, és amely sokak szerint az amerikai politikai gondolkodás „megszentelt” dokumentumainak egyike.⁴⁷ A cikkek szerzői közül *James Madison* és *Alexander Hamilton* önálló írásai alapján is az eszmetörténet klasszikusai közé tartozik, míg *John Jay* gondolkodói teljesítménye kisebb. Az alábbiakban azoknak az eszméknek egy részét veszem sorra, amelyeket az alkotmány és a cikksorozat kapcsán *Egedy Gergely* szükségesnek tartott kiemelni.

Az alkotmányozókat és a föderalistákat érthetően a hatalom forrásai és korlátozásának kérdései érdekelték, ami tökéletesen érthető, hiszen az addigi konföderáció helyébe tervezett föderáció új állam volt, előzményénél lényegesen nagyobb hatalommal. *Machiavelli* azzal hozott újat a politikai gondolkodásban, hogy a vizsgálódás középpontjába a *hatalom természetét* állította. Az újkori szerződéses államfelfogások (például *Thomas Hobbes* és *John Locke*) többé-kevésbé egyetértettek abban, hogy a hatalom természetét az emberek természete határozza meg. Ennek ellenére kevésbé tudatosított eleme a politikai filozófiának és az alkotmányelméletnek az *emberkép*. Számos tévedés és illúzió vezethető vissza arra, hogy elhanyagolták annak az emberképnek a megvilágítását, amelyet a politikai eszmék kereteznek. *Egedy Gergely* elfogadhatónak tartja azt a szemléletet, hogy az embernek nincs eleve meghatározott természete, amelynek determinánsai szerint gondolkodik és cselekszik.⁴⁸ Az ember olyan, amilyen, néha jó, néha rossz, néha boldog, néha boldogtalan, olykor bátor, máskor gyáva. Az ember reálisan szkeptikus felfogása a konzervatív jellemzők kánonjának az alapköve, és ez az egyik döntő elem, amely a konzervatív gondolkodást megkülönbözteti a racionálisan optimista liberális nézőpontoktól. Az amerikai telepesek puritán prédikátorai viszont azt hirdették, hogy az ember eredendően bűnös és bűnben él, nem természetellenes igazságtalanság tehát, ha az ember sorscsapásoknak van kitéve. A pesszimista és a liberális gondolkodás ezen optimista emberképéhez képest a konzervatív felfogás egészen más és eszmei konzekvenciáiban *realistán* – de nem boldogtalanul – *pesszimista*: olyan hatalomra van szükség, amely az ember természetének jó és rossz tulajdonságait egyaránt képes kormányozni.

⁴⁶ HAMILTON–MADISON–JAY 1961; 1998 (magyar fordításban). Hivatkozásom módja: a szerző, a cikk sorszáma, a könyvbeli oldalszám.

⁴⁷ JANDA–BERRY–GOLDMAN 1996: 58.

⁴⁸ EGEDY 2014: 35.

A konzervatív gondolkodás emberképe nemcsak a hatalmi cselekvés számára jelent fogódzókát, hanem közvetlen morális jelentősége is van, amely a tekintély tiszteltében és a szenvedélyek féken tartásában mutatkozik meg. *Egedy Gergely* számára az antropológiai pesszimizmus olyan gondolkodásmód, amely nem bénító, hanem teremtő erővel bír, és alapul szolgálhat a moralitás elveihez és a morális cselekvéshez: egy újfajta humanizmus elterjedéséhez.⁴⁹

Ezzel kapcsolatban csak egy érdekes nézetre szeretnék utalni – az igazolás vagy a cáfolat szándéka nélkül –, miszerint a gondolkodás tárgya annak az embernek a képe is lehet, aki *fél*.⁵⁰ A politikai eszmék között kellő arányban jelen kell lenniük olyanoknak, amelyek azt fejezik ki, hogy mi az, amitől az emberek félnek, amit biztosan nem szeretnének. A 17. század végi amerikai gondolkodásban széles körben elterjedt volt az a nézet, hogy három hatalomgyakorlási formától kell félni: a monarchiától, az arisztokráciától és a demokráciától. Eszménykép tehát az a hatalom, amely az emberi rosszat és jót kormányozni tudja, és amelyben a félelem forrásai el vannak torlaszolva. A félelem problémáját az amerikai gondolkodás úgy igyekezett megoldani, hogy a közhatalom gyakorlásának intézményesített rendjébe mindhárom uralmi formát beépítette, s ezzel valósággá tette a *vegyes kormányzat*⁵¹ *Polübiosz* óta sokak által kíváncsnak tartott eszméjét. *Egedy Gergely* szerint⁵² közvetlen hatása azonban a 18. század elejére egyre határozottabb alakot öltő brit parlamentarizmusnak volt, amely az önkényuralom és a népuralom veszélyei és tapasztalatai ellenében alakította ki a maga politikai gyakorlatát, jóllehet a kortárs amerikai politikai gondolkodásra nagy befolyással bíró *James Madison* a brit minta korrigálandó elemeire is felhívta a figyelmet.⁵³

Az uralom gyakorlásának különböző elveket követő formái inkább csak szimbolizálják a hatalom mérséklésének igényét, de a vegyes kormányzati rendszer önmagában nem biztosítéka a korlátozott hatalomnak. Az amerikai alkotmány szellemi atyjai és első magyarázói ezért intézményesíthető eszméket is megfogalmaztak az új állam berendezkedését illetően. *Egedy* rámutat, hogy *Hamilton* is, *Madison* is oszthatatlannak tartotta a szuverenitást, amelynek eredője és viszonyítási pontja a nép.⁵⁴ Felfogásukban a végső és legerősebb hatalom a nép, éppen ezért a nép hatalmának is a korlátozás, a mérséklés követelménye alá kell tartoznia. Az ehhez kapcsolódó megfontolás oda

⁴⁹ EGEDY 2014: 97 skk.

⁵⁰ SAJÓ 1995: 18 sk.

⁵¹ POLÜBIOSZ 2002: 389 skk.

⁵² EGEDY 2014: 38.

⁵³ James Madison, no. 47, in HAMILTON–MADISON–JAY 1961: 301–302 [1998: 357].

⁵⁴ EGEDY 2014: 39.

vezet, hogy az állam *valamennyi* intézménye – értelemszerűen a maga hatáskörének keretei között – a nép hatalmát gyakorolja, az állam elkülönült hatalmi ágazatai tehát nem megosztják a szuverén hatalmat, hanem *osztozkodnak* rajta. A törvényhozás, a végrehajtás és az igazságszolgáltatás egyaránt a nép hatalmának megjelenési formája. Ennek a szemléletnek a hordereje nyomban érthetővé válik, ha szembeállítjuk vele Magyarország Alaptörvénye B) cikkének (4) bekezdését, amely így szól: „A nép hatalmát választott képviselői útján, kivételesen közvetlenül gyakorolja.”

A mérsékelt hatalom eszméjéhez kapcsolódik a köztársasági gondolat: a *republikánizmus* eredeti amerikai elve. Ha a legerősebb hatalom a népé, akkor ennek a hatalomnak a mérséklése, „megszelídítése” külön alkotmányos konstrukciót is igényel. A nép hatalma a demokratikus elvvel áll szoros összefüggésben, de a demokratikus hatalomgyakorlás nem jelenhet meg nyers és közvetlen formában, hanem csak úgy mint *képviselési demokrácia*. Republikánus kormányzat ott van, ahol képviselési demokrácia van, ahol a kormányzatot a nép választott képviselőkre bízta (*delegation of the government*). Ebben az értelemben a „köztársaság” nem egy államforma semmitmondó megnevezése – hiszen lássuk be: a köztársaság államformaként semmi más nem jelent, mint hogy „nem monarchia” –, hanem a képviselési demokráciát magában hordozó eszme. A „tiszt” demokrácia *Madison* számára nem köztársaság.⁵⁵ Amikor a philadelphiai alkotmányozó konvenció befejezte munkáját, az épület előtt összesereglett kíváncsiskodók megkérdezték a távozó *Benjamin Franklint*, hogy milyen kormányzati formája lesz az új nemzetnek. Franklin azt válaszolta: köztársaság, ha meg tudják őrizni.⁵⁶ Nyilvánvaló, hogy mit fejezett ki a köztársaság fogalmának használatával. Azt hiszem, a köztársaság ilyen értelmezése legalább akkor hasznos lehet, amikor egy alkotmány államnevet választ az ország számára.

Egedy Gergely gyakran, de a legplasztikusabban talán *Burke* esetében utal a konzervatív gondolkodás változáshoz való viszonyára, amelyről a konzervatívok azt gondolták, hogy annak fokozatosan, minél kevésbé érzékelhető módon kell végbemennie.⁵⁷ Az említés gyakorisága nála egyáltalán nem mennyiségi kérdés, és a legkevésbé sem annak a sztereotípiának az ismételtetése, hogy a változás a megszokott kényelméhez képest mindig bizonyos kockázattal jár. Nem lehet eléggé értékelni *Roger Scruton* ama meglátását, hogy a konzervativizmus nemcsak a liberalizmushoz viszonyul, hanem az *anarchiához* is, mert voltaképpen arra való reakcióként, annak tagadásaként öltött határozott alakot.⁵⁸ A konzervatív gondolkodás számára

⁵⁵ James Madison, no. 10, in HAMILTON–MADISON–JAY 1961: 82 [1998: 97].

⁵⁶ JANDA–BERRY–GOLDMAN 1996: 70.

⁵⁷ EGEDY 2014: 17.

⁵⁸ SCRUTON 1995: 19.

a legfélelmetesebb anarchia a *forradalom*. A forradalomnak mindig vannak okai, amely okok viszont következményei valamely megelőző történelmi jelenségnek. A később okká váló következmények és a bennük rejlő veszélyek felismerésére akkor nyílik a *józan ész* szerinti lehetőség, ha az egész láncolatot a meglévő tapasztalatok alapján tekintjük át. Ha túl nagy ugrást teszünk előre a jövőben, akkor a múlt és a jelen összefonódásának biztos bázisára nem számíthatunk. Elveszítjük azt a szemléleti fogódzót, amely a *rendhez* köt minket, mert a rend maga az a fokozatos beosztottság, amelyet már ismerünk. *Egedy* a konzervatív gondolkodás legjobb hagyományaihoz sorolható empátiával idézi *Clinton Rossiter* tézisé – aki egyébként *A föderalista* általam használt angol nyelvű kiadásának pompás előszavát is írta –, miszerint: az amerikai alkotmány működőképességét elsősorban annak köszönhet, hogy nagyon kevés újdonság volt benne, viszont bőven merített a gyarmati időszak majdnem 200 évének tapasztalataiból és hagyományaiból.

Az amerikai alkotmány eszméjét a konzervatív gondolkodás szülte. Ezt az általánosan osztott véleményt *Egedy Gergely* is magáévá teszi, de úgy, hogy kimutatja annak a gondolkodásnak a konzervatív elemeit, amely az eszméhez vezetett, majd az eszméhez kapcsolódva nyit újabb perspektívát. Lehet az alkotmánynak liberális irányú morális olvasata – mint azt *Dworkin* nagyszabású vállalkozása mutatja⁵⁹ –, a gondolkodó fantáziának azonban gátat szab az eszmék eredeti konzervativizmusa. Azt az állítást is megkockáztatom, hogy az amerikai alkotmányeszmé *csakis* konzervatív gondolkodásból sarjadhatott ki. Ez a gondolkodás a tapasztalatból szűri le az eszmét, és ez az irányultság jó esélyt és megbízható mércét ad ahhoz, hogy az eszme hidat képezzen múlt és jövő között. A konzervatív gondolkodásban – hogy úgy mondjam – az eszme úton van, nem pedig a történelmi idő különböző pontjain hagyott emlékmű, amelyet, ha szükségesnek vagy inkább hasznosnak mutatkozik, időnként meglátogatunk, és szóvirágokkal elborítunk. A francia gondolkodás racionalizmusa a tapasztalatok folyamatosságával, egymásra épülésével nem tudott, de nem is akart foglalkozni, és bizonyos értelemben úgy vélte, hogy az eszme tiszta lapot teremt, de egyszersmind az az íróeszköz is, amellyel először lehet arra a lapra sorokat írni. Jól érzékelteti ezt a gondolkodási módot *Sieyès abbé*, a nagy politikai kaméleon megjegyzése, aki szerint az alkotmányozás lényege a döntés: ha nincs alkotmány, de az adott esetben jól jönne, mi sem egyszerűbb, mint csinálni egyet.⁶⁰ A „tiszta lap” gondolkodás hatásának lenyomatait könnyen megpillanthatjuk, ha felidézzük: hány alkotmánya volt Franciaországnak akár csak 1848-ig!

⁵⁹ DWORKIN 1995: 1–38.

⁶⁰ SIEYÈS 1999: 42.

Az imént vettem a bátorságot, hogy kijelentsem: vannak eszmék, amelyek csak a konzervatív gondolkodásban alakulhattak ki, ami természetesen nem zárja ki, hogy a gondolkodás más izmusa – megfelelően reflektálva rájuk – a maga perspektívájába illessze őket. Ennek illusztrálására kiválóan alkalmasnak tűnik a *hatalommegosztás* elvének elemzése. Rögtön szeretném leszögezni, hogy a „hatalommegosztás” fogalmat az *amerikai* gondolkodásban kialakult eszme értelmében használom, megkülönböztetve tőle a hatalmi ágak – vagy szerintem szerencsésebb elnevezéssel –, a „hatalmak elválasztásának” (*separation of powers*) elvét,⁶¹ amelyet *Montesquieu* írt körül. Megkísérlem kimutatni, hogy a hatalommegosztás *par excellence* konzervatív eszme, míg a hatalmak elválasztása egyszerű technikai követelmény. *Egedy Gergely* nem véletlenül hangsúlyozza több eszmével és elgondolójával kapcsolatban a konzervatív szemlélet antropológiai pesszimizmusát,⁶² ez a kissé borús égbolt mégis ad annyi fényt, amennyi ahhoz szükséges, hogy egy eszmét tisztán lássunk. A hatalommegosztás eszméje ugyanis az antropológiai pesszimizmus talajába van ültetve.

Nemcsak az ember cselekedhet jól és rosszat egyaránt, hanem kisebb-nagyobb közösségei, így maga az állam is. Az ember életét nem lehet „ágazatokra” osztani, és azt elvárni, hogy valamelyik ösztönözze vagy korlátozza a többit, aszerint, hogy azokban éppen a jó vagy a rossz nyilvánkozik-e meg. Az emberi élet nem lehet „mérésékelt”. Nem is beszélve arról, hogy az ember világra való nyitottsága miatt szabad, a jó és a rossz mérlege így hát csak a „Nagy Elszámolás Órájában” vonható meg. Az állam „antropológiai” sajátosságai sokban megegyeznek az emberével, vele szemben azonban a pesszimizmus intézményesítése lehetséges és szükséges is. A hatalom mérsékelhető, és ennek intézményes kifejezéseként az uralom is. A hatalom mérséklődésére vezet, ha társadalmi és politikai alapja összetett, *plurális* szerkezetű. Közvetlen érdek áll szemben közvetlen érdekekkel, a hatalommegosztás *szociológiai* dimenziója tehát azt mutatja meg, hogy minden érdek – természetesen nem egyforma mértékben, de – korlátozza és mérsékli a többi nyers erejét. A hatalommegosztás alkotmányos vagy *normatív* oldala azt az állami szerkezetet tartalmazza, amely a szociológiai hatalom megoszlásának tükörképeként az uralom gyakorlásának funkcióit osztja szét az intézmények között. A hatalom szociológiai jellegű *megoszlása* és az uralom formáinak normatív jellegű *megosztása* annak a döntő feltételnek a teljesülésén alapul, hogy a struktúra elemei *egyensúlyban* vannak.⁶³ Ha az egyensúly megbomlik, a struktúra érintett eleme már nem képes a többi korlátozására és mérséklésére. Az egyensúly

⁶¹ VILE 1998: 13.

⁶² EGEDY 2014: 96 skk., 265 skk., 315 skk., 445 skk.

⁶³ VILE 1998: 132–133.

felbillenése esetén a hatalmak elválasztása akár sértetlenül is fennmaradhat, de mérséklő funkcióját elveszti, olyan kincsesláda lesz, amelyben nincs semmi.

A hatalommegosztás amerikai eszméje azon nyugszik, hogy a hatalom társadalmi és politikai megoszlásának van realitása, erre pedig ráépíti a *súlyok és ellensúlyok* normatív intézményi rendszerét (*checks and balances*), amely uralmi formaként kifejezi és fenntartja a pluralitások egyensúlyi állapotát. Az egyensúlyban tartott pluralitás intézményei úgy vannak kialakítva, hogy összemoszkodásukkal akadályozzák a nagyobb zavarok kialakulását az alkotmányos rendszerben, illetve ha már bekövetkeztek, enyhítsék káros hatásait, és a zavartalan állapotot minél előbb és minél kisebb veszteséggel helyreállítsák. A hatalommegosztás lényegében az alkotmányos rendszer önkorrekciós képessége. Ilyennel a *Montesquieu* nevéhez kötött hatalmi ágak elválasztásának doktrínája nem rendelkezik, és a visszaélések ellen – amelyeket a korabeli irodalom általában a zsarnokság névvel illet – sem nyújtanak védelmet. A hatalmi ágak elválasztásának hiánya ugyan gyakran vezet zsarnoksághoz, de nem szükségszerűen. Azóta tételezik fel a két jelenség közötti ok-okozati viszonyt, amióta az elv a 18. században bekerült a politikai filozófia fogalmi készletébe. Az egy kézben összpontosuló hatalom zsarnoksága *kontra* hatalmi ágak elválasztása doktrína magyarázó értéke erősen korlátozott, mert olyan zsarnokság is van, amelyben az említett elválasztás megtörtént. A hatalommegosztás eszméje – a hatalmak elválasztásától eltérően – dinamikus és perspektivikus eszme, amely keretbe foglalja a hatalmak egyensúlyának rendjét, érzékenyen jelzi az egyensúlyvesztés tényeit, és az egyensúlyt veszített uralom elfajulása ellen intézményes gyógymodort is kínál. Mindezzel a mértékvesztett folyamatok pusztító klikkharcokba, lázadásokba, polgárháborúba, forradalomba torkollásának alkotmányos alternatívája. Érthető és jogos tehát, hogy *Egedy Gergely* a hatalommegosztás amerikai eszméjét a konzervatív gondolkodás mesterművének tartja.⁶⁴ Véleményét maradéktalanul osztom.

A hatalommegosztás eszméjét az útjára bocsátása óta eltelt több mint 200 évben számos esetben félreértették, illetve – nem egyszer tendenciózusan – félremagyarázták. A kritikusok, alkalmasint a vádlók fő érve az volt, hogy az államhatalomnak fogalmi eleme az oszthatatlanság. Ha az államhatalmat megosztják, akkor ez annak gyengüléséhez, végső fokon az állam széthullásához vezet. Aki a hatalom egységét tagadja, az magát az államot tagadja. A hatalommegosztás elve azonban nem áll ellentétben az államhatalom egységének követelményével. A megosztás azt jelenti, hogy meghatározzák azokat az intézményeket, amelyek funkciókörüket keretein belül hozzáférhetnek az egységes államhatalom adott részének eszközeihez. *Richard E. Neustadt*

⁶⁴ EGEDY 2014: 59.

az elnöki hatalomról szóló kiváló könyvében úgy fogalmazza meg a hatalommegosztás lényegét, hogy az olyan rendszer, amelynek kormányzatát a hatalmon *osztozkodó* különféle intézmények alkotják (*a government of separated institutions sharing powers*).⁶⁵ A kritikusok és a vádaskodók érvelése mindemellett egyébként abszurd is. Ha ugyanis az államhatalom egysége azon múlna, hogy hány intézmény vesz részt gyakorlásában, akkor arra a következtetésre kellene jutnunk, hogy valójában csak az az államhatalom egységes, amelyben a hatalom teljességét, az állam összes funkcióját egyetlen szerv vagy személy gyakorolja. Ez pedig a *vezérállam* (*Führerstaat*) doktrínája,⁶⁶ amelynek a gyakorlatba való átültetése esetén nem sok tér maradna arra, hogy eszmékről, konzervativizmusról, gondolkodásról gondolkodjunk.

Madison, akit *Egedy Gergely* is az amerikai alkotmány atyjának tekint, a hatalommegosztás szükségességének és módjának vizsgálatát a *szabadság* oltalmazásának aspektusából vázolja fel. Hogy a szabadságot az állam védelmébe vehesse, nem nélkülözhető, hogy a hatalmi ágaknak valamiféle részleges befolyásuk legyen egymás tevékenységére. Az elkülönítés tehát nem abszolút, mértéke az, amit egy szabad kormányzat természete megenged, és ami összeegyeztethető azzal a kapcsolatrendszerrel, amely az alkotmány egész szövődékét az egység és a barátság kötelékében (*in one indissoluble bond of unity and amity*) összefűzi. Az alkotmányos kötelék nem vezethet oda, hogy egy-egy hatalmi ág jogköreit egy másik közvetlenül és teljesen irányítsa vagy bénítóan befolyásolja (*none of them ought to possess an overruling influence*). Ugyanakkor a hatalomban benne rejlik a hatáskör túllépésének lehetősége, s ezt a hatalmi ágak közötti kapcsolatnak meg kell akadályoznia. „A kormányzati jogkörök úgy oszlanak meg és egyensúlyozódnak egymás között, hogy egyikük se léphessen túl (*transcend*) a törvényes korlátokon anélkül, hogy a többi ne korlátozza és fékezze eredményesen (*effectually checked and restrained*) e törekvéseiben.”⁶⁷ És talán ez *Madison* legfontosabb kijelentése: a leghatékonyabb biztosíték a hatalom összpontosulásával szemben, „ha megadjuk a hatalmi ágak irányítóinak a szükséges alkotmányos eszközöket (*constitutional means*) és a személyes indítékokat (*personal motives*) ahhoz, hogy ellenálljanak a többiek hatásköri túllépéseinek (*encroachments*)”. „Becsvággyal (*ambition*) becsvágynak kell szembeszegülnie. Az emberi érdekeket (*interest of the man*) össze kell kapcsolni a helyi alkotmányos jogokkal (*constitutional rights of the place*).”⁶⁸

⁶⁵ NEUSTADT 1990: 29.

⁶⁶ CSEKEY 1936: 168, 170.

⁶⁷ James Madison, no. 47–48, in HAMILTON–MADISON–JAY 1961: 304, 308, 311 [1998: 359, 364–365, 368].

⁶⁸ James Madison, no. 51, in HAMILTON–MADISON–JAY 1961: 321–322 [1998: 380–381].

Michael Oakeshott a konzervatív beállítottságot tárgyaló már hivatkozott esszéjében e gondolkodásmód több tartalmi és stílusbeli sajátosságát említi. Közülük azok, amelyeknek közvetlen erkölcsi irányultsága van, akár általános érvényű értékmérőnek is tekinthetők. Erre tekintettel nem nagyon cáfolható az az állítása, hogy „kevés olyan tevékenységünk van, amely soha nem igényli, hogy a konzervativizmusra irányuló hajlammal kapcsolódjon össze”.⁶⁹ A konzervatív beállítottságú ember szerint nem az a gondolkodás és az eszmék célja, hogy szenvedélyeket és indulatokat szítsanak, hanem az, hogy a mérséklet erényét oltás a természetüknél fogva amúgy is szenvedélyes és indulatos emberekbe. *Oakeshott* gondolata már csak azért is kedves az eszemnek és a szívemnek, mert lényegében egybeesik azzal az intellemmel, amelyet *Madison* is megfogalmazott mintegy 200 évvel korábban: „igen veszélyes, ha indulatait (*public passions*) felkeltve megzavarjuk a népesség nyugalmát.”⁷⁰ Ezért fontos ismét nyomatékosítani az egymást korlátozó, helyükön tartó hatalmak *erkölcsi köteletségét és felelősségét* az „egység és barátság” (*unity and amity*) kötelékeinek fenntartásáért. A hatalommegosztás eszméjében a hozzá tartozó erkölcsi *erény* szükségessége is benne foglaltatik. *Oakeshott* kitér arra is, hogy a szenvedély nem bűn, de csillapítása nélkülözhetetlen, ha azt szeretnénk elérni, hogy az embereken ne legyen úrrá a kölcsönös csalódás, amikor érdekeik összeütköznek, és egyikük sem érheti el azt a célt, amelyet szenvedélye tűzött elé.⁷¹ Nem kell és nem is lehet szükségképpen következményként feltételezni, hogy az érdekek ütközése után a kölcsönös elismerés megnyugtatóan felemelő állapotába kerülünk. Nemcsak az államfelfogásáról, a hatalommegosztás eszméjéről, hanem a konzervatív gondolkodásról is sokat elárul *Oakeshott*, midőn kijelenti, hogy a kormányzat arra is való, hogy gondoskodjék számunkra arról a *skepticizmusról*, amelyről az ember idő vagy hajlandóság hiányában nem tud gondoskodni.⁷² A józan *skepticizmus* ugyanis a bizonytalankodó ember – és ki ne lenne legalább néha az – *szabadságának* egyik forrása. Mert a szabadság valamiképpen mindig a távolságok, az arányok, a mértékek megtartásáról szól. Egy kitűnő írásában a *skepticizmusról* és a *pesszimizmusról* elmélkedve *Roger Scruton* megemlíti azt a hasznót, amely a belátás képességében áll: nem születünk szabadnak, a szabadság olyasmi, amit megszerzünk.⁷³

⁶⁹ OAKESHOTT 2002: 442.

⁷⁰ James Madison, no. 49, in HAMILTON–MADISON–JAY 1961: 315 [1998: 373].

⁷¹ OAKESHOTT 2002: 450.

⁷² OAKESHOTT 2002: 451.

⁷³ SCRUTON 2011: 47.

Egedy Gergely eszmetörténeti írásait forgatva az olvasó legalább háromszoros élményhez – mondhatnám: szellemi vagyonosodáshoz – jut. Birtokába kerül olyan ismereteknek, amelyek megszerzésére addig nem volt módja, vagy csak azok szegényes készletével rendelkezett. Kézbe kapja továbbá az olvasó az eszmék felnyitásához a kulcsot. *Egedy* ugyanis nemcsak az eszmék fogalmi elemeiről beszél, hanem arról az útról is, amely az eszmetörténetben és saját gondolkodásában hozzájuk vezetett. Az utóbbi azok számára minta igazán, akik a szerző szemérmessége ellenére felismerik a megtalálás örömét. A gondolkodás folyamata nála önálló jelentőséggel bír. Harmadjára: nem hagy kétséget afelől, hogy az eszmei gondolkodás értékválasztás, s ezzel a sokszor szégyellnivaló, haszontalan kacatok közé dobott gondolkodói *erény* rehabilitálása mellett tesz hitet. Az eszme – ahogy *Platón* tanította⁷⁴ – az erényben (*ἀρετή*) nyeri el végső alakját, a tudás bizonyosságát, a lélek pedig zavartalanságát.

Egedy Gergely elegáns gondolkodó.

Elegant Thinking

Our thoughts are limited to what language can express. Language is not only a means of communicating ideas but also a tool for understanding the world. The use of language is both a marker of one's knowledge of the world and of the personality that relates to the world through language. The style of human thought is determined by ideas. Ideas are a form of thinking characterised by contextuality, an attempt to be situated within the totality of thought. Another criterion is perspectivity, an openness to enriching the content and form of thought. Gergely Egedy is a researcher and representative of conservative ideas. Being conservative is an attitude, the paradigm of which is to think backwards but live forwards. To be conservative is to find a peaceful, enjoyable, and risk-free path between the past, present and future. The history of political ideas provides an excellent platform for Gergely Egedy to demonstrate how the conservative spirit can meet this challenge. He argues that some of the political ideas of our time, considered to be of outstanding value, could only have been created by a conservative mindset. The elegance of Gergely Egedy's thinking is the recognition that we do not simply have ideas, we choose them. Ideological thinking is elegant when it is responsible.

⁷⁴ PLATÓN 1989: 348c–360e, 427c–439a.

Felhasznált irodalom

- BERLIN, Isaiah (1996): *Az emberiség göcsörtös fája. Fejezetek az eszmék történetéből*. Ford. Pap Mária. Budapest: Európa.
- CHAMBERLAIN, Houston Stewart (1912): *Die Grundlagen des XIX. Jahrhunderts*. München: F. Bruckmann.
- CONCHA Győző (2005): *A konzervatív és a liberális elv*. Máriabesnyő–Gödöllő: Attraktor.
- CSEKEY István (1936): A német vezéri állam. In *A M. Kir. Ferencz József Tudományegyetem Barátai Egyesületének Jog- és Államtudományi Szakosztályában tartott előadások, 22*. Szeged: Szeged Városi Nyomda és Könyvkiadó.
- DESCARTES, René (1980): Szabályok az értelem vezetésére. In René DESCARTES: *Válogatott filozófiai művek*. Ford. Szemere Samu. Budapest: Akadémiai, 97–167.
- DESCARTES, René (1994): *Elmélkedések az első filozófiáról*. Ford. Boros Gábor. Budapest: Atlantisz.
- DWORKIN, Ronald (1995): *Freedom's Law. The Moral Reading of the American Constitution*. New York: Oxford University Press.
- ECO, Umberto (1998): *A tökéletes nyelv keresése*. Ford. Gál Judit, Kelemen János. Budapest: Atlantisz.
- EGEDY Gergely (2005): *Brit konzervatív gondolkodás és politika (XIX–XX. század)*. Budapest: Századvég.
- EGEDY Gergely (2014): *Konzervatív gondolkodás és politika az Egyesült Államokban*. Budapest: Századvég.
- FUKUYAMA, Francis (1994): *A történelem vége és az utolsó ember*. Ford. Somogyi Pál László, M. Nagy Miklós. Budapest: Európa.
- HAMILTON, Alexander – James MADISON – John JAY (1961): *The Federalist Papers*. New York – Scarborough, ON: Mentor Books. [Magyar nyelven: Alexander HAMILTON – James MADISON – John JAY (1998): *A föderalista. Értekezések az amerikai alkotmányról*. Ford. Balabán Péter. Budapest: Európa.]
- HAYEK, Friedrich A. (2006): *The Constitution of Liberty*. London – New York: Routledge.
- HEIDEGGER, Martin (1967): *Vom Wesen der Wahrheit*. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann.
- HEIDEGGER, Martin (1967): *Vom Wesen der Wahrheit*. In Martin HEIDEGGER: *Wegmarken*. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann.
- Heidegger, Martin (2003): Az igazság lényegéről. In Martin HEIDEGGER: *Útjelzők*. Budapest: Osiris, 173–195.
- HERDER, Johann Gottfried (1978): Eszmék az emberiség történetének filozófiájáról. In Johann Gottfried HERDER: *Eszmék az emberiség történetének filozófiájáról és más írások*. Ford. Imre Katalin, Rozsnyai Ervin. Budapest: Gondolat, 41–45.
- HUIZINGA, Johan (1930): Amerikanischer Geist. In Johan HUIZINGA: *Wege der Kulturgeschichte. Studien*. München: Drei Masken, 357–377.
- JANDA, Kenneth – Jeffrey M. BERRY – Jerry GOLDMAN (1996): *Az amerikai demokrácia*. Ford. Csobán Eszter. Budapest: Osiris.
- LEIBNIZ, Gottfried Wilhelm (2005): *Újabb értekezések az emberi értelemről*. Ford. Sallay Viola, Boros Gábor, Kékedi Bálint, Moldvay Tamás. Budapest: L'Harmattan.
- LÉVINAS, Emmanuel (1997): *Nyelv és közelség*. Ford. Tarnay László. Pécs: Jelenkor–Tanulmány.
- LUKACS, John (2005): *Egy nagy korszak végén*. Ford. M. Nagy Miklós. Budapest: Európa.
- LUKÁCS György (1974): *Az ész trónfosztása. Az irracionista filozófia kritikája*. Budapest: Akadémiai.
- MANNHEIM Károly (1995): *A gondolkodás struktúrái. Kultúraszociológiai tanulmányok*. Budapest: Atlantisz.
- MARX, Karl (1957): A hegeli jogfilozófia kritikájához. In Friedrich ENGELS – Karl MARX: *Marx–Engels válogatott művei I*. Budapest: Kossuth, 378–392.

- NEUSTADT, Richard E. (1990): *Presidential Power and the Modern Presidents*. New York: The Free Press.
- NISBET, Robert (1996): *Konzervativizmus: álom és valóság*. Ford. Beck András. Pécs: Tanulmány.
- NORTH WHITEHEAD, Alfred (1979): *Process and Reality*. New York: The Free Press.
- OAKESHOTT, Michael (2002): Konzervatívnek lenni. In Michael OAKESHOTT: *Politikai racionalizmus*. Ford. Kállai Tibor, Szentmiklósi Tamás. Budapest: Új Mandátum.
- PLATÓN (1989): *Az állam*. Ford. János István. Budapest: Gondolat.
- POLÜBIOSZ (2002): *Polübiosz történeti könyvei I*. Ford. Muraközy Gyula, Forisek Péter, Kató Péter, Sipos Flórián, Patay-Horváth András. Máriabesnyő–Gödöllő: Attraktor.
- RADBRUCH, Gustav (1973): *Rechtsphilosophie*. Stuttgart: K.F. Kohler.
- RORTY, Richard (1994): *Esetlegesség, ironia és szolidaritás*. Ford. Boros János, Csordás Gábor. Pécs: Jelenkor.
- SAJÓ András (1995): *Az önkorlátozó hatalom*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó – MTA Állam- és Jogtudományi Intézet.
- SCRUTON, Roger (1995): *Mi a konzervativizmus? Válogatott esszék*. Ford. Jónás Csaba. Budapest: Osiris.
- SCRUTON, Roger (2002): *A konzervativizmus jelentése*. Ford. Szabó Péter. Budapest: Novissima.
- SCRUTON, Roger (2011): *A pesszimizmus haszna és a hamis remény veszélye*. Ford. Csordás Gábor. Budapest: Noran Libro.
- SIEYÈS, Emmanuel Joseph (1999): Mi a harmadik rend? In HAHNER Péter (szerk.): *A nagy francia forradalom dokumentumai*. Budapest: Osiris, 36–43.
- SZABÓ Miklós (2003): *Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története (1867–1918)*. Budapest: Új Mandátum.
- TÖNNIES, Ferdinand (1983): *Közösség és társadalom*. Ford. Berényi Gábor, Tatár György. Budapest: Gondolat.
- VILE, Maurice John Crawley (1998): *Constitutionalism and the Separation of Powers*. Indianapolis: Liberty Fund.
- WITTGENSTEIN, Ludwig (1992): *Filozófiai vizsgálódások*. Ford. Neumer Katalin. Budapest: Atlantisz.
- WOOD, Gordon S. (1998): *The Creation of the American Republic 1776–1787*. Chapel Hill, NC – London: The University of North Carolina Press.

Szentpéteri Nagy Richard

A magyar politikai konzervativizmus kezdetei

A magyar konzervatív politikai gondolkodás kezdetei a 18. század legvégére nyúlnak vissza, de a 19. század legelején e gondolkodásból vajmi kevés látszott. Egy elnyújtott pillantás a 19. század első évtizedeire azonban megmutatja, hogy sporadikusan, csírákban és előzményekben e vonzó gondolatkör első kezdeményei mégiscsak megjelentek a korszak irodalmában. Ezeket egybeolvasva levonható az a következtetés, hogy a 19. század első harmadát minden nehézség ellenére tekinthetjük a későbbi politikai, majd a még későbbi teoretikus konzervativizmus megjelenését előkészítő, bevezető korszaknak, így a konzervatív hagyomány hazánkban gazdagabbnak tekinthető, mint korábban gondolhattuk volna.

Bevezetés

A konzervativizmus kutatói általánosságban úgy tartják (talán vitathatóan), hogy e vonzó eszmerendszer – szemben más ideológiákkal – voltaképpen egyetlen mű létrehozásával született meg, hiszen Edmund Burke nevezetes *Reflexióiból* e koherens ideológia legszebb színei már a maguk teljes pompájában élénk tűntek.¹ A magyarul később *Töprengések*ként megjelent alapmű hamarosan óriási hatást gyakorolt a politikai gondolkodásra Európában, és Magyarországon is akadtak visszhangjai, ám hogy a konzervativizmus a maga soknemű valóságában végtére is mikor érkezett meg, vagy inkább kúszott, oldalazott, lopakodott be hazánkba (ha ugyan már beérkezett), az még ma is nívós viták tárgya lehet.²

Egedy Gergely, a konzervativizmus legjobb értője számos kitűnő művében mutatta be, hogy a recepció fokozatos és zökkenőkkel teli volt, de a 19. század harmadik harmadáig valójában nem jött létre átfogó, rendszerezett és programadó elméleti munka, amely e felfogásrend magyarországi meghonosítójaként lépett

¹ Lásd BURKE 1790.

² Vö. BURKE 1991.

volna fel.³ Ekkor, 1875-ben a korábban a liberális tanokhoz is vonzódást mutató Asbóth János, a konzervativizmus elméletének magyarországi atyja azonban arra vállalkozott, hogy teoretikus igényességgel alapozza meg a magyar konzervatív politikát.⁴ Műve számos meg nem értést, kritikát és ellenvéleményt váltott ki, de a kedvezőtlen reakciók még mindig inkább megérdemelték voltak, mint az a csönd, amely a művet az utóbbi évszázadban övezte.⁵ Egedy Gergely szerencsénkre egyre bővülő ezirányú munkásságának köszönhetően ugyanakkor ma már a szerzőhöz és az eszmerendszerhez egyaránt méltó betekintést nyerhetünk a magyar konzervatív politika előzményeibe.⁶

A hazai konzervativizmus előzményei

Márpedig előzményekről szólva elég sok mindenről kellene megemlékeznünk. Maga Asbóth helyesen és méltányosan érezhette úgy, hogy neves művében a hazai konzervativizmus bizonyos előképeit, gondolat kísérleteit, szárnypróbalgatásait összefoglalóan is át kell tekintenie, hogy saját korszakának konzervatív megítélését és a jövőben kívánatos cselekedetek távlatait (nemkülönben az akkor alakult, magát konzervatívnak nevező politikai párt irányát) meghatározza.⁷ Egedy Gergely meggyőzően mutat rá, hogy az előzmények megkeresését és felvázolását éppen a konzervativizmus felkarolása kívánta meg Asbóthtól. Ennek kiindulópontja a szerző számára az udvarhű, vagyis az aulikus tradíció volt.⁸

Ami azt illeti, az aulikus tradíció kifejezetten jelentős hagyománynak tartható Magyarországon, és ez a hagyomány – talán meglepően – a magyar irodalomban is igen gazdag. Viszonylag magas azon művek száma, amelyekből gyönyörű egyértelműséggel érződik ki az uralkodóhoz, a dinasztiahoz (a Habsburg-házhoz) való hűség, nem szólva a magyar történeti alkotmány tiszteletéről, vagy tágabban a magyar közjogi hagyományokhoz, szokásokhoz, értékekhez való ragaszkodásról. Szerzők egész sora – a legnagyobbakat is ideértve – sietett számos kitűnő vagy kevésbé sikerült

³ Lásd pl. EGEDY 2001.

⁴ ASBÓTH 1875.

⁵ Újabb kiadását lásd ASBÓTH 2011.

⁶ Asbóth liberális előéletéből lásd *Egy bolyongó naplójából* (1866), illetve *A szabadság* (1872) című művét, liberalizmuskritikájához pedig *Három nemzedék* (1873) című művét, illetve ezekről is: EGEDY 2021a.

⁷ Lásd EGEDY 2021b.

⁸ EGEDY 2021b.

műben kifejezni vonzódását a nemesi nemzeti örökséghez, mindenkor szép példáját adva az alattvalói hűségnek.⁹

Az efféle hűségkifejezés mindenesetre nincs távol az irodalom általános tradíciótól. A fejedelem (a király, a hadvezér, a hatalom) dicsőítése az írott kultúra legelső és legtipikusabb motívumai közé tartozik, ráadásul ennek lírai formája, a panegirikusz (*panégürikosz*, *panegyricus*) már ugyancsak mintegy 2500 éves (hazánkban idestova hat évszázada jelent meg, Janus Pannonius által, latinul).¹⁰ Témánkat – és vizsgált korunkat – illetően méltó példája Berzsenyi és Kölcsey néhány műve.¹¹

Csakhogya az aulikus irodalomhoz óvatosan illik közelíteni. Már a kifejezés tartalma is vitatható, a szóösszetétel pedig eme jelzős szerkezetben kifejezetten aggályos, és nemcsak műfaji problémákra utal, de politikai olvasata sem egyértelmű.¹² Alighanem azt az értelmezést kell magunkévá tennünk, amely szerint az aulikus felfogásnak valójában csak a reformkortól kezdve lett igazán jelentősége, midőn a liberális-nemzeti baloldallal szemben az udvarhű vonulatnak értelmet adott a politikai polarizáció természete. Alighanem túl tágasnak kell találnunk azt az értelmezést, amely már a „labanc” irodalmat is aulikusnak tartotta, miközben a két tábor, a függetlenségi-nemzeti felfogás és a birodalmi-magyar eszmeiség ellentéte természetesen legalább Mohács óta jelen volt a hazai politikai gondolkodásban (nem szólva a még korábbi korok előképeiről).¹³

Asbóth mindenesetre megkönnyíti a dolgunkat azzal, hogy a *Magyar konzervatív politikában* lényegében csak 1825-ig megy vissza a konzervatív előzményeket felmutatandó, és a történetet Széchenyi fellépésével kezdi (majd a kiváló Dessewffy

⁹ Példaként lásd – talán a leginkább meglepően – az általában (nem teljesen indokoltan) a liberális oldalra sorolt Kölcsey Ferenc jó néhány politikai tárgyú beszédét, mindenekelött: KÖLCSEY 1827; vagy még inkább: KÖLCSEY 1830; vagy még különösebben: KÖLCSEY 1832.

¹⁰ Természetesen a panegirikusz bárkihez vagy „bármire” szólhat. A világirodalomban az i. e. 4. század végén keletkezett, antik formája ünnepi beszéd. Középkori tematikája kezdetben vallásos, majd világi, majd – a humanista korban – már-már hízelgős. Eleinte prózai műfaj, később verses formájú, ma nem tartozik a leggyakoribb műfajok közé. Vö. <http://enciklopedia.fazekas.hu/mufaj/Panegirikusz.htm>.

¹¹ Berzsenyi művei közül a nemesi felkelés szombathelyi táborában született panegirikuszt, majd – 33 évvel későbből – egy nagyon figyelemre méltó búcsúszót emelhetünk ki. Kölcsey életművében a sort talán a Kazinczyknak küldött – mindössze 19 évesen írt – poéma kezdi, és alighanem a 39 évesen Károlyi Györgynek írt, remek hexameterekből álló szónoklat zárja. Vö. Berzsenyi Dániel: *Herceg Eszterházy Miklóshoz* (1797); *Gróf Mailáth Jánoshoz* (1830); Kölcsey Ferenc: *Kazinczyhoz* (1809); *Gróf Károlyi Györgynek az uradalmaiban szolgáló tisztviselők* (1829).

¹² Talán kijelenthető, hogy az irodalom fősodrában az aulikus attitűdöt a reformkorig úgyszólván természetesnek kell tartanunk.

¹³ A történelmünket legalább fél évszázada végignyese divízió a prenatalista korokban természetesen más zsánerűnek mutatkozott, mint a nacionalizmus térhódítása után (pláne a 20. században).

Aurélt méltatja),¹⁴ és ezzel a mi számunkra feltételi azt a kérdést, hogy vajon mi volt, mi történhetett egyáltalán a konzervatív gondolat vonatkozásában „az előzmények előtt”. A válaszuk az lehet, hogy bizony nem sok.

A századfordulótól 1825-ig a szellemi élet jelentősen megbolydult ugyan Magyarországon, de ennek alig mutatkozott jele a századelőn. A 18. század utolsó évtizedei különös módon élénkebbek voltak, mint a 19. század első évei. A felvilágosodás, amelynek magyarországi felbukkanását – az irodalomtörténet egyik önkényes választása alapján – egyetlen eseményhez köthetjük, 1772-ben kezdte szétszórni új eszméit a magyar földekre. Mint ismert, ekkor adták ki Bessenyei György *Ágis tragédiája* című drámáját, amelyet az első felvilágosult műnek tekint a magyar tudat, és vajon nem tarthatjuk-e beszédesnek, hogy a korszak végén, 1825-ben pedig Vörösmarty Mihály *Zalán futása* című eposza jelent meg, amely már a romantika kezdetét jelzi (a két alkotás műfaja ugyancsak jellemző, természetesen). A korszakot ugyanakkor megbontja az 1790-es évek közepének két eseménye, amely mind politikailag, mind szellemileg jelentős fordulatot hozott: a Martinovics-összeesküvés leleplezése és a nyelvújítás megindulása egyaránt eltagadhatatlan hatást gyakorolt a közéletre.¹⁵

Ami azt illeti, ezen eseményeknek volt mire hatással lenniük, mert az ország nem a legjobb állapotát mutatta. A francia forradalom borzalmi és a Martinovics-féle kizsákmányolás leverése aligha biztatta aktivitásra a tespedt nemességet, és a nyelvújítás körüli küzdelmek sem zajlottak árnyoldal, inszINUÁCIÓK, nemtelenségek és méltatlanság nélkül.

A század elején Magyarországon egyetlen folyóirat sem működött. Nem tevékenykedett egyetlen irodalmi társaság sem a hazában. Magyar nyelvű színház egyetlen városban sem üzemelt. Nem volt magyar könyvkiadó, de még könyvkereskedő sem. Az írók magányosan alkottak, vagy vándoroltak, mint Csokonai. Irodalmi élet gyakorlatilag nem létezett. Szellemi élet se nagyon. A közép- és kisnemesek nem olvastak, ha mégis, akkor németül vagy franciául, a főnemesek gyakorlatilag nem tudtak magyarul. Kulturális mecénás sehol sem akadt.¹⁶

Néhány évvel korábban még viszonylag jobb volt a helyzet, és néhány évvel később újra némi javulás állt be. A változás nemzedékváltással járt. Ányos Pál (1756–1784), Földi János (1755–1801), Dayka Gábor (1769–1796) és Kármán József (1769–1795)

¹⁴ ASBÓTH 2011.

¹⁵ A 19. század „negyedes” tagolása a továbbiakban 1825 és 1848 közé teszi a reformkor irodalmát, 1850 és 1875 közé a nemzeti-polgári irodalom kialakulását, majd 1875 és 1900 közé a nemzeti-polgári irodalom „fénykorát”, de más felosztások is közökben forognak.

¹⁶ Érzékletesen írja le ezen állapotot FARKAS 1939.

ízlésünk szerint jelentős alkotó volt – Kazinczy hajdani barátai –, de ekkor már nem élt. Az egykoron Bessenyei György körül összeverődött bécsi társaság már széthullott, maga Bessenyei visszavonult. A megítélésünk szerint a konzervativizmus előzményeinek korai előképeit felvillantó, számunkra kedves költők, Orczy Lőrinc (1718–1789) és Gvadányi József (1725–1801), már nem alkothattak, Dugonics András (1740–1818) és a magyaros Pálóczi Horváth Ádám (1760–1820) pedig igencsak kiment a divatból. A 18. század végén több folyóirat is megindult, de alig értek meg néhány számot, egy-két évfolyamot.

Kisfaludy Sándor és Kazinczy Ferenc

A század- és trendfordulót két robusztus alak fellépése jelentette, mindkettő 1801-ben jelentkezett az országos hírnévre: Kisfaludy Sándor és Kazinczy Ferenc, akiket egyaránt jó okunk van nagyon szeretni. Előbbi ekkor jelentette meg szerelmes verseit, utóbbi ekkor szabadult hétéves fogságából.¹⁷

Mindkét esemény megvilágosítónak számított a szellemtörténetben, különböző okokból.¹⁸ Az első azért, mert korábban szinte csak a vallásos műveket, majd (a felvilágosodással) a tudományos munkákat tekintették igazán irodalomnak (a világi, sőt magánéleti szépirodalom – különösen a líra – legfeljebb kéziratban terjedt), most azonban egy csapásra elterjedt, és hallatlanul népszerű lett az országban egy verseskötet. A második azért, mert a hamarosan Bányácskára költöző „széphalmi” vezér pillanatok alatt megteremtett egy olyan, korábban nem látott, pezsgő irodalmi közeget, kiterjedt, végtelen – és eleve kiadásra szánt – levelezésével, írók egész seregének felfedezésével, biztatásával és segítségével, irodalmi mecénatúrával és infrastruktúrával – és persze a megújított magyar nyelvvel –, irodalmi viták gerjesztésével és lefolytatásával, a társasági élet előmozdításával, amely megalapozta a modern szellemet. Ennek nyomán csakhamar irodalmi lapok, társaságok, kiadók

¹⁷ Mint tudvalevő, Kazinczy (*Fogságom naplója*) és Kisfaludy Sándor (*Francia fogságom*) is naplóban írta meg szenvedéstörténetét, de kicsoda különbség van a két fogság között! A verseskötet, mint ismert, *Himfy szerelmei* címen látott napvilágot, *A kesergő szerelem* ciklusát néhány évvel később követte *A boldog szerelem*, s mindkettő megjelent egy közös kötetben, 1807-ben; az első kiadást lásd név nélkül: KISFALUDY 1801.

¹⁸ Az ideát, amely szerint e két esemény a századot bevezető két legfontosabb momentumnak tartható, ugyancsak Farkas Gyulától vettük át, aki meggyőzően mutatja fel mindkét történés jelentőségét. Lásd FARKAS 1939.

és színházak alakultak a század első évtizedeiben, végül már át is lépve a mesteren magán – sőt, követőin és ellenfelein is, kegyetlenül.¹⁹

Ez a történet széles körben ismert, legfeljebb azt nehéz elképzelni, milyen szegényes alapról rugaszkodott el e haladó história a századelőn. És általában kevésbé esik szó a folyamat ellenzőiről, az első prekonzervatívokról (jobb híján nevezhetjük őket talán így), köztük mindjárt a legelsőről, magáról Kisfaludy Sándorról, a felvilágosodás megjelenésének évében született költőről és tudósról, egykori katonáról, Kazinczy és a nyelvújítás később megbékélt ellenfeléről, nemzetünk nagy fiáról, akit akár a sokoldalú, különös magyar konzervativizmus egyik előhírnökének is tarthatunk.²⁰

Alighanem méltán nevezhetjük Kisfaludyt (Himfyt) előfutárnak, mint ahogyan az általa is mesternek tartott Kazinczyt a másik tábor legendájának, és ebben a korántsem éles szembenállásban természetesen ott van a Dunán- és Tiszántúl, a Nyugat- és Kelet-Magyarország, a katolikus és protestáns Magyarország 16. századtól eredeztetett ellentéte, de ott lehet már a konzervatív-liberális ellenpár politikai csírája is. Levelezésükben, megismert gondolataikban és irodalmi alkotásaikban is – amint ízlésükben, attitűdjükben, világnézetükben – megbújik a mag, amelyből politikai ideológiák szökkentek elő. De minden meg nem értést elsimított az a közeledés, amellyel e két nemes szív újból megtalálta az egymáshoz vezető utat (mindketten elismerték egymás nagyságát, és 1818-ban Kisfaludy Sándor és Berzsenyi együttesen ültetett fát Kazinczy tiszteletére a keszthelyi Helikon második találkozásán).²¹

Az igazsághoz azonban hozzátartozik, hogy Kisfaludy Sándor korántsem egységes nézetrendszert vallott a világ dolgairól, és eszméi több ponton inkább csak közelítenek egy koherens eszmerendhez, emlékeztetnek egy konzervatív felfogásrendhez, de még aulikus mivolta is joggal vitatható, hiszen – az uralkodóhoz mindvégig hűen, Ferenc királyt és Ferdinánd királyt egyaránt szeretve – az udvar lépéseit több vonatkozásban is gyakran bírálta. Miközben szidta az „ultraliberálisokat” és dicsőítette az *insurrectiót*, a nemesi felkelést, ellenezte a nemesi adómentesség eltörlését, erősen ragaszkodott mindenhez, ami magyar, bírálta az egyéb osztályokat, és szüntelenül a régi alkotmányt méltatta.²²

¹⁹ Német nyelvű színház működött már Pesten. A század első magyar folyóiratát – még Kazinczy biztatására és támogatásával – Döbrentei Gábor alapította *Erdélyi Múzeum* néven. Az 1831-re felépült balatonfüredi színház pedig – mint tudjuk – sokat köszönhet Kisfaludy Sándornak.

²⁰ Kisfaludy Sándor nézeteiről lásd CSÁSZÁR 1910.

²¹ Megjegyezzük ugyanakkor – talán nem szükségtelenül –, hogy a nevezetes pesti kézfogás, amelyet Orlay Petrich Soma híres képeről ismer a világ, nem Kisfaludy Sándor, hanem öccse, Kisfaludy Károly és Kazinczy között történt meg 1828 februárjában.

²² Vö. CSÁSZÁR 1910.

Kazinczyról ugyancsak elmondható, hogy politikai nézetei többnyire vegyesek voltak, időnként változtak, és sok esetben nem forrtak egybe, de nagyjából-egészében liberálisnak nevezhetők. Ugyanez állítható Kölcsey pozíciójáról, szemben Berzsenyi felfogásával, amelyet inkább Kisfaludy Sándoréval rokoníthatunk. Az ő nézeteit azonban aligha rokoníthatjuk öccse, Kisfaludy Károly eszméivel, hiszen a testvérek szakításához vezetett nézetkülönbségek az eszmétörténet klasszikusai közé tartoznak. Vegyük ehhez hozzá, hogy például Berzsenyi sokszor nemhogy másokkal, de időnként még magával sem nagyon értett egyet, meghasonlott, és – mondjuk – a jobbágyfelszabadításról, a nemesi adómentességről, a kereskedelem hasznosságáról kimutathatóan változott a véleménye. Nem volt ezzel (sem) egyedül.²³ Végül vegyük számításba azt is, hogy választott hőseink magasán kiemelkedtek korukból, és afféle kortalanokként ragyognak nemcsak az irodalom, hanem a tudományok egén is.²⁴

Nem csoda, hogy a rendszeres humán tudományok kialakulása előtt – a felvilágosodás nekibuzdulása és a reformkor nagy élénkülése között – a politikai gondolkodás irányzatainak legfeljebb kezdeti, kiforratlan, ki nem beszélt és még alig vitatott szakaszában az eszmék kialakulatlan formában, éppenséggel a formátlanság jegyeivel együtt állnak elénk. „Hatalmas olvasztókemence ez a tudománytörténeti szempontból is reformkorszaknak nevezhető periódus, melyben tudomány, irodalom és művészet egy nagyon magas hőfokú nacionalizmusban keverednek össze.”²⁵

Ha a korszak eszmétörténeti jellegzetességeiről egyszer majd részletesen írunk, a magunk részéről mindenesetre éppen erre az öt életműre fókuszálunk különösen: a két Kisfaludy, Berzsenyi, Kazinczy és Kölcsey munkásságát emelnénk magasba a főhajtás kontextusában. És a korszak lezárását ugyancsak e halhatatlan életművek befejezéséhez kötnénk: amikor e pályák lezárultak, a kiemelt időszak is véget ért.²⁶ (Jelen írásunkban ugyanakkor Egedy Gergely

²³ Berzsenyi némely nézetéről lásd BÉCSY 1985, és főleg BÉCSY 2001.

²⁴ „Kazinczy és Berzsenyi két géniusztól való” – írta Kölcsey abban a beszédében, amely az Akadémia Berzsenyi-búcsúztatóján hangozott el 1836. szeptember 11-én. KÖLCSEY 1836. Amint akár ebből is látható, a szerző a szónoklattól nagy alakja is.

²⁵ Találón mutatja ezt ki Mátrai László *Aszellemi tudományok* című tanulmányában. Az idézetet körülölelő sorokban három részre osztja a modern szellemtörténetet. „Az első, a voltaképpeni felvilágosodást, jellemzi a hivatalos állami érdekeknek, a nemhivatalos nemzeti és irodalmi érdekeknek és a sajátosan tudományos érdekeknek egymástól való függetlensége. Ez a szinte közömbösségnek nevezhető függetlenség 1800 körül, a második korszak kezdetén hamarosan megszűnik: az osztrák állami és a magyar nemzeti érdek >függetlenségéből< egyre hevesebb ellentét válik, az önálló tudományos érdekek viszont símán beleolvadnak a nemzeti érdekek vonalába.” (A harmadik korszakot 1850-től saját koráig számítja.) Vö. MÁTRAI 1939.

²⁶ A 19. század szakaszolására még visszatérünk.

szellemisége iránt fejezzük ki tiszteletünket, bízva abban, hogy e szellemiség erről a korszakról is megnyilvánul.)²⁷

Hogy az irodalom embereit, sőt, többnyire költőket – a kor hangulatának, közfelfogásának és jellegének megfelelően – egy eszmetörténetre koncentráló historiográfiában is kellő figyelem illetheti, azt ugyancsak a kor magyarázza. Egyrészt valamennyi szereplőnk – még a drámaírásban jeleskedő is – egyszersmind tudósként is jeles volt, másrészt a kor sok esetben kifejezetten a tudósi tevékenységet ismerte el jobban, és a szépírói munkásságnál nagyobb megbecsüléssel jutalmazta.²⁸ Amikor jelzett korszakunk vége felé a Magyar Tudós Társaság 1830-ban megalakult, abba Kazinczyt mint történetudóst, Berzsenyit mint filozófust választották be.²⁹ További példák is felidézhetők (a honorált tevékenységek még a 20. században sem váltak szét igazán, mint tudjuk, sőt, bizonyos határok ma sem egyértelműek).

Új tehetségek és intézmények

Történelmünknek ebben a szakaszában páratlan tehetségek kaptak szárnyra. De egy nemzedékkel később, a reformkorban már új neveket – talán még nagyobb neveket – ismert meg a közvélemény. Mire Kazinczy kiépítette a maga *networkjét*, lassan búcsúzhatott is a vezéri szereptől. Mint tudjuk, a központ egyre inkább Pest lett, Bajza, Toldy és Vörösmarty körül szerveződött az új hálózat, de mielőtt a staféta végleg átadódott volna, a nagy előkészítő nemzedék még megalkotta a maga testamentumát.

E végrendelet mindenekelőtt szellemi természetű volt. A korszak közepén, 1817-ben Pesten megindult az első igazán nagyobb hatású folyóirat, a *Tudományos Gyűjtemény* (Fejér György szerkesztésében), itt publikált e választott nemzedék színe-java. Kisfaludy Károly 1819-ben kiadta *Tatárok Magyarországon* című első drámáját – amelyet éppen 200 éve, 1823-ban mutattak be az első magyar

²⁷ Mind a korszakkutató, mind a szélesebb közönség akkor járna jól, ha e választott időszakot – akár a fent jelzett szempontok szerint is – ugyancsak Egedy Gergely dolgozná fel.

²⁸ Farkas Gyula olyan érdekességekre is felhívja a figyelmet, hogy például „amikor Kazinczy a XVIII. század végén kiadta Werther-utánzatát, a Bácsmegyei Leveleit, egy nemes úrbarátja súlyos megrovásban részesíti: nem illő magyar emberhez románokat írni, inkább a történetírásnak szentelje avatott tollát. Csokonai azzal »mentegeri« a maga költészetét, hogy azzal kívánja a »komoly« olvasmányhoz még nem szokott magyar közönséget művelődésre csábítani. A XVIII. század második felének úgynevezett felújulási irodalma majdnem kizárólag a magyar nyelv fenntartásának és fejlesztésének szolgálatában áll. A költő és tudós még sokáig azonos fogalmak.” FARKAS 1939.

²⁹ FARKAS 1939.

kőszínház megnyitásán, Miskolcon –, 1822-ben pedig *Aurora* címen évkönyvet indított, amelybe már főleg az új nemzedék publikált, köztük a három vezér is. Egyre-másra alakultak az irodalmi szalonok, amelyekbe el-eljártak az „előkészítő generáció” vidéki írói is. Az *Aurora* mellett indult Kölcsey és Szemere Pál lapja, az *Élet és Literatura*. Több városban jelent meg évkönyv. Kassán kiadták a *Felső-magyarországi Minervát*.

A korszak testamentuma elsősorban az olvasóközönség és a nemzeti műveltség kiszélesítésében lakozott. A vizsgált időszakasz végére az írók egyre inkább megélték az irodalmi és tudományos tevékenységből, az olvasók – és az előfizetők – száma szaporodott. Megindult a könyvkiadás (persze egyre inkább a romantikus irodalom terjedt). Széchenyi István fellépésével aztán az országgyűlés 1825-ben megalapította a Magyar Tudós Társaságot, amely 1830. november 17-én megkezdte működését, és ekkor jelent meg a *Hitel* is, továbbá számtalan csodálatos tettének következtében szinte új ország született. (1836-ban megalakult a Kisfaludy Társaság, 1837-ben az új szellemi vezérek megindították az *Athenaeumot*, 1837-ben megnyílt a nemzet színháza, ám maga a nemzet idővel – amint ezt Asbóth leírta 1875-ben³⁰ – valósággal megtévelyedett, és az idő tűzszekere rohamosan futott az országmúlásba.) Széchenyi István mindhiába figyelmeztetett és háborodott meg (a nemes gróf politikai és irodalmi ízlésére egyaránt jellemző, hogy kedvenc politikusa Dessewffy Aurél, kedvenc költője pedig Berzsenyi Dániel volt).³¹ Az események felgyorsulása az előkészületi korszak végét jelentette.

Az irodalomtörténet – mint jeleztük – eme átmeneti kort többnyire a reformkor megindulásáig tekinti egységesnek, és vele tart e vélekedésben általában a tudomány- és a szellemtörténet is. A konzervatív eszmék meghonosodásának történetéről szólva Asbóth ugyancsak főleg 1825-ben látja a fordulóévet,³² a század nagyjából 25 évenkénti korszakolása mellett azonban Egedy Gergely megemlíti egy harmadolási lehetőséget is, kimondva, hogy a 19. század első harmadában nem született rendszerezett konzervatív munka, és e feladat Asbóthra várt a század utolsó harmadában.³³

³⁰ ASBÓTH 1875.

³¹ Előbbi állításunkat maga Asbóth támasztja alá, utóbbit pedig – mások mellett – Bécsy Ágnes. Vö. ASBÓTH 2011; illetve BÉCSY 2001.

³² ASBÓTH 1875.

³³ EGEDY 2021b.

A korszakolás lehetőségei

E hármas felosztás lehetőségét – noha nem tart igényt kizárólagosságra – nagyon meggyőzőnek ismerjük el. A magyar konzervativizmus kialakulásának, térnyerésének, terjedésének története – ha lassan folyt is, és sikeres sosem lett – alighanem tényleg három szakaszra bontható. A magunk részéről úgy gondoljuk, hogy az első korszakot, a 19. század első harmadát – ha ugyan a konzervativizmus szempontjából nevezhetjük egyáltalán valahogy – talán egyfajta előkészítő, szellemi megalapozó, csírázó, útkereső, tétova – és kizárólag gondolati – szakasznak hívhatjuk. A századközepi szakaszt már egyértelműen politikai korszaknak tarthatjuk, kiváló gyakorlati politikusokkal – élükön Dessewffy Auréllal és követőivel, mindenekelőtt testvérbátyjával, Dessewffy Emillel és az első magyar párt (a konzervatív párt) nem formális vezetőivel – és utódjaikkal, noha átütő sikert, fájdalom, sosem értek el. A századvégi harmadot pedig már az eszmeileg megalapozott, rendszerezett konzervatív gondolkodás és politizálás korszakának tekinthetjük, noha az eszme ekkori képviselője, az 1875-ben létrehozott konzervatív párt és valamennyi kisebb-nagyobb utódja ugyancsak nem emelkedhetett magasra, mint tudjuk.

A szakaszolás helyességének hitében megerősíthet minket az a tény is, hogy az 1830-as évekre valóban bekövetkezett az a nemzedékváltás, amelyre a konzervatív politika épülhetett. Választott korszakunk szereplői végleg eltűntek a színről, és az új nemzedék egy teljes újabb korszakra elfoglalhatta pozícióit (hogy aztán a század utolsó harmadára a kiegészítés nemzedéke állhasson a helyére).

Fazekas Mihály 1828-ban, Kisfaludy Károly és Virág Benedek 1830-ban, Kazinczy 1831-ben, Berzsenyi Dániel és Dukai Takách Judit 1836-ban, Kölcsey 1838-ban, Guzmics Izidor 1839-ben halt meg (hogy csak a legjelentősebbeket említsük), Katona József pedig – aki már 1830-ban elhunyt – soha nem is vett részt a közös nemzedéki nekibuzdulásban, de az 1844-ig élt Kisfaludy Sándor és az 1846-ban meghalt Kis János is visszavonulóban volt már ekkoron. Egy számunkra kedves korszak valóban lezárult.³⁴

Hogy az „előkészítő generáció” után jelentősebb nemzedék következik majd, annak tudata, érzete valósággal benne volt a levegőben. Kazinczy mintegy váteszként jelentette ki, hogy „közel az idő, hogy Istenfiak lépnek a pályára, s ragyogtatni fogják a magyar nevet, ami nekünk nem jutott és nem juthatott. De miénk a dicsőség, hogy el van készítve útjuk. Nem futnának ők, ha mi nem irtánk vala, s javokra lesznek tévedéseink is, mert ezeken fogják látni, mit kell kerülniök.”³⁵

³⁴ A talán korszakhatárként is felfogható 1832–36-os országgyűlés megítélésünk szerint inkább még ennek a nemzedéknek az országgyűlése volt, többé-kevésbé.

³⁵ Idézi FARKAS 1939.

Mint tudvalevő, a reformkor nemzeti liberális alakjainak nevét úgyszólván mindenki ismeri. De a reformkor konzervatív gondolkodóinak és politikusainak neve nem cseng ismerősen a mai magyar fülekben.³⁶ A reformkor előtti nemzedék nagyjainak neve ugyancsak ismert. Ám e korszak konzervatív zsánerű gondolatainak beazonosítása – bár számtalan írás szól a korról – eddig nemigen vagy csak alig történt meg.³⁷

A rendszerezett konzervatív gondolat első alapműve – ahogyan ezt Egedy Gergely kitűnően kimutatta – Asbóth *Magyar conservatív politikája*.³⁸ Az első politikai párt, az 1846. november 12-én megalakult konzervatív párt – a kezdeti nekibuzdulásoktól, egyesületektől a nevezetes „gyűldéig” tartó társasági előzményeivel – a politikai reprezentáció megjelenésének dátumát adja.³⁹ De hogy mikor jött be Magyarországra az első konzervatívnak nevezhető idea, az valószínűleg nem köthető egyetlen dátumhoz.

Talán nem is kell pontosan kijelölni „a napot és az órát”, és talán nem is lehet konkrét évet keresni. Mindenesetre – vitathatóan – az „előkészítő nemzedék” tevékenysége és gondolatai alighanem hozzájárultak ahhoz, hogy a század második harmadára létrejöjjön a politikai képviselő, a század harmadik harmadára pedig a szilárd ideológiai alap.

Ezernyi sor, ezernyi mondat, szó vagy utalás lenne idézhető a korból. Önkényesen választunk egy veretes bekezdést. Mert hiszen minek is tarthatnánk – ha nem éppen konzervatívnak – az első harmad előkészítő nemzedékének nem konzervatív alakjaként megnyilvánuló Kölcsény Ferenc azon eszmefuttatását, amelyben az alábbi szép szavak szerepelnek?

„Isten az embert szabadságra teremtette, de egyszersmind társaságra is; s a társaságos élet törvényt és igazgatást kíván és hoz magával. Szerencsés nép az, melynél törvény és igazgatás a társaságos életet úgy veszik korlátba, hogy mégis a szabadság szent kincse fogyhatatlanul megmaradjon, hogy szolgaság és járom az emberiséget meg ne alacsonyítsák, s a lélek a maga fennrepüléséből por és homály közé ne kényszeríttessék! Örök hála a mi őseinknek, kik saját vérek hullásával nekünk nemcsak lakföldet szereztenek, hanem még annyi szélvészek között is oly polgári alkotványt hagytak által, melynek melegítő sugáritól a szabadság becse, virága századokon keresztül el nem aggható ifjúságban virulhatott! Ezen alkotványban király és nemzet kölcsönös bizodalommal függhetnek egymás karjain; midőn a király a nemzetet hívja meg, hogy önmagának törvényt szabjon, a nemzet pedig királyának arcain vigyázza

³⁶ Egedy Gergely ugyancsak sokat tesz azért, hogy ez ne így legyen.

³⁷ Nem szólva a hibás beazonosításokról.

³⁸ EGEDY 2021b.

³⁹ Lásd erről DÉNES 2008.

a megelégedés és helybenhagyás vonásait. Így önkényes uralkodás és féketlenség egyiránt eltávoztatván, sem az emberi lélek szabad ereje hatalom által le nem nyomathatik, sem az emberi szív szelíd érzései zabolátlanságban el nem vadulhatnak. Megbecsülhetetlen jótéteménye a mi törvényeinknek! Innen van, hogy ezen mi törvényeink egy egész ezred óta, melynek folytában annyi országok s országos alkotványok romlás és semmiség közé hullottak, rendületlen állanak fenn; s az irigység és kajánság száz meg száz lesei közt is, és gyakran (fájdalommal említem azt) a hazafiak bűnei közt is, időnkig általszállván, bennünket a magok jóltévő árnyékában nyugtatnak.⁴⁰

Talán a konzervativizmus legjobb ismerője, Egedy Gergely is úgy ítelné meg, ahogyan mi látjuk, hogy ezeket a szavakat akár Asbóth János is írhatta volna (írt is hasonlókat). És úgy reméljük, Egedy Gergely (haszonlóan nagyszerű művei után) ugyancsak ír még hasonlókat – jó egészségben és boldogságban, nemzedékek tisztelete által övezve, mindannyiunk örömeire – még sok-sok éven át. Ezt (is) kívánjuk neki szeretettel és nagyrabecsúlással.

The Beginnings of Hungarian Conservative Political Thinking

The beginnings of Hungarian conservative political thinking go back to the very end of the 18th century, but at the very beginning of the 19th century, little of this thinking was visible. However, a prolonged look at the first decades of the 19th century shows that sporadically, in germs and antecedents, the first initiatives of this circle of thought still appeared in the literature of the period. Reading them together, we can draw the conclusion that, despite all the difficulties, the first third of the 19th century can be considered the introductory era that prepared the appearance of later political and even later theoretical conservatism. So, the conservative tradition in Hungary can be considered richer than we thought before.

⁴⁰ KÖLCSEY 1827.

Felhasznált irodalom

- ASBÓTH János (1875): *Magyar conservativ politika*. Budapest: Légrády testvérek.
- ASBÓTH János (2011): *Magyar conservativ politika*. Szerk. Szendrei László. Máriabesnyő: Attraktor.
- BÉCSY Ágnes (1985): „Halljuk, miket mond a lekötött kalóz...”. *Berzsenyi-versek elemzése, értelmezése*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- BÉCSY Ágnes (2001): *Berzsenyi Dániel*. Budapest: Korona.
- BURKE, Edmund (1790): *Reflections on the Revolution in France*. London: Dodsley.
- BURKE, Edmund (1991): *Töprengések a francia forradalomról*. Ford. Kontler László. Budapest: Atlantisz.
- CSÁSZÁR Elemér (1910): *Kisfaludy Sándor*. Budapest: Franklin-Társulat.
- DÉNES Iván Zoltán (2008): *Liberális kihívásra adott konzervatív válasz*. Budapest: Argumentum.
- EGEDY Gergely (2001): *Konzervativizmus az ezredfordulón*. Budapest: Magyar Szemle Alapítvány.
- EGEDY Gergely (2011a): Szabadság és/vagy magyar érdek? In PERES Zsuzsanna – BATHÓ Gábor (szerk.): *Ünnepi tanulmányok a 80 éves Máthé Gábor tiszteletére*. Budapest: Ludovika, 281–289.
- EGEDY Gergely (2011b): A Magyar conservativ politika kísérlete a konzervativizmus legitimálására. Lehetőség-e nemzeti politika 1848 ellenében? *Kommentár*, 16(1), 132–139.
- FARKAS Gyula (1939): Író és olvasó a XIX. században. In DOMANOVSKY Sándor – BALANYI György – MÁLYUSZ Elemér – SZENTPÉTERY Imre – VARJÚ Elemér (szerk.): *Magyar művelődéstörténet I–V*. Budapest: Magyar Történelmi Társulat. Online: <https://mek.oszk.hu/09100/09175/html/84.html>
- KISFALUDY Sándor (1801): *A kesergő szerelem. Himfy szerelmei*. Buda: Franklin-Társulat.
- KÖLCSEY Ferenc (1827): *Követek visszaérkezésekor*. Online: <https://mek.oszk.hu/06300/06367/html/02.htm#2>
- KÖLCSEY Ferenc (1830): *Követek visszaérkezésekor, koronázás után*. Online: <https://mek.oszk.hu/06300/06367/html/02.htm#9>
- KÖLCSEY Ferenc (1832): *Beszéd I. Ferenc király uralkodása negyvened évi ünnepén*. Online: <https://mek.oszk.hu/06300/06367/html/02.htm#11>
- KÖLCSEY Ferenc (1836): *Emlékbeszéd Berzsenyi Dániel felett*. Online: https://hu.wikisource.org/wiki/Eml%C3%A9kbesz%C3%A9d_Berzsenyi_D%C3%A1niel_felett
- MÁTRAI László (1939): A szellemi tudományok. In DOMANOVSKY Sándor – BALANYI György – MÁLYUSZ Elemér – SZENTPÉTERY Imre – VARJÚ Elemér (szerk.): *Magyar művelődéstörténet*. Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 391–410.

Pongrácz Alex

Mozaikok a „Nyugat alkonyával” kapcsolatos gondolkodásból

A tanulmány annak kimutatására törekszik, hogy a napjainkban egyre népszerűbbé váló krízis-tudat korántsem új keletű; a válsággal kapcsolatos kérdéseket ugyanis már a két világháború közötti nyugati-európai gondolkodás krónikásai is feltették, amikor a „Nyugat alkonyáról” vallott gondolataikat vetették papírra. A tanulmány ezek közül Oswald Spengler, Leo Frobenius, Hermann Keyserling, Ortega y Gasset és Johan Huizinga teóriáit veszi górcső alá.

Bevezetés

Hamvas Béla óta tudjuk, hogy a krízis, a válság tudata az egész emberi gondolkodás történetét keresztül-kasul szövi: „Van-e egyáltalán krízis? Nem örökké meglévő valami ez? Mindig krízis van.”¹ A sokáig méltatlanul perifériára helyezett filozófus arra is megtanít minket, hogy „a pácban mindenki benne van”, illetve hogy „valaki magát minél inkább kint levőnek tünteti fel, annál mélyebben benne van”.² A válság azonban egészen addig csak távoli „lidércnek” tűnik, amíg valójában ki nem tör. Albert Camus *A pestis* című regényének soraiból – „Sok pestis és sok háború van a világon. De a pestis és háború mindig készületlenül éri az embert.”³ – is kitűnik, hogy pszichológiai értelemben a válságra nem lehet igazából felkészülni, hiszen annak tényleges kirobbanása sosem ér(het)i felkészülten az embert.

Oswald Spengler szintén egy válságokkal sűrűn tarkított időszakban, 1918-ban jelentette meg monumentális munkáját, amely *A Nyugat alkonyát* igyekezett bemutatni egy merően újszerű megközelítésből. Munkája nem kis felzúdulást és visszhangot keltett a nyugat-európai értelmiségiek körében: sok gondolkodó tartotta szükségesnek,

¹ HAMVAS 1983: 10.

² HAMVAS 2021: 9.

³ CAMUS 2019: 48.

hogy Spengler gondolatai mellett vagy éppen ellen érvelve állást foglaljon a Nyugat feltételezett hanyatlásáról szóló vitában. Nyilván sokan tehetik fel a kérdést, hogy immáron több mint egy évszázad távlatából nézve miért is „szükségyszerű” időről időre a „Nyugat elégikusa” – valamint más kortársai – által papírra vetett meglátások felemlegetése. Nos, gondolatai azért lehetnek a 21. század forгатagában is időszerűek, mert a válság mint olyan a mai kor emberének mindennapjait is végigkíséri – Camus fentebb idézett gondolatára visszaautalva elegendő pusztán a koronavírus-világjárványra vagy az orosz–ukrán háború sokkjára és a nyomában kibontakozó európai energia-válságra gondolni.

Amint azt az ünnepelt, Egedy Gergely professzor úr is kifejtette,⁴ a 21. századra a világrend is lényeges „újrafazonírozáson” esett át, aminek következtében meglehetősen komplex jellegűvé és sokközpontúvá vált. A kialakulófélben lévő új világrend ráadásul igazolni látszik Paul Valéry blikkfangos meglátását, miszerint „két dolog fenyegeti a világot: a rend és a rendetlenség”.⁵ E világrendben egymás mellett érvényesülnek olyan merőben ellentétes hatású folyamatok, mint az integráció és a fragmentálódás; új biztonsági fenyegetések tűnnek fel, a hagyományosan jó reputációnak örvendő állami tekintély pedig sokak meglátása szerint megtépázódott.⁶ S miközben a modern, „globális vesztfáliai rendszer” arra tesz kísérletet, hogy visszaszorítsa a világ anarchikus jelenségeit,⁷ „kockázattársadalmunkban” a világ biztonságát olyan újfajta veszélyek fenyegetik, mint a globális terrorizmus, a politikai extrémizmus és az erőszak korábban sohasem tapasztalt mértéke. A gyors technológiai és kommunikációs változások, a tőkemozgások és a természeti környezet minőségének romlása minden egyén életére hatással van. A pénzügyek, a kereskedelem, a foglalkoztatás és a gyártás globális trendjei mellett megjelentek a nemzetközi járványok, valamint a környezeti problémák kihívásai is.⁸ A „posztbipoláris” nemzetközi erőterre végső soron az ingatagság, az eddigiekben kialakított integrációk instabilitása, az anómiás jelenségek és a különböző (gazdasági, ökológiai, demográfiai, politikai) válságok egymásmellettisége jellemző.⁹

Világosan láthatjuk tehát, hogy világunk még valamiféle kötelező panglossi optimizmust magunkra erőltetve sem igazán tűnik a „lehetséges világok legjobbjának” – s ennek nyomán sokaknak fel kell tennünk a kérdést, hogy a helyzet

⁴ EGEDY 2021: 264–273.

⁵ Idézi RAMONET 1998: 12.

⁶ FARKAS 2015: 120. Lásd még KELEMEN 2021: 71–85.

⁷ KISSINGER 2015: 15.

⁸ VIGODA-GADOT 2009: xi.

⁹ Vö. CSIZMADIA 2002: 800–813.

valóban ennyire kilátástalan-e, és ha igen, akkor létezik-e valamiféle kiút. E diagnózis felállítására és a terápiás javaslatok megfogalmazására azonban nem e helyütt teszünk kísérletet. Sokkal inkább annak kimutatására törekszünk, hogy nincs új a nap alatt; a fentihez hasonló kérdéseket tettek ugyanis fel a két világháború között „a kapitalista életduzzadás válságában” hánykolódó¹⁰ nyugati-európai gondolkodás krónikásai is, amikor a „Nyugat alkonyáról” vallott gondolataikat vetették papírra.

Mozaikok a „Nyugat alkonyával” kapcsolatos két világháború közötti gondolkodásból

A pesszimista világképet közvetítő munkáknak az emberiség történetében komoly hagyományai vannak. Már a Kr. e. 8. században alkotó Hésziodosz *Munkák és napok* című alkotása sem volt mentes a krízis gondolatától, Schedel pedig 1493-ban megszerkesztette, és kiadta a *Nürnbergi Krónikát*, amelynek fő gondolata az volt, hogy az „emberiség hét korszakának hatodika a végéhez közeledik”. A mű végén néhány lapot üresen is hagyott, hogy fel lehessen rájuk jegyezni, „amit a hátralévő kis időben még érdemes”.¹¹ Jóslata nem vált valóra: a mű megírását követő időszakban a nagy földrajzi felfedezések révén hatalmas területeket lehetett bekapcsolni a nyugat-európai infrastruktúrába, az új típusú, tengerekre alapozott 17. századi gazdaság pedig hamar éreztetni kezdte előnyeit, a bolygó újraelosztásával és átszervezésével, lerakva egy új, az egész glóbuszra kiterjedő, ugyanakkor a gyakorlati következményeit tekintve meglehetősen ambivalens térforradalmat.¹²

Az első világháború után Nyugat-Európa szellemi életén valóságos „másnaposság” lett úrrá, és az apátiába torkolló, borús hangulat a mindennapok részévé vált. A byroni *spleen* „aktualizálását” a legnagyobb hatással *Oswald Spengler* végezte el a Nyugat alkonyáról szóló terjedelmes könyvében. Ő – a tragikus életérzésű ember reprezentánsaként – egyébként is azt hirdette, hogy „az egyén sorsát és a történelmet ugyanaz az isten, a »Veszélyek istene« csinálja. [...] Akinek sorsa van, azaz vállalta a sors farkasszemét, az vállalta a történelemét is.”¹³

Anélkül, hogy hosszan időznénk Spengler monumentális könyve megállapításainak vizsgálatán, mindössze néhány mondatban igyekszünk összefoglalni a gondolatmenet lényegét. Spengler szerint a kultúra uralmának periódusában

¹⁰ NÉMETH 1940a: 182.

¹¹ BARZUN 2006: 1115.

¹² Bővebben lásd SCHMITT 1995: 395–398.

¹³ NÉMETH 1940b: 23.

a „fausti lélek” (ez nála az európai ember szinonimája) felvirágozott, de a civilizáció korára „hervadásnak indultak az európai ember szellemi képességei”.¹⁴ Ennek következtében szerinte a nagy szellemi döntések már nem a „széles földkerekségen” mennek végbe, hanem három-négy világvárosban. A hatalmas metropoliszokkal szemben a többi táj és terület a vidék (*Provinz*) szintjére süllyed, feladatuk pedig mindössze annyi lesz, hogy kielégítsék a világvárosok szükségleteit. A világ helyett immáron a városra koncentrálunk, ezzel párhuzamosan pedig egy „újnómád parazita” tűnik fel: a nagyvárosi lakos, az „alakatlanul hullámzó tömegben fellépő, tradíciókat nélkülöző, vallástalan, intelligens és terméketlen tényember, aki mély ellenérzéssel viseltetik a földművesnéppel, és annak legmagasabb rendű alakjával, a vidéki nemessel szemben”.¹⁵ A gondolatmenet e pontján felszínre tör a „konzervatív forradalom” kérelhetetlen képviselőjének keserű diagnózisa: a világváros a haza helyett immáron a kozmopolitizmust, a hagyomány és a természetesség értékeinek tiszteletével szemben a hűvös tényérzék, az állam helyett a társadalmat, a természetes jogok helyett a kivívott jogokat, a szív vallásos karitása helyett a tudományos vallástalanságot részesíti előnyben. A „józan paraszti ésszt” maga alá gyűri a hűvös intelligencia, a modern tömegtársadalom szórakoztatóipari egységei pedig az őseberre jellemző vegetatív ösztönöket állítják a hierarchia csúcsára, a *panem et circenses* (kenyeret és cirkuszt) elvének állandó sulykolása mellett. A „pénz szelleme” észrevétlenül tör rést a népek történeti formáin, a művészet pedig immáron csak a nagyvárosi ember igényeinek kiszolgálására törekszik, és elidegeníti magától a vidéki embereket – a „népnek ugyanis semmi köze a plein-air festészethez”.¹⁶ A zene „tömegnyi hangszer ricsajától harsogó muzsikává”, a festészet „félkegyelmű, egzotikus és plakáteffektusokkal teletöltötté”, az épületek pedig a különböző kultúrák stílusjegyeiből szelektálatlanul összehordott instrumentumokká váltak.¹⁷

A nyugati civilizáció mindent egybevetve az 1800-tól 2000-ig terjedő időszakban jutott el a civilizáció állapotába: Spengler borús képe szerint a nagyvárosivá lett „néptest” ekkorra formátlan masszává oldódott, a világváros és a provinciák ellentéte szükségszerűen a szervesetlen és kozmopolita rend kialakulásához vezetett, a pénz uralma pedig ekkorra már mindent áthatott. A 2000-től 2200-ig terjedő időszakban jóslata szerint kialakul a „cézárizmus”, az erőpolitika győzelmet arat a pénz felett, a politikai formák primitivizálódnak, a nemzetek formátlan népességgé válva hullanak szét, és kialakul egy despotikus birodalom. „Végéhez közelít

¹⁴ DAVIDOV 1975: 316.

¹⁵ SPENGLER 1995: 69–70.

¹⁶ SPENGLER 1995: 70–74.

¹⁷ DAVIDOV 1975: 312–313.

az individualizmus, a liberalizmus és a demokrácia, a humanizmus és a szabadság korszaka. A tömegek rezignáltan veszik tudomásul a cézárok, az erős emberek győzelmét, és engedelmeskedni fognak nekik.”¹⁸

Leo Frobenius német antropológus ezzel szemben úgy látta, hogy a nyugati kultúrák a „férfias”, hamita típusú kultúrával azonosíthatók, amelyeket szerinte a kiterjedésre törekvő, extenzív szükségletek jellemeznek. A „nőies”, keleti kultúrák – amelyek közé elsősorban Németországot és Oroszországot sorolta – ezzel szemben az elmélyülésre és az intenzivitásra koncentrálnak. A németiség legnagyobb problémája szerinte az volt, hogy a történelem során a nyugatias kifejezésformákat igyekezett adaptálni. A nyugati kultúra azért került válságba, mert a racionalizmus, a mechanikus és a materialista látásmód utat tört magának, elsekélyesítve ezzel a nyugati polgárok felfogását. A nyugati államok sikerrel kolonizálták az Európán kívüli területek garmadáját, de a „belső meghódítás”, a lelki azonosulás érzését nem tudták meghonosítani – az etióp és hamita „kollektív tudatalatti” létének dacára sem. A hódítások eredményeként így egy „vértelen és lélektelen civilizáció” született.¹⁹

Hermann Keyserling a két világháború közötti ifjú nemzedék számára azt róta fel, hogy teljesen közönyösen viseltetett az apák nemzedékének céljai és eszméi iránt. A kulturális hagyományok a társadalom megannyi szegmensében – a szociális, a politikai és a művészeti térréumban egyaránt – elvesztették a relevanciájukat, az emberek pedig a technika vívmányainak századában ismételten primitívekké váltak, kialakítva egy új embertípust: a „soffőr” [értsd: sofőr] típusát, amely sokak számára szolgál példakép, sőt a „legfőbb emberi ideál” gyanánt. „A primitív formákhoz való visszatérés, úgy látszik, szükséges körülmény az emberiség megifjodásának szempontjából. És mégis, ez a visszatérés nem abszolút, nem tökéletes, de épp oly kevésbé jelent fejlődést a szó mechanikai értelmében. Tulajdonképpen értelme nem más, mint egy ugrás előtt való hirtelen visszaesés” – vallotta Keyserling.²⁰

Ortega y Gasset, az 1929-ben megjelent *A tömegek lázadása* című bestseller spanyol származású szerzője az *Atlantic Monthly* korabeli számában megfogalmazottak szerint egyenesen a 20. század reprezentatív művészenek tekinthető, s ezzel a 18. század (Jean-Jacques Rousseau: *Társadalmi szerződés*) és a 19. század (Karl Marx: *A tőke*) emblematisztikus szerzői és művei közé sorakozik fel.²¹ Ortega szerint a nyugati kultúra a válság egyre súlyosbodó örve alatt a „vitális irányvesztés” felé halad, méghozzá az európai társadalom mind szélesebb rétegeire kihatóan. A szebb napokat is látott

¹⁸ FERGUSON 2008: 649.

¹⁹ KOVÁCS 2001: 24.

²⁰ Keyserling elveinek bővebb kifejtéséhez lásd KEYSERLING 1926.

²¹ PATAKI 1998: 93.

európai értékrendszer elvesztette „ragyogását, attraktív erejét, parancsoló nyomatékoságát”, a nyugati ember pedig immáron nem is tudja, hogy melyik csillagzat szerint éljen.²² Ortega – amint az egy későbbi, Berlinben, 1949-ben elhangzott előadásából is kitűnik – azonban nemcsak a „diagnózisra” (jelen esetben a „szürkület órájához” való elérésre) koncentrált, hanem „terápiával” is kívánt szolgálni (esetünkben a szürkületből – az alkony helyett – a hajnalba való eljutásra). Ebben az interpretációban a felszíni jelenségek (például a gazdasági nyomor és a politikai zavarodottság) alatt az európai ember éppen a katasztrófának köszönhetően kezd kiemelkedni a katasztrófából. A katasztrófák egyébként is „a történelem normális velejárói”, az emberi sors működésének szükségszerű összetevői, amelyek nélkül az emberiség nemtörődömmé válna, és elveszítené teremtő erejét.²³ Ortega megoldása szerint az európai embernek önmagának kell kikecmeregnie a csávából, amelybe a „tömegek lázadása” miatt jutott – s ezt az egységes Európa, ha úgy tetszik, az Európai Egyesült Államok létrehozatalával érheti el.²⁴

Johan Huizinga, a „sebzett világ krónikása” a holland társadalom polgári, toleráns, progresszív felfogásának rendíthetetlen híve volt. *A középkor alkonyában* vagy a *Homo Ludens*-ben azonban éppen a polgári létforma hatványúdalát volt kénytelen megénekelni a rítusok, szertartások, ünnepek, tehát a társadalom és a magánélet formáinak értékmegőrző funkciójáról értekezve.²⁵ Az 1943-ban keletkezett *Geschonden wereld (Sebzett világ)* című művében a kultúra hanyatlásának 19. század közepe óta tapasztalható folyamatát vizsgálta, pontos diagnózist adva a nemzetiszocializmus-hoz vezető történelmi eseményeknek.²⁶ *A holnap árnyékában. Korunk kulturális bajainak diagnózisa* címmel 1935-ben megjelent értekezése az „elmúlás-hangulat” árnyékában élve amellet érvelt, hogy „ennek a krízisnek, melyet most élünk meg, bárhog álljon is ügye, egy állandóan haladó, és meg nem fordítható folyamat fázisának kell lennie”.²⁷ A régi krízistudathoz képest az 1930-as évek válságának többletkomponense, hogy az „aranykor” eljövételében már nem reménykedhetünk, lehetetlen ugyanis a visszatérés, amely a reneszánsz idején még kivitelezhetőnek bizonyult. Így szerzőnk a „nincs más hátra, mint előre” szlogen jegyében fejt ki mondanivalóját, hogy annak betetőzéseként felmutassa a fényt az alagút végén: lehetséges a katarzis, a Nyugat nem feltartóztathatatlanul rohan a szakadék felé.

²² ORTEGA Y GASSET 1944: 82.

²³ ORTEGA Y GASSET 2007: 12–13.

²⁴ CSEJTEI–JUHÁSZ 2007: 114.

²⁵ GERA 1999: 37.

²⁶ GERA 1999: 39.

²⁷ HUIZINGA 1938: 18.

A pesszimista meglátások garmadáját persze Huizinga is felsorakoztatja. A korábbi korok válságos periódusaiban a társadalom alapjai kevésbé voltak „kikezdve”, nem állt fenn a kultúra teljes vertikumának összeomlási esélye, a vallás domináns szerepet töltött be a polgárok életében, nem bénult meg „görcsösen” a világkereskedelmi forgalom, és a művészet terén egészen a rokokó koráig csak lassú, finom, konzervatív tónusváltozások érvényesültek.²⁸ A modern kor művészete azonban szabaddá tette az utat a „reklám útján felfújt divatszélsőségek bohózatos változatai” előtt. Ennek következtében „a nagyközönség már nem érdeklődik a szellem iránt, legalábbis sokkal kevésbé, mint mondjuk a 18. században, amikor a közönség sokkal kisebb, beállítottóságát tekintve azonban jóval intellektuálisabb volt. A tömegek érdeklődése manapság egyre inkább olyan dolgok felé fordul, melyeket egy pártatlan művelődéstörténet csakis alacsonyabbrendű játékformáknak tudna minősíteni (jóllehet vannak magasabb rendűek is). A mai világban mindent átfogó, szervezett infantilizmus uralkodik.”²⁹

Meglátásunk szerint lehetetlen nem észrevenni a párhuzamot a Huizinga által leírt infantilizálódás és korunk nemkívánatos tendenciái között. Huizinga már a 30-as évek derekán felhívta a figyelmet a bulvarizálódás stílusromboló veszélyeire, amikor a következőket írta: „a pillanatnyi publicitás a kereskedelmi-szenzációs érdekektől hajtvá, képes egyszerű állásponti különbözetet nemzeti káprázattá felfújni. A nap gondolatai hatásukat à la minute követelik. [...] Mint aszfalt- és benzinszag a városok felett, úgy lebeg a világ felett a szavak lim-lomjának felhője.”³⁰ Az éles szemű megfigyelők azt is érzékelhetik, hogy Huizinga – meglehetősen, az irodalomról értekezve – milyen kifejezőn ecsetelte napjaink kereskedelmi médiumainak machinációit is: „Amilyen mértékben kezdtek a tizenkilencedik században hatni a más fajtájú erkölcsellenes tényezők, az irodalom mind jobban és jobban eltávolodott az erkölcsi szempontoktól. [...] Egy irodalmi műfajnak ahhoz, hogy a közönség érdeklődését tartósan izgatni tudja, állandóan önnönmagát kell túlszárnyalnia, míg csak meg nem hal. A realizmus először az emberi-természetes, majd még a fajtalan részleteknek is növekvő mértékű leleplezésében kereste feladatát. [...] Mindezekkel lassanként a nagy, s bizonyos értelemben gyanútlan közönség megszokta a szabadságnak és erkölcs-telenségnek bámulatos szélsőségeit.”³¹ Intézményesülni látszik a „puerilizmus”: a felnőtt emberek az élet kihívásaira rendre a pubertás kisfiú játékos mentalitásával reagálnak – az illemszabályokkal szemben teljes mértékben immunisak, az emberi

²⁸ HUIZINGA 1938: 20–29.

²⁹ GERA 1999: 110.

³⁰ HUIZINGA 1938: 176.

³¹ HUIZINGA 1938: 112–113.

méltóság és a polgártárs véleménynyilvánítási szabadságával szemben a végletekig intoleránsak, illetve nagy fokú egocentrikus gondolkodásmód jellemzi őket.³²

Következtetések

Mindezek alapján magától értetődően adódik a kérdés: van-e kiút ebből a hanyatlási periódusból, és a haladás szolgálatába tudjuk-e állítani erőinket? Huizinga szerint a válasz „igen”; a katarzis akkor lehetséges, ha az egyes egyének belső megtisztuláson esnek át. A Római Birodalom vesztét három tényező egybejárásása okozta: az államszervezet működésének megmerevedése és a beözönlő idegen népek uralma; a gazdasági élet intenzitásának csökkenése; valamint az erkölcsök romlása és ezzel párhuzamosan a felemelkedő kereszténység rigorózus törekvése a szellemi élet megregulálására.³³ Sokak szerint ma éppen a harmadik komponens, tehát az erkölcsi romlás kontrollálatlansága és az axiológiai tévesztés az, ami a hanyatlás irányába mutat. T. S. Eliotmondotta, hogy „ha az embernek nem lesz Istene (aki egy féltékeny Isten), Hitler és Sztálin előtt kell majd tisztelegnie”.³⁴ Krisztics Sándor hasonló megállapításra jutott a nyugati keresztény civilizáció válságáról szóló tanulmányában: meglátása szerint ugyanis e civilizáció mindannyiszor válságba jut, amikor „kísérlet történik eltérni a krisztusi alapnormáktól”.³⁵ Talán érdemes lenne megfontolnunk az Eliot és Krisztics szentenciáiban foglaltakat.

Isten éltesen, Professzor Úr!

Mosaics of Thinking about the “Decline of the West”

The study seeks to show that the awareness of crisis, which is becoming more and more popular nowadays, is far from new. The questions related to the crisis were already asked by the chroniclers of Western European thought between the two world wars, when they were putting their thoughts about the “Decline of the West” on paper. Among these, the study examines the theories of Oswald Spengler, Leo Frobenius, Hermann Keyserling, Ortega y Gasset and Johan Huizinga.

³² HUIZINGA 1938: 150.

³³ HUIZINGA 1938: 180.

³⁴ ELIOT 1939: 63.

³⁵ KRISZTICS 1940: 194.

Felhasznált irodalom

- BARZUN, Jacques (2006): *Hajnaltól alkonyig. A nyugati kultúra 500 éve*. Ford. Makovecz Benjamin. Budapest: Európa.
- CAMUS, Albert (2019): *A pestis*. Ford. Vargyas Zoltán. Budapest: Jelenkor.
- CSEJTEI Dezső – JUHÁSZ Anikó (2007): Ortega és Európa – egy vonzalom állomásai. Utószó. In José ORTEGA Y GASSET: *Elmélkedések Európáról*. Ford. Csejtei Dezső, Juhász Anikó. Budapest: L'Harmattan – Zsigmond Király Főiskola, 99–122.
- CSIZMADIA Sándor (2002): Konfliktusok és interpretációk a posztbipoláris világban. *Magyar Tudomány*, 47(6), 800–813.
- DAVIDOV, Jurij (1975): *A művészet és az elit*. Ford. Szabó Miklósné. Budapest: Gondolat.
- EGEDY Gergely (2021): Nemzet kontra civilizáció? A „civilizációs államok” felemelkedése. *Polgári Szemle*, 17(4–6), 264–273. Online: <https://doi.org/10.24307/psz.2021.1218>
- ELIOT, Thomas Stearns (1939): *The Idea of a Christian Society*. London: Faber.
- FARKAS Ádám (2015): Világrend vagy amit akartok? Gondolatok a világrend alapkérdéseiről. *Nemzet és Biztonság*, 8(6), 120–135.
- FERGUSON, Niall (2008): *A világ háborúja. A gyűlölet évszázadának története*. Ford. Gebula Judit. Budapest: Scolar.
- GERA Judit (1999): *Huizinga, a rejtőzködő*. Budapest: Balassi.
- HAMVAS Béla (1983): *A világválság*. Budapest: Magvető.
- HAMVAS Béla (2021): *Karnevál*. Budapest: Medio.
- HUIZINGA, Johan (1938): *A holnap árnyékában. Korunk kulturális bajainak diagnózisa*. Ford. D. Garzuly Mária. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- KELEMEN Roland (2021): Radikalizálás, dezinformálás és tömegpszichózis modern köntösben: a hibrid konfliktus kibertérben. *Jog – Állam – Politika*, 13(3), 71–85.
- KEYSERLING, Hermann (1926): *Új [új] világ születése*. Ford. Juhász Andor. Budapest: Révai.
- KISSINGER, Henry (2015): *Világrend*. Ford. Kállai Tibor, Pataky Éva. Budapest: Antall József Tudásközpont.
- KOVÁCS Gábor (2001): A Nyugat alkonyától az Imperium Germanicumig. Kultúr-morfológiai és nemzet-karakterológia a weimari Németországban. Eszmetörténeti vázlat. *Café Babel*, 11(39–40), 19–28.
- KRISZTICS Sándor (1940): A nyugati civilizáció válságának sodrában. *Katolikus Szemle*, 54(5), 193–196.
- NÉMETH László (1940a): Életcél. In NÉMETH László: *A minőség forradalma. Negyedik kötet. Mozgalom*. Budapest: Magyar Élet, 181–184.
- NÉMETH László (1940b): Oswald Spengler: Jahre der Entscheidung. In NÉMETH László: *A minőség forradalma. Második kötet. Új enciklopédia felé*. Budapest: Magyar Élet, 21–32.
- ORTEGA Y GASSET, José (1944): Új jelek. In José ORTEGA Y GASSET: *Korunk feladata*. Ford. Puskás Lajos. Budapest: ABC, 80–88.
- ORTEGA Y GASSET, José (2007): *Elmélkedések Európáról*. Ford. Csejtei Dezső, Juhász Anikó. Budapest: L'Harmattan – Zsigmond Király Főiskola.
- PATAKI Ferenc (1998): *A tömegek évszázada. Bevezetés a tömeglélektanba*. Budapest: Osiris.
- RAMONET, Ignacio (1998): *Geopolitics of Chaos*. New York: Algora.
- SCHMITT, Carl (1995) [1941]: Das Meer gegen das Land. In Carl SCHMITT: *Staat, Großraum, Nomos. Arbeiten aus den Jahren 1916–1969*. Berlin: Duncker & Humblot, 395–398.
- SPENGLER, Oswald (1995): *A Nyugat alkonya. A világtörténelem morfológiájának körvonalai. I.* Ford. Csejtei Dezső, Juhász Anikó. Budapest: Európa.
- VIGODA-GADOT, Eran (2009): *Building Strong Nations. Improving Governability and Public Management*. London: Ashgate.

Halász Iván

Az EU és az európai civilizációs állam gondolata

A tanulmány igyekszik továbbgondolni Egedy Gergely civilizációs államok kapcsán folytatott tanulmányait. Ez a téma egyre nagyobb hangsúlyt kap a nemzetközi tudományos és politikai diskurzusban. A diskurzus egyik lényeges eleme az európai nemzetállami modell és az Európán kívüli civilizációs államok modelljének elméleti konfrontálása. A jelen írás felveti az európai civilizációs állam gondolatát, hiszen nemcsak a jogi keretei (EU és más szupranacionális szervezetek), hanem a mögöttes civilizációs tartalom is rendelkezésre áll Európában. A globális geopolitikai fejlődés is ebbe az irányba tereli az európai államokat. A folyamatnak vannak buktatói is. Fontos buktató például az, hogy – szemben a múlttal – jelenleg a civilizációs meghatározottságnak több helyen fokozatosan ideológiává kell válnia. Ennek az ideológiának nyugatellenes és néhány helyen demokráciaszkeptikus éle is van. Szintén figyelembe kell venni az Európában hagyományosan erős helyi kulturális-nyelvi identitásokat. A globális verseny viszont összefogásra kell hogy ösztönözze a gyengülő európai államokat.

Bevezetés

Az aktuális államtudományi, nemzetközi tanulmányi és politológiai diskurzusban egyre nagyobb szerephez jut a civilizációs állam fogalma. E diskurzus első magyarországi úttörője és közvetítője Egedy Gergely. A téma aktualitását mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy jelenleg olyan államok határozzák meg magukat civilizációs államként, mint India, Kína, Oroszország és Törökország. Egyik esetében sem légből kapott és teljesen új öndefinícióról van szó, elég csak a többezer éves kínai államiságra és közigazgatásra, továbbá az Oszmán Birodalom és az iszlám kalifátus gondolatának összekapcsolására, valamint az orosz nyugatos-szlavofil vitára gondolni. Az új diskurzusban azonban a civilizáció fogalma önálló értelmet nyert, és kezd ideológiává válni. Régen csak egyszerű tényről volt szó.

A civilizációs állam fogalma

A saját civilizációs küldetés és az identitás államépítő erejének ilyen elemi erejű felfedezése a világ nem nyugati tájain nem véletlen, és szorosan összefügg az utóbbi évtizedekben tapasztalható geopolitikai eltolódásokkal. Egedy szerint: „Sajátos történelmi fejlemény, hogy miközben a *Nyugat* kivételességének a gondolatát egyre többen kérdőjelezzik meg, a fentebb említett államok önmagukat sajátos, egyedi civilizációként határozzák meg.”¹

De mit is értenek a szakirodalomban a civilizációs állam fogalma alatt? Itt megint Egedynek a *Polgári Szemlé*ben 2021-ben megjelent cikkét érdemes idézni: „Mire utalunk e fogalommal? Azon államokra, amelyek nem egy nemzetre, hanem saját civilizációs örökségekre alapozzák legitimitásukat. Ismeretes, hogy *Nyugaton* az állam legitimitációjának nélkülözhetetlen feltétele a demokratikus működés, a civilizációs állam esetében viszont a demokrácia megléte vagy hiánya nem sokat számít: az államtól a civilizáció őrzését várják el, és ennek sikere önmagában biztosítja az állampolgári lojalitást. Ezt úgyis megfogalmazhatjuk, hogy a kultúra itt egyértelműen fontosabb a politikánál; ezek az államok a történelmet használják fel saját legitimálásukra. Több ázsiai szerző szerint is a civilizációs állam megkülönböztető vonása, hogy nem csak politikai hatalommal, hanem rendkívüli morális tekintéllyel is rendelkezik ebben tér el a nyugati államtípustól.”²

A fent említett diskurzusban a civilizációs állam ellenpólusaként tehát rendszerint az európai eredetű polgári (és/vagy) nemzetállam jelentkezik, amelynek hátterében pedig strukturálisan felsejlik a 15–16. században született katonai-bürokratikus európai abszolutista állam. A modern nemzetállam a 19. század folyamán egyre népszerűbb lett az öreg kontinensen, később pedig a tengerentúlon is követendő példa lett. Ebben főleg a gyarmatosítás, valamint az iparosodó Európa modernizációs teljesítménye játszott meghatározó szerepet. Egy ideig ezt a modellt akarta követni a Meidzsi-reformok utáni Japán, a sokáig betegeskedő Oszmán Birodalom romjain keletkezett modern nacionalista (kemalista) Törökország, az ősi civilizációjú, de felzárkózni vágyó 20. századi Irán, valamint 1945 után az a sok afrikai és ázsiai állam is, amely éppen lerázta az európai gyarmatosítók igáját. A függetlenségi elitek jelentős része ugyanis a gyarmati iskolákban nevelkedett és a gyarmati korban ismerkedett meg a modern állam működésével. Eric J. Hobsbawm brit történész viszont találóan megjegyezte, hogy „a nemzeti felszabadulásért küzdők »nacionalisták« voltak pusztán azért, mert olyan nyugati ideológiát vettek át, mely kitűnően illett

¹ EGEDY 2021: 265.

² EGEDY 2021: 266.

a külföldi kormányok megdöntéséhez, s rendszerint bennszülött évolués maroknyi kisebbségből állt.”³

Mindez annak ellenére történt, hogy a nemzetállam eszméje és valósága jóval fiatalabb, mint a civilizációs államként is felfogható régi birodalmak gondolata és gyakorlata. Igaz, a hajdanvolt birodalmak nem csináltak ideológiát a saját civilizációjukból, inkább tényként kezelték. A civilizáció ideológiává válása inkább mostani jelenség, habár az sem előzmények nélküli. Itt elég a forradalmaktól rettegő, az orszagát ezért inkább „lefagyasztó” I. Miklós orosz cár (1825–1854) oktatási miniszterére gondolni, aki a legfelsőbb akarat megbízásából kidolgozta a hivatalos népiesség ideológiáját. Ennek központi elemévé a franciás műveltségű, Göttingenben tanult, a kor sok kiválóságával kapcsolatban álló Szergej Uvarov (1786–1855) oktatási miniszter és akadémiai elnök⁴ az orosz „szentháromságot” állította be, amelyet az orosz ortodox civilizációból és az autokratikus hatalomgyakorlásból vezetett le. Uvarov szerint az orosz autokráciát három tényező igazolta: a vallás, a gyenge és gonosz emberi természet, valamint a történelem. A vallásnak itt egyértelműen politikai integrációs funkciója is volt. Az „autokrácia, ortodoxia és népiesség” hármasa végső soron hivatott volt ellensúlyozni a francia forradalom népszerű hármas célkitűzését: „a szabadságot, egyenlőséget és testvériséget”.⁵

A mostani civilizációs államoknak viszont van még egy sajátossága. Többségük az elmúlt évtizedekben jelentős etnikai jellegű homogenizáláson ment keresztül. Itt nem kell rögtön népirtásra, a nagy menekülthullámokra és a lakosságcserekre gondolni, habár időről időre azok is előfordultak ezekben az államokban. A forrásvidékét inkább a területi változásokban, a növekvő etnikai gyökerű nacionalizmusban, az egységes közoktatás bevezetésében, valamint a 20. századi infokommunikációs forradalomban (újságok, majd rádió, tévé, internet stb.) kell keresni.⁶ Az sokszor nemcsak a modern világban eredményezett nagyobb nyelvi és mentális homogenitást, hanem a fejlődő világban is. A többségi nemzet (etnikum) értékrendszere és gondolatvilága ezáltal egyre inkább privilegizált helyzetbe kerül adott államon belül.

Ez a folyamat jól látható Kínában, Oroszországban és Törökországban. De ez kisebb-nagyobb mértékben még Indiára is érvényes, amely most is a világ egyik leginkább fragmentizált, azaz soknemzetiségű és többfelekezettű állama. Ennek ellenére az utóbbi évtizedben itt is nagyobb hangsúlyt kapott a többségi etnikum nacionalizmusa. India civilizációs jellegére (egyebek mellett Nyugat-ellenes élel)

³ HOBBSBAWM 1997: 174.

⁴ Editors of Encyclopaedia Britannica [é. n.].

⁵ KÖVES 1987: 105–107.

⁶ HOBBSBAWM 1997: 179.

a többségi hindu lakosságot sikeresen megszólító radikális nacionalista Néppárt hivatkozik a leggyakrabban. Ezzel szemben a második világháború utáni európai típusú „nemzeti” modernizációt levezénylő világias (szekuláris) Indiai Nemzeti Kongresszus ugyan indiai nemzetet akart építeni, de közben jóval türelmesebb volt a vallási és nemzetiségi kisebbségekkel szemben, mint a mostani hindu „civilizáció-építők”. Ennek az átalakulásnak a hátterét Hobsbawm a következőképpen látta: „Mihelyt az indiai politika már nem egy szűk, erősen anglicizált és nyugatias elit kezében volt, szembe kellett nézni azzal az igénnyel, hogy nyelvi alapokon jöjjenek létre az államok. Ez az ötlet a korábbi nemzeti mozgalomban fel sem merült...”⁷ Ebből a folyamatból is jól látszik, hogy a jelenlegi civilizációs államok ugyan mutatnak némi (egyébként csökkenő) türelmet a területükön élő etnikai és vallási kisebbségek iránt, de alapvetően a többségi lakosság kultúrájára, nyelvére és történelmi emlékezetére (pontosabban narratívájára) támaszkodnak.

Az európai nemzetállami modell eredményei és kudarcai

Noha manapság (értsd a posztkoloniális korban) úgy tűnik, hogy a nemzetállam a meghatározó modell, a világtörténelem tágabb kontextusában teljesen más a helyzet. Abban az egynyelvűségre törekvő, az azt elősegítő közoktatási rendszereket működtető, az egységes kommunikációs, közlekedési, kereskedelmi és szellemi tér létrehozását és optimális esetben (de nem feltétlenül) a tömegdemokráciát is megvalósító modern nemzetállam eszméje legfeljebb egy epizód. Ezen epizód pedig szorosan összefügg az európai felvilágosodással, az abból fakadó szekularizációval, illetve az azzal összefonódó demokratizálódással.⁸

Ezek a folyamatok azonban Európában is csak a 18–19. század fordulóján jelentkeztek, majd a 19. században teljesebben ki. De még az akkori századforduló legnagyobb hatású politikusa is, Napóleon Bonaparte (1769–1821), aki a modern francia nemzetállam megteremtőjeként vonult be a történelembe, így látta Európát: „Mit számít, hogy két népet elválaszt egymástól egy folyó, és hogy ezek a népek más nyelvet beszélnek? Apró különbségektől eltekintve, Franciaországban, Spanyolországban, Itáliában, Németországban és Angliában ugyanazok az erkölcsök, ugyanazok a szokások és ugyanaz a vallás.”⁹

⁷ HOBBSAWM 1997: 172.

⁸ SCRUTON 2005: 188–189.

⁹ NAPÓLEON 2016: 126.

Az európai nemzetállam történelmi teljesítménye az elmúlt 200 évben valóban imponáló volt, de az azzal szorosan összefonódó nacionalizmus egyben megásta a világot uraló nagyhatalmi Európa sírját is. A hosszú 19. század (1789–1914) valóban Európa évszázada volt, de a rövid 20. század (1914–1989) éppen ellenkezőleg, az európai hanyatlás korszaka lett. Ezen időszak nagyjából egybeesett a nacionalizmus Hobsbawm szerinti csúcspontjával (1918–1950).¹⁰ Ezt a korszakot mintha rövid időre félbeszakította volna az 1989-es esztendő optimizmusa, de az ezredforduló második évtizedétől egyre több válságjelenség tapasztalható a fejlett Európában.

A romlás 1914-ben, az első világháború kitörésekor kezdődött, amely az európai imperialista nacionalizmusok ütközéseként indult el, aztán az 1917-ban kirobbant forradalmakkal és az azt követő reakciós és preventív ellenforradalmakkal folytatódott. Az utóbbi eseménysorozat a tágan értelmezett nyugati, illetve inkább európai, keresztény gyökerű világ globális nemzetközi ideológiai polgárháborújává vált.¹¹ Azért lehet itt globális folyamatról beszélni, mert Európának akkor még erős volt a hatalmi kisugárzása, és majdnem az egész világot uralta. Természetesen az ideológiák, az azokból szellemileg táplálkozó forradalmak, reformok, puccsok ide vagy oda, az európai nagyhatalmak meghatározó nemzetei saját imperialista céljaikról sem feledkeztek meg soha.

Ebből a szempontból tanulságos Nyikolaj Usztrjalov (1890–1937) orosz fehér-gárdista ideológus, majd emigráns egyik szellemes Oroszország-hasonlata. Usztrjalov a szibériai fehér ellenforradalom fontos propagandistája volt, de az 1920-as években már a polgárháborúban győztes bolsevikok és a régi orosz nacionalisták, valamint a szakértő értelmiség kibékülését szorgalmazta, mégpedig nemzeti alapon. Usztrjalov ugyanis korán felfedezte a korábban csak destruktív defetistáknak tartott bolsevikok állam- és birodalomépítő potenciálját, amely orosz nacionalista etatistaként megragadta a fantáziáját. A bolsevik forradalmárok internacionalista és radikális baloldali köntösbe öltöztetett egyes furcsa újító jellegű reformjaitól nem tartott, mert tudta, hogy Oroszország olyan, mint a retek: kívülről vörös, de belülről mindig fehér fog maradni.¹²

Ezen trendek és tényezők sajnálatos kombinációjaként 1939 és 1945 között tört ki minden idők legpusztítóbb háborúja, a második világháború, amely aztán valóban elsodorta az európai államok hegemoniáját. A nyugat-európai nagyhatalmak helyét akkor átvette a tágan értelmezett európai civilizáció két addigi periferiális óriása:

¹⁰ HOBBSAWM 1997: 166–167.

¹¹ HOBBSAWM 1997: 185.

¹² KRAUSZ 1996: 138.

az USA és a Szovjetunió.¹³ Nem szabad elfelejteni, hogy nemcsak az amerikai kontinensen keletkezett államok az európai civilizáció termékei, hanem a cári ortodox Orosz Birodalom, illetve annak romjain létrejött Szovjetunió is az volt. Ugyanakkor mindkét említett államot más markáns hatások is érték.

Zbigniew Brzezinski lengyel származású amerikai politológus ezt találóan a következőképpen foglalta össze: „Az életstílust, építészetet és társadalmi szokásokat illetően az Oroszország távol-keleti részén található Vlagyivosztok európaiabb, mint az Orosz Föderáció »európai« felén lévő és Vlagyivosztoktól több ezer mérföldnyire nyugatra fekvő Kazany (Tatár föld fővárosa). [...] Végső soron napjaink Oroszországa és, kisebb mértékben Törökországát Európától nem a földrajz, és nem az életstílus választja el, hanem inkább egy – nehezen meghatározható – ambivalencia azt illetően, hogy mi a jelenlegi posztbirodalmi Nyugat politikai és kulturális jellegzetessége: öröklött szellemi hiedelmek és filozófiai elveinek közösen vallott együttese, különösen azok, amelyek az egyén szentségére vonatkoznak, s melyeket az alkotmányosan meghatározott demokratikus államokban még kiegészítenek a jog uralmán alapuló polgári jogok széles körben elfogadott elvei. Az oroszok elvileg osztják ezeket az elveket, de a politikai rendszerük mindezt nem tükrözi.”¹⁴

A következő nagy fordulatra 1989-ben került sor, amikor egy ideig egyeseknek úgy tűnt, hogy az előbb említett globális polgárháború végével „véget ért a történelem”, mégpedig a Nyugat győzelmével. Az előbb idézett Zbigniew Brzezinski ezt a következőképpen látta: „A Nyugat hosszú ideje tartó politikai dominanciája már néhány évtizede folyamatosan csökken. Az 1990-es években azonban egy szempillantásnyi időre úgy tűnt, hogy a Nyugat, dacára Európa huszadik század első felében elkövetett két kollektív öngyilkossági kísérletének, képes egy történelmi léptékű megújulásra. A hidegháború békés vége, amelyet a Szovjetunió szétesése tetőzött be, egyben az utolsó lépcsőfokot jelentette az Egyesült Államok számára ahhoz, hogy az első valóban globális szuperhatalommá váljon. A nemzetközi élet vezető hatalma, a politikailag motivált és gazdaságilag dinamikus partnerrel, az Európai Unióval együtt úgy tűnt, hogy nem csupán a Nyugat globális elsőbbségét képes feléleszteni, hanem egyben önmagának egy konstruktív globális szerepet is kiosztani. Húsz évvel később azonban kevesen hiszik azt, hogy az Európai Unió a közeljövőben politikailag számottevő globális partnerré válhat, miközben Amerika globális vezető helyzete több mint ingtag. Mivel a Nyugat mind kevésbé képes egységesen fellépni, politikai öröksége is erősen kétségessé válik.”¹⁵

¹³ BRZEZINSKI 2013: 17–18.

¹⁴ BRZEZINSKI 2013: 188.

¹⁵ BRZEZINSKI 2013: 24.

Ezt a rövid időszakot a győztes Nyugat eufóriája és sajátos triumfalizmusa jellemezte, ami hosszabb távon megnehezítette a vesztes, de mégiscsak európai gyökerű és kultúrájú Oroszország méltó beintegrálását az új európai civilizációba és globális biztonsági konstrukcióba. Moszkva emiatt elkezdte hangsúlyozni eurázsiai identitását.¹⁶

Ez a folyamat a történelmi Nyugaton kívüli új gazdasági-politikai erőközpontok (Kína, India, az általában vett Távol-Kelet) gyors kiemelkedésével és az új (már nem a Nyugat által inspirált) együttműködési formációk (BRICS, Sanghaji Együttműködés stb.)¹⁷ megjelenésével járt együtt. Mindez továbbá kiegészült az egyes népes és ambiciózus perifériák (arab világ, Afrika stb.) nyugtalanságával, valamint a „globális Nyugat” vezető erejéé (USA) által elkövetetett néhány kolosszális külpolitikai hibával (Afganisztán, Irak).¹⁸ Emiatt a hidegháborús győzteseknek – történelmi távlatban – csak nagyon rövid idejük volt arra, hogy felhőtlenül élvezzék az 1989-ben ölükbe hullott győzelmük gyümölcseit.

A következő probléma az volt, hogy a Szovjetunió és a bolsevik típusú „forradalmi kisajátítás” (államosítás) fenyegető veszélye nélkül a nyugati kapitalizmusnak addig a jóléti demokratikus államok által a társadalmak és a humanitás érdekében úgy-ahogy kordában tartott destruktív erőit teljesen szabadjára engedték. A neoliberálisnak nevezett fordulat pedig sokszor nem nagyobb szabadságot hozott magával, hanem sok helyen egyenesen félfudális struktúrák újjászületését.¹⁹ Európában továbbá az is éreztetni kezdte a hatását, hogy a meghatározó államai 1945 után elvesztették a gyarmataik (azaz a világ nagyobbik része) feletti közvetlen uralmat, és emiatt egy sor erőforrástól estek el. Sőt, több tekintetben megfordult a helyzet. Most már nem az európaiak mennek gyarmatokra, hanem a volt gyarmatlakók egy része megy Európába. Paul Scheffer holland társadalomtudós ezt frappánsan így fogalmazta meg a bevándorlással foglalkozó híres művében: „Európa belenyúlt a világba, és válaszképp most a világ nyúl bele Európába.”²⁰

A lelkekben viszont még sokáig élt az a sajátos, a maga teljes pompájában a 19. században kialakult európai felsőbbbségtudat, amely azonban a 20. századi erkölcsi és politikai jótanácsok, majd kioktatások miatt Európán kívül az utóbbi évtizedekben sokak számára idegesítővé vált. Ebben benne van az egyes helyi diktátoroknak és tekintélyelvű politikusoknak a jogos kritikák miatti idegessége is, de sajnos a Nyugat

¹⁶ BRZEZINSKI 2013: 200–201.

¹⁷ KOSZTUR 2023: 1–2.

¹⁸ WHITLOCK 2022: 13–14.

¹⁹ LÁNSKÝ–TRČKA 2017: 138–142.

²⁰ SCHEFFER 2016: 158.

néha túlzottan doktriner módon hirdeti saját eszméit. Ez akkor is visszájára fordulhat, ha a szándék és a hirdetett eszmék egyébként jók. Ezzel kapcsolatosan itt megint érdemes röviden idézni Paul Scheffertől: „Annyit tehetünk, hogy saját országainkban, illetve azok határain túl védjük az általános érvényű normákat. Ez azonban csak akkor lehetséges, ha az egyetemesség befogadta és feldolgozta a gyarmatosítás tapasztalatait. Az általunk képviselt civilizációs eszmény magába kell foglaljon minden, a kultúrrelativizmus által felvetett lényegi kérdést. A demokratikus türelmetlenség feladása viszont a nyugati hagyomány mint olyan elárulását jelentené. Hiteles lehet-e az, aki hűségesküit tesz a saját demokráciájának, azzal viszont nem foglalkozik, milyen helyzetben van a demokrácia a világ más részein. Ez a típusú egyetemesség kötelezettségekkel jár, és a nyugati országok nem tehetik meg, hogy, ha épp úgy tartja kedvük, közömbösen figyelik az általuk teremtetten világrend alakulását. A gyarmati csapdából már nem lehet kilépni.”²¹

Ebben az a szomorú, hogy erre a változásra nem akkor került sor, amikor a nyugati felsőbbbségi tudat valóban erős volt, hanem akkor, amikor az európaiak már komolyan szembenéztek önmagukkal, saját hibáikkal, és jelentős részük maga mögött tudta hagyni ezt az attitűdöt.

Az európai integráció okai, eredményei és kihívásai

Az európai integráció gondolata régi gyökerekkel rendelkezik, de az igazi elindulásához a második világháborúban össze kellett roppanniuk az erős európai nemzetállamoknak. Európa akkor részben elvesztette az önálló kezdeményező-képességet, és a két része két szuperhatalom (USA és Szovjetunió) árnyékába került. Nyugat-Európa autonóm mozgástere azonban jóval nagyobb maradt. A második világháború szörnyűségeinek az emléke is ösztönzőleg hatott az integrációs folyamatokra.²²

A demokratikus integrációs folyamat is ennek egyik megnyilvánulása volt. Igaz, az integrációs folyamat eleinte a hidegháborús és az újjáépítési körülmények miatt, amelyek egy időre megint megerősítették az erős válságkezelő potenciállal rendelkező nemzetállami struktúrákat, csak a gazdaságot érintette, de idővel új dimenziókkal kezdett bővülni. A folyamat különösen 1989 után gyorsult fel, amikor az európai gazdasági közösségek mellett megalakult a politikai jellegű Európai Unió – egyeztetett

²¹ SCHEFFER 2016: 198.

²² KRASTEV 2018: 10–11.

kül- és biztonságpolitikával, uniós polgársággal és valamivel később közös valutával együtt.

Az integrációnak egyfajta terápiás szerepet kellett betöltenie a korábbi imperialista nacionalista politikája miatt teljesen megtépázott öreg kontinensen. Kármentesítésről is szó volt, hiszen Európának a kontinensen kívüli veszteségeit szorosabb és intenzívebb belső együttműködéssel kellett kompenzálnia. Nyilván a szovjet veszély is szerepet játszott a nagyobb nyugati összefogásban. Az a tény, hogy az európai államok elvesztették a tengeren túli gyarmataikat, és emiatt fokozatosan visszaszorultak a saját kontinensre, objektív módon szintén megkönnyítette az európai integrációt.²³

A hidegháború idején (Nyugat-) Európa az USA-val való egyenlőtlen szövetségben élt. Az 1989 utáni intenzívebb politikai integrációs időszak (mindenekelőtt az EU létrehozása) ezt volt hivatott enyhíteni. Ennek ellenére a demokratikus Európa 1945 után is még sokáig őrizte jelentős gazdasági, kulturális és politikai befolyását. Ez azonban már csökkenő és fáradó befolyás volt, amelynek határfoka évről évre csökkent. Az európai „kemény hatalmat” emiatt fokozatosan felváltotta a „puha hatalom”. A visszaszorulás az 1970-es és 1980-as években már meglehetősen látványos volt, de az európai jóléti állam vívmányai ezt még úgy-ahogy ellensúlyozták. A „demokratikus Nyugat” 1989-es hidegháborús győzelme is egy ideig feledtette a negatív trendeket, és részben kompenzálta a korábbi veszteségeket.

Az európai integráció csúcspontjára valószínűleg a 2004-es esztendő volt, amikor 10 új tagállammal bővült a tagság. Utána viszont már csak gondok következtek, mégpedig egyre rövidebb és erősebb hullámokban. Az egész folyamat a 2008. évi pénzügyi-gazdasági válsággal kezdődött, és 2015-ben folytatódott az Európán kívülről érkező nagy migrációs hullámmal.²⁴ Aztán 2016-ban jött a maga irracionalitásában és megfontolatlanságában megdöbbentő brexit, továbbá 2020-tól a Covid-korlátozások nehéz évei, és végül 2022 februárjában kitört a tragikus orosz–ukrán háború. Az utóbbi a fölösleges és tragikus emberáldozatokon kívül valószínűleg tektonikus változásokat fog hozni a geopolitikában, a gazdaságban, a társadalmi mentalitásban és nem mellesleg iszonyú pénzeket emészt majd fel.²⁵

Ennek a háborúnak a két közvetlen érintettjén kívül valószínűleg Európa lesz a fő vesztese. Egyrészt a földrajzi közelsége miatt, másrészt a növekvő megosztottsága miatt. Európa ugyanis hosszú távon nehezen képzelhető el Oroszország (és Ukrajna) erőforrásai és kultúrája nélkül, Oroszország pedig nagyon veszélyes vizekre evezhet az Európából érkező impulzusok nélkül. A jelentős erővé, talán középhatalommá

²³ SNYDER 2018: 75–76.

²⁴ KRASTEV 2018: 28–37.

²⁵ TÁLÁS 2023: 1–3.

is való Ukrainát majd szintén integrálni kell az európai hatalmi viszonyrendszerbe, ami egyáltalán nem lesz egyszerű folyamat.

Európában továbbá az elmúlt évtizedekben megint megjelentek a múlt (1945 után némileg tudatosan visszaszorított) veszélyes és sötét árnyai – a növekvő nacionalizmus, az idegengyűlölet, a felelőtlen populizmus, a nemzeti egoizmus stb. Ezek miatt most először úgy tűnik, hogy az egész európai integrációs projekt veszélybe került.

A nagy kérdés persze az, hogy az európai intézmények és nemzetek mostani vezetői hogyan tudnak majd reagálni erre az új helyzetre. Éppen az utóbbi évek krízisei világítottak rá arra, hogy egyáltalán nem biztos, hogy a világ a továbbiakban is alkalmazkodni fog a Nyugatról érkező, illetve sugallt modellekhez. Azt sem lehet kizárni, hogy éppen ellenkezőleg, a nyugati világ kényszerül majd a Kelethez való alkalmazkodásra.²⁶ A Donald Trump elnök távozása utáni 2020. évi washingtoni (sámánokkal tarkított) „szürreális Majdan”, a 2023 júliusában lángoló francia külvárosok, valamint a mostani tragikus orosz–ukrán háború egyértelmű jele e dilemma közeledésének.

A probléma tehát az, hogy a Nyugatnak valószínűleg nem egy erkölcsileg magasabb rendű, humánusabb, politikailag jobb és demokratikusabb világhoz kellene alkalmazkodnia,²⁷ hanem éppen fordítva, az egyre inkább versengő, tekintélyelvű és gazdaságilag-szociálisan igazságtalan világhoz. Ezt észrevette az előbb idézett Timothy Snyder amerikai történész is, aki a szabadsághiányos korba vezető útról szóló könyvében konstataulta, hogy a tömeges egyenlőtlenségek konszolidálásán alapuló és a politikát propagandával felváltó orosz oligarchikus rendszer könnyen utolérheti Amerikát és Európát. Snyder egyre inkább úgy látja, hogy az eszmék, a megoldások és a hatalmi technikák most már nem a Nyugatról áramlanak a Kelet felé, hanem fordítva.²⁸

Az európainál humánusabb és szociálisabb demokratikus és jóléti modell ugyanis egyelőre sehol nem született meg. A világ újbóli blokkosodása pedig megint előrevetíti az 1914 előtti imperialista világ hibáit és dilemmáit, azzal a különbséggel, hogy mi most már ismerjük az akkori politika „eredményeit”. A kérdés az, hogy mi a jelenlegi Európa valódi mozgástere?

Ha bejön ez a negatív második jóslat, lehetséges, hogy „Rómában légy római” alapon az eddig nemzeti szuverenista elvek mentén gondolkodó és perlekedő európai

²⁶ SNYDER 2018: 18.

²⁷ A jelenlegi amerikai, európai és összefoglalóan nyugati civilizációhoz ugyanis egyértelműen hozzátartozik a modern alkotmányosság és az emberi jogok gondolata. Ha azok kerülnek veszélybe, veszélybe kerül az a civilizáció is, amelyet ismerünk, és amelyet ebben a formában érdemes védeni. HUNTINGTON 2001: 374–375.

²⁸ SNYDER 2018: 18–19.

nemzeteknek kell majd ismét komolyan elgondolkodniuk a civilizációs örökségükön és az európai civilizációs állam lehetőségein, és nem fordítva. Amennyiben a folytatódó globális erőeltolódások miatt a nyugati világ és azon belül Európa elveszíti még eddigi pozícióit is, valószínűleg integrálódnia kell majd az új világhatalmi konstrukcióba. Annál is inkább, mert a nyugati világ angolszász része (azaz Ausztrália, Nagy-Britannia és az USA) mintha már belekezdett volna a szorosabb biztonsági együttműködésbe (AUKUS).²⁹ Ezzel pedig előbb vagy utóbb lépéskényszerbe hozza a kontinentális Európát is.

Ezt a gondolatot egyébként Egedy professzor is megfogalmazta a jelen írás elején idézett tanulmányában: „A két elmúlt évszázad a nemzetállamé volt; vajon a mostani a civilizációs államoké lesz? Mint ismeretes, a mai nemzetállamok több kihívással is kénytelenek szembe nézni: egyrészt a nagy szupranacionális integrációk részéről, másrészt pedig a birodalmi keretekben gondolkodó államok részéről. Megalapozottan vethető fel, hogy vajon az EU maga is nem egy »civilizációs állammá« válás útján halad-e...”³⁰

Ez a gondolat egyébként már közvetve megfogalmazódott a kínai szakirodalomban is. Valószínűleg nem véletlen tehát, hogy a civilizációs államok problematikájával foglalkozó kínai Zhang professzor, akit Egedy Gergely is idézett fent hivatkozott tanulmányában, némileg fölényesen így látta Európa állami és civilizációs örökségét: „Zhang azt írja *A kínai hullám*-ban, hogy »ha a régi római birodalom egyben maradt volna, és modern állammá vált volna, Európa mára egy közepes méretű civilizációs állammá vált volna«”.³¹ Ebben a mondatban azonban még ott van a feltételes mód is.

Az uniós integrációs keret jellemzői és az európai civilizációs állam

Az európai civilizációs államot egyáltalán nem kell egy „zöldmezős” vállalkozásként elképzelni, hiszen alapvető infrastruktúrája rendelkezésre áll, ugyanis azt az Európai Unió már biztosítja. Az EU-nak köszönhetően az elmúlt három évtizedben komoly intézményesülés és egységesülés ment végbe. Sokszor nem is vesszük észre, hogy a mindennapi életünket meghatározó fontos szabályok milyen magas hányada születik a közös uniós szinten. Itt elég csak a környezet-, a fogyasztó- vagy az adatvédelemre, a különböző szabványokra, a közlekedésre, az infokommunikációra és sok

²⁹ BARANYI 2021: 4–12.

³⁰ EGEDY 2021: 272.

³¹ EGEDY 2021: 272.

más hasonló területre gondolni. Az egész mögött pedig ott van az uniós polgárság intézménye annak példátlan mozgási lehetőségeivel. Ebből a szempontból a mostani EU akár integráltabb képződmény, államszerű entitás is lehetne, mint amilyen a dualista Osztrák–Magyar Monarchia volt.

De mégsem az. A külső szemlélők annak idején a Monarchiát sokkal inkább egyetlen államnak tekintették, mint a mostani Európai Uniót.³² Az okot nemcsak a sok európai szuverenista politikus vonakodásában kell keresni, hanem az objektív tényekben is. A külvilág általában nem a technikai szabványokra, a roamingdíjakra, a nem dohányosok védelmére vagy akár az egyes lakosok kiegészítő jogállására szokott figyelni,³³ hanem az egységes külpolitikai fellépésre és a mögötte álló fegyveres erőre. Ebben a tekintetben az EU még mindig rosszabbul áll, mint a hajdanvolt Osztrák–Magyar Monarchia.

Ugyanakkor azt sem lehet mondani, hogy az elmúlt évtizedekben semmi nem történt volna ezen a területen. Az EU-nak van közös külügyi szolgálata, létrejöttek az első gyorsreagálású egységei, a határvédelem koordinálásában egyre komolyabb szerephez jut a Frontex Ügynökség stb. Ott vannak az EU közös döntéshozó szervei, az erősödő Európai Parlament, az egyre inkább elfogadottá váló közös uniós szimbólika és így tovább. De ezek még mindig nem jelentenek egyetlen államot, legfeljebb csak államszövetséget (azaz konföderációt).³⁴

Ez egyszerre jó és rossz hír. A konföderáció rendszerint az első lépcsőfokot jelenti az összetett állammá válás útján (lásd USA, a 19. századi Németország stb.), de nem mindig egyirányú ez a folyamat. A konföderációs modell ugyanis tartósan nem szokott működőképes lenni. Emiatt belátható idő alatt vagy föderációvá alakul át (USA, Svájc stb.), vagy megszűnik (Szerbia és Montenegró államszövetsége, a különböző arab államok közös entitásai az 1970-es és 1980-as években stb.). Mindkét esetben kísérőjelenségként előfordultak fegyveres konfliktusok is. Az USA-ban az 1860-as években lezajlott Észak–Dél háborúja nemcsak a rabszolgaságról szólt, hanem arról is, hogy az USA unióként vagy konföderációként fog-e működni.

Ebből a szempontból jobb volt a svájci modell, amelyben a konföderáció lassan átalakult föderációvá, de ez nem nyilvánult meg az ország nevében (*Confoederatio Helvetica*). De Svájc esetében sem lehet megfedkezni az 1847-ben lezajlott kisebb polgárháborúról, amely a katolikus és decentralista kantonokat tömörítő *Sonderbund* és a nagyobb központosítást szorgalmazó liberális protestáns kantonok között

³² KOUDEKA 2021: 58–59.

³³ Az Osztrák–Magyar Monarchiának például nem volt közös állampolgársága, lakosai osztrák vagy magyar állampolgárok voltak.

³⁴ A kettő közötti különbségekről lásd BENDE–HALÁSZ 2014: 44–46.

robbant ki. A végén a győztes liberális kantonok keresztülvitték az akaratukat, és elfogadták a szorosabb együttműködést megvalósító 1848-as alkotmányt.³⁵

A svájci modell azóta is fejlődik. A szorosabb együttműködés az állami lét szempontjából fontosabb területekre vonatkozik, közben a kis kiterjedésű kantonoknak gyakran nagyobb a mozgáster, mint a jóval nagyobb német vagy osztrák tartományoknak. A „svájci út” mindenestre fájdalommentesebb, és kevésbé tűnik kockázatosnak, mint a többi ismert szövetségi állami példa. Ezt az EU-nak is célszerű figyelembe vennie.

Az európai civilizáció egyik legfőbb sajátos vonását az a kettősség jelenti, amely az elképzelt (ideális) és a valós (reális) világ között húzódik meg. Nem mintha ez a belső feszültség teljesen idegen lenne a többi civilizációtól, de Európában a keresztény örökség dominanciája miatt ez különösen szembetűnő. Az európaiak nagyon másként képzelik el az ideális állapotokat, és eltérően látják a reális állapotokat. Rémi Brague francia katolikus szerző további kettősségeket is látott az európai kultúrában, mondhatni civilizációban. „Nem egyetlen, hanem két elem jelenléte képezi Európa egységét. Kultúrája két egymásra vissza nem vezethető elemre épül. Ezek pedig egyrészt a zsidó, majd keresztény hagyomány, másrészt pedig az antik pogányság hagyománya. E két irányzat névvel történő jelölésére javasoljuk Athént és Jeruzsálemet... Történetek próbálkozások e két elem sajátos tartalmának elkülönítésére. Változatos eredmények születtek: Athén és Jeruzsálem úgy áll szemben egymással, mint a szépség, illetve az engedelmesség vallása, az esztétika és etika vagy az ész és a hit, a szabad kutatás és hagyomány stb [...] A feszültség így fájdalmas hasadássá vált az európai kultúra egységén belül. Nagy tehát a kísértés, hogy megőrizzük az egyik elem ősi legitimitását, a másikat pedig egyszerűen elvessük, mint pusztán véletlenszerűt. Csakhogy benső feszültségünk dinamizmusa által mindkét elem együtt tartja fenn Európát.”³⁶

Ezek a feszültségek és kettősségek néha önmarcangolóvá teszik az európai civilizációt, ugyanakkor ösztönzőleg is hatnak rá, mert gondolkodásra és kreativitásra serkentik. Csak egy példa a sokból. A kereszténység pacifista vallásként született, de egy idő után a militarista Római Birodalomban lett államvallás.³⁷ A kettő közötti távolságot a legfontosabb egyházatyák (mindenekelőtt Szent Ágoston) próbálták áthidalni, akik e probléma kezelésére fogalmazták meg az igazságos háború elméletét. De a természetjog és az emberi jogok kérdése is hasonló dilemmákkal volt tele. Tény, hogy e kettősség meghaladására való törekvés nagyon dinamikussá tette Európa szellemi életét. Ez viszont hosszú távon inkább előny, mint hátrány.

³⁵ NIEDERHAUSER 2004: 231.

³⁶ BRAGUE 1994: 23–24.

³⁷ VÖRÖS 2022: 122–129.

Az új globális hatalmi konstrukcióban valószínűleg egyre nagyobb ideológiai és integráló szerepet játszik majd a civilizációs örökség és az abból fakadó belső morális-mentális integritás. Emiatt egyetlen életképes civilizáció vagy kultúra sem állhat csak önmarcangolásból, önmaga ostromozásából, önkritikából (noha ezek az értékek fontosak és hasznosak is lehetnek), hanem – a kézenfekvő hibák mellett – tisztában kell lennie saját erőnyeivel és előnyeivel is.

Európa ebből a szempontból nem áll olyan rosszul, mint ahogyan sokan gondolják. Annak ellenére, hogy az öreg kontinensen nagyon erősek a helyi kulturális-nyelvi identitások,³⁸ létezik közös civilizációs öröksége is. Ennek alapjait az antik görög–római örökségben, a zsidó monoteizmusban, a keresztény vallásban és etikában, valamint a racionalitásban bízó felvilágosodásban kell keresni. Az utóbbiból pedig kinőtt a modern szabadságelvű (liberális) közjogi örökség és valamivel később a társadalmi emancipációt és egyenlőséget hirdető demokratikus szocializmus eszméje is. Ezen áramlatok nélkül nem képzelhető el a modern európai civilizáció. Igaz, ezek az elemek különböző időkben különböző intenzitással jelentkeztek, sőt, néha keresztezték is egymást, de a modern Európa arculata mégiscsak közös gyermeküknek tekinthető. Európában tehát egy deklarált ateistát is a keresztény vallás etikája befolyásol, ahogyan most már egy liberális vagy konzervatív ember is természetesnek vesz bizonyos szociális vívmányokat, szociális kohéziós politikákat stb.

Ezeket az értékeket és elemeket évezredek óta keresztül a keresztény vallás és egyházak, az elmúlt 200–300 évben pedig a helyi államnacionalista oktatási rendszerek közvetítették. A magyar középiskolások például nemcsak most tanulnak az irodalomórán Cervantest, Shakespeare-t, Balzacot vagy Tolsztojt, hanem tették azt már a 19. század végén, a Horthy-korszakban és az államszocializmus éveiben is.

A keresztény vallás és az egyházak szerepét a közös európai civilizációs örökség megalapozásában nem lehet eléggé kihangsúlyozni. Az még a mostani szekuláris és laikus Európában is határozottan kifejti a hatását. Habár a felvilágosodás az európai keresztény felekezetiiséggel és a vallásháborúkkal szemben jött létre, keresztény alapjai nélkül nem képzelhető el, ahogyan a nagy francia forradalom népszerű jelszavai sem (szabadság, egyenlőség, testvériség).

A közös európai jogi örökségről sem szabad megfeledkezni, hiszen gyökerei egészen az ókori Római Birodalomig nyúlnak vissza.³⁹ Sőt, Róma nemcsak jogot hagyott az utókorra, hanem a hatalommegosztásra irányuló és a vezetők elszámoltathatóságával

³⁸ Azok nyilván másutt is erősek, de ezeknek máshol (azaz Európán kívül) az elmúlt 200–300 évben nem tulajdonítottak olyan kardinális jelentőséget a helyi állam- és társadalomszervezésben, mint Európában.

³⁹ BRAGUE 1994: 23–38.

számloló köztársasági (államépítő) hagyományt is. Az európai civilizációs örökséget alkotja továbbá az emberi jogok tana is, amely sok szempontból ebben a formában egyedülálló a világban. Hasonló a helyzet a liberálisnak tekinthető konstitucionalizmussal (az alkotmányos demokráciával), amely mögött ott van a nagyra nőtt abszolutista állam túlkapásaival szembeni félelem, illetve a hatalom keletkezésére vonatkozó szerződéses elméletek (Thomas Hobbes, John Locke, majd a francia felvilágosult gondolkodók öröksége). Innen aztán egyenes út vezetett a joguralom (*rule of law*), illetve a jogállam (*Rechtsstaat*) és a demokrácia eszméjéhez.

Roger Scruton, az EU-val meglehetősen szkeptikus brit konzervatív filozófus is kiemelkedőnek látta a jog szerepét a nyugati civilizáció fenntartásában: „Másképpen fogalmazva: a nyugati civilizációt bizonyos politikai folyamat, illetve az e folyamat által meghatározott állampolgári jogok és köteleességek tartják egybe. Paradox módon éppen ez a politikai folyamat teszi lehetővé, hogy politika nélkül éljünk.”⁴⁰

Végül meg kell említeni a szociális vagy népjóléti állam gondolatát, amelyben manifesztálódtak az európai munkásmozgalom évtizedes küzdelmeinek eredményei. A szociális kiegyenlítődés és esélyteremtés gondolata az előbbiekhöz hasonlóan szintén az európai civilizáció megkülönböztető jegyei közé tartozik, és sok tekintetben egyben tartja az európai államokat, nemzeteket. A nyugati civilizáción belül ez a gondolat az USA-ban ennyire intenzív formában nincs jelen. Ennyiben Európa egyik specifikus jegyeként fogható fel, még saját tágabb civilizációján belül is.

Lehet, hogy az emberi jogok, a demokrácia, a jogállam és a szociális szolidaritás, illetve a kohézió gondolata nem szimpatikus az Európán kívüli világ oligarcháinak, latifundistáinak, nagy cégeinek és különböző diktátorjelöltjeinek, de a szélesebb tömegek esetében az európai fogyasztási kultúrával együtt mégiscsak ezek alkotják azt a vonzerőt, amely miatt sokan felfigyelnek, és részben most is felnéznek Európára és az azt megtestesítő EU-ra. Bizonyítékként pedig itt vannak a nemzetközi migrációs folyamatok irányai. Egyelőre még mindig többen jönnek ide, mint fordítva.

A fent említett elemek alkotják az európai civilizáció társadalmi-szellemi alapjait, mondhatni, finom szövetét. Az intézményi keretet viszont a páneurópai szervezetek alkotják – azaz mindenekelőtt az EU, de sok tekintetben az Európa Tanács és az EBESZ is. Igaz, az európai integráción belül mindig a gazdasági és a jogi dimenzió dominál, de a szociális és ökológiai vonatkozásokról sem lehet most már megelégedezni.

Az EU gyenge pontja a kemény politikai-állami infrastruktúra, azaz a korábban már említett közös és főleg effektív, elrettentő erővel rendelkező hadsereg

⁴⁰ SCRUTON 2005: 24.

és külpolitika hiánya. Ezek megteremtése ugyan nem lehetetlen, de a nemzeti szuverenitásra épülő európai politikai kultúra azt jelentősen megnehezíti. Igaz, nagyobb válságok sokat lendíthetnek ezen a folyamaton. Erre mutatott rá az EU megszűnésének lehetőségével foglalkozó esszékötetében a híres bolgár politológus, Ivan Krasztev. Az orosz–ukrán háború kitörése előtt íródott könyvben az Európára leselkedő legnagyobb veszélyt a nemzetközi migrációban és az EU-ba történő beáramlásban látta. Emellett egy érdekes paradoxont fedezett fel az utóbbi években. Éppen akkor, amikor az EU leginkább paralizáltnak tűnik a sok válság miatt, viszonylag népszerűtlenné kezd válni, illetve akkor, amikor a legtöbb belső ellensége feszíti túl a húrt, egész történetében most a legintegráltabb. A bankunióról szóló álmom éppen a nagy gazdasági-pénzügyi válságnak „köszönhetően” tűnik megvalósulni. A 2015 utáni terrorcselekmények sokkal hatékonyabb belső terrorellenes együttműködést indítottak be.⁴¹ A Covid-19-válság miatt pedig még a németek is belementek a közös hitelfelvételbe, ami korábban elképzelhetetlen lett volna. Az Ukrajna elleni orosz agresszió pedig (eddig) olyan védekező egységbe kovácsolta az európai államokat (néhány kivételtől eltekintve), amely szintén példátlan.

Ennek ellenére Krasztev komolyan aggódik Európáért, és úgy érzi, hogy a felbomlás vonata már elhagyta a brüsszeli pályaudvart. Nagyon negatívan hat Európára, hogy elhalványultak a második világháborúra vonatkozó emlékek, és a nagyobb kohézió esetében hiányzik a Szovjetunió (igaz, az utóbbit azért pótolni tudja a mostani Oroszország és Kína).⁴² Ettől függetlenül azért még van remény, mert a szétesés vagy az összeomlás sem egyértelmű, precízen definiált fogalom. Itt Krasztev idézte Rainer Maria Rilke német költőt: „Cél a kitartás.” Realistán azt is megjegyezte, hogy Európának nem kell minden problémát egyszerre megoldania. Ahhoz viszont, hogy megőrizze legitimitását, ügyelnie kell arra, hogy az európai lakosok a jövőben is szabadon utazhassanak a kontinensen, továbbá az eurónak legalább néhány meghatározó államban meg kell maradnia. Szintén fontos, hogy az uniós polgárok megőrizhessék választójogukat és az európai bírósági intézményekhez való fordulási jogot. Ezek viszont csak minimumkövetelmények.⁴³ A negatív jósálatok ellenére Európa még áll, és az EU mint jogi és politikai keret még működik. A különböző oktatási (Erasmus) és mediális (Euronews) programokon keresztül vannak a lakosságot közvetlenül elérő befolyásolási lehetőségei is.

Tény viszont, hogy a nemzeti politikai közösségi szintet az európai integrációs politika nehezen tudja figyelmen kívül hagyni. Az egyik, immáron több évtizedes

⁴¹ KRASZTEV 2018: 9.

⁴² KRASZTEV 2018: 11, 15.

⁴³ KRASZTEV 2018: 15–16.

hagyományokkal rendelkező, folyamatosan visszatérő vita például a demokrácia uniós deficitjére és a mögötte álló európai démosz hiányára vonatkozik. A vita összefügg az európai alkotmánnyal és az alkotmányos patriotizmussal is, amelynek egyik fő úttörője a híres német filozófus, Jürgen Habermas.

Habermas az integráció tekintetében alapvetően optimista állásponton van, és hisz a transznacionális demokrácia megteremtésében. Az ugyanis szükséges az európai alkotmányos projekt elmélyítéséhez. Kiindulópontja a következő: „Úgy kell tekintenünk az Európai Uniót, mint amit jó okkal együttesen teremtett két egyenrangú alkotmányozó szubjektum: az egyiket az európai polgárok (!), a másikat az európai államnépek (!) alkotják.”⁴⁴ Főleg azzal az állítással vitatkozik, hogy a népszuverenitás transznacionalizálása nem lehetséges a legitimáció fokának csökkenése nélkül (mármint a nemzetállamokhoz képest). A népszuverenitás transznacionalizálásának három komponensét azonosítja be: „(1) Ezután a népszuverenitás transznacionalizálását három olyan variábilis alkotóelem segítségével kívánom megragadni, amely csak nemzeti szinten fedt egymást teljesen. A három komponens a következő: szabad és egyenlő jogalanyok demokratikus társulása; kollektív cselekvési képességek megszervezése; az idegenek közti polgári szolidaritás integrációs közege. Európai szinten e három összetevő új konfigurációra lép. Itt jelentkezik ama két figyelemreméltó újítás, hogy a hatalommonopóliumukat megtartó tagállamok funkcionális okokból alárendelik magukat a szupranacionális jognak, még ha érdekeik fenntartásával is (2), illetve hogy bizonyos értelemben megosztják a »szuverenitásukat« az uniós polgárok összességével (3). Az, hogy egy demokratikus közösség alkotórészei így módon rekonfigurálódnak egy államtalan föderáció alakjában, nem jelent legitimációs veszteséget, mert Európa polgárainak jó okaik vannak arra, hogy a mindenkori saját nemzetállam tagállami voltában megőrizze konstitucionális szerepét a jog és a szabadság garantálójaként.”⁴⁵

A magyar szakirodalomban az európai démosz kérdéskörét plasztikusan és a jövőbe mutató módon írta körül a Chronowski Nóra és Vincze Attila alkotmányjogász szerzőpáros egyik friss tanulmányában: „Európa esetében nem követelhetjük meg a démosz létezését. Az európai integráció célkitűzése és kötelezettségvállalása az európai népek egyre szorosabb uniójának megteremtése. Tehát inkább népekről van szó, mint népről [...] A nép fogalmának egy alternatív megközelítése viszont alkalmazható lehet az Unióra: ennek alapját a közös értékek, a jogok és kötelesek azonos felfogása és a közös intellektuális kultúra képezi, amely meghaladja

⁴⁴ HABERMAS 2012: 9.

⁴⁵ HABERMAS 2012: 50.

az etnikai különbözőségeket. A nemzetek feletti, értékorientált népfogalom létezhet az etnikai népfogalom helyett, bár nem helyettesíti azt.”⁴⁶

Azoknak, akik nem hisznek a népszuverenitás transznacionalizálásában, amely szükséges az európai démosz kialakulásához, Habermas a következőket üzeni: „A politikai uralom nemzeti határokon túlnyúló demokratikus jogi szabályozásával szembeni makacs szkepszis mindazonáltal abból a kollektivista félreértésből táplálkozik, amely összekeveri a nép- és államszuverenitást. Ez a különféle – kommunárius és liberális, konzervatív és nacionalista – változatokban fellépő félreértés egy esetleges történelmi konstelláció túlzott általánosításán alapul, s azt eredményezi, hogy nem ismerik fel a XIX. századi Európában konstruált nemzetidentitás-tudat művi és ezért tűnékeny voltát.”⁴⁷

Habermas hisz a jogracionalizáló és civilizáló hatásában, amelyet főleg az uralmi és politikai kérdésekben tölt be. „[A]z Európai Unióban kikristályosodott egy konstituált közösség, amely kongruens államhatalom fedezete nélkül élvezi a kötelező jogalkotás autoritását a tagállamokkal szemben. Az európai egyesülés kezdetén ezen újítás civilizatorikus ereje a véráztatta kontinens pacifikálásában nyilvánult meg elsődlegesen; mára a magasabb szintű politikai cselekvési képességek konstrukciójáért folyó küzdelemben manifesztálódik.”⁴⁸

Habermas már nem érzekelte a háborús veszélyektől való félelem integratív erejét. Igaz, az idevonatkozó esszét még a Lisszaboni Szerződés hatálybalépése után írta meg, nem a mostani posztcovid helyzet és az orosz–ukrán háború árnyékában. Azért kereste azokat az elemeket, amelyek tovább lendíthetnek az európai integráción. „De minél jobban tudatosul az európai népességekben a médiumoknak is köszönhetően, hogy az Európai Unió döntései milyen mélyen belenyúlhatnak hétköznapijaikba, annál erősebb lesz az az érdekük, hogy uniós polgárokként is éljenek demokratikus jogaikkal [...] 2010. május 9. óta a mentőcsomagokról és a lehetséges adósságátütemezésekről szóló határozataival, valamint az államháztartások harmonizálására vonatkozó szándéknyilatkozataival a gazdaság-, a fiskális, a foglalkoztatás-, a szociál- és az oktatáspolitikai valamennyi versenyreleváns területén átlépett egy fontos küszöböt [...] A fejlemények logikája tehát azt diktálná, hogy az állampolgárok, akik kénytelenek elviselni a terheknek a nemzeti határokon túlnyúló újraelosztását, uniós polgári szerepükben demokratikusan befolyást akarjanak gyakorolni arra, amiről kormányfőik a tárgyalásokon megalkusznak vagy egy jogi szűrkezónában megállapodnak.”⁴⁹

⁴⁶ VINCZE–CHRONOWSKI 2022: 20.

⁴⁷ HABERMAS 2012: 52–53.

⁴⁸ HABERMAS 2012: 62.

⁴⁹ HABERMAS 2012: 79.

Az Európára leselkedő veszélyek

A régi Európára, az európai integrációs folyamatokra, valamint a humanista politikai civilizációra számtalan veszély leselkedik. Mindenesetre ilyen az időről időre visszatérő saját „sötét lelke”. Annak imperialista és nacionalista elemeiről már volt szó, de vannak más veszélyes elemei is. Egyébként azok is hasonlóak, mint a középkori európai királyságok esetében. Ilyen például a felelőtlen „szuverenista kiskirályok” (időnként pedig a végvárakban basáskodó „rablólovagok”) tradíciója. Nagyon veszélyes az erőszakmonopólium omladozása és a különböző magánhadseregek (újkori hadurak és *condottierók*) ismételt megjelenése Európában. Végso soron a régi magyarországi történelemből is közismert, hogy milyen következményekkel járt az országra nézve Csák Máté és az Amádék uralma a 14. évszázad elején, és még inkább, hogy mit hozott magával Corvin Mátyás erős államának, államgépezetének leépítése a Jagelló-ház két királya idején – éppen a növekvő oszmán fenyegetettség árnyékában!

Természetesen az integrátorok sem mindig jóhiszeműek. Végso soron Napóleon és később Adolf Hitler is megpróbálta integrálni (értsd: az uralma alá vonni) Európát, közben óriási pusztítást és szenvedést okozott. Igaz, Napóleon után legalább megmaradt néhány jogi, gazdasági és szellemi pozitívum, ami az európai fejlődés egyik legtragikusabb kisiklásaként is felfogható Hitlerről nem mondható el. Ezek az esetek azonban nem hasonlíthatók össze a második világháború utáni önkéntes integrációs folyamatokkal. Ilyen törekvésekkel szemben egyébként az európai népek rendszerint védekeztek és (remélhetőleg) védekezni fognak (itt elég a második világháború antifasiszta ellenállási és felszabadítási mozgalmaira gondolni).

A vadkapitalizmus oligarchikus következményei is roppant módon veszélyesek. Ugyanis egyáltalán nem biztos, hogy a 2022 előtti időszakban főleg a posztsovjjet térségre és részben a Balkánra jellemző oligarchikus modell csak egy véletlen kisiklás, illetve a szocialista múlt maradványa, hiszen fő szülője az 1990-es évek „neoliberális” vadkapitalizmusa és sok tekintetben „neokonzervatív” ideológiája. Lehet, hogy sajnos éppen ebben a modellben rejlik a jövő, az viszont Európa visszatérését fogja eredményezni a 400–500 évvel azelőtti állapotokba.

A gazdaságilag lassuló és a szociálisan-mentálisan egyre kevésbé szolidáris Európában pedig a következő nagy veszélyt a süllyedő közép- és alacsony jövedelműek által manipulált nemzeti egoista lázadása jelenti. Az könnyen összekapcsolódhat szélsőséges etnicista nacionalizmussal, hiszen az etnikai-nemzeti hovatartozás kijelölése mint a fő kiválasztási szempont azon szelekciós eljárás során, hogy ki kerül fel a „szociális Noé bárkájára”, nagyon sok rettegő embernek szimpatikus lehet. Egyébként régen ezt nevezték fasizmusnak. Nyilván egy ilyen típusú ideológiának

és rendszernek sok arca lehetett a múltban, és lehet a jövőben is. Mindezeket a negatív tendenciákat csak felerősítik a mostani migrációs folyamatok, illetve azon refeudalizációs folyamat, amely kéz a kézben jár az oligarchikus rendszerek kiépítésével. A fogalom részletesebb kifejtésére azonban itt nincs lehetőség.

A nagyvilágban Európa még mindig a „gazdag ember” hírében áll, aki viszont nem igazán tudja magát megvédeni. Ez nagyon rossz hír, különösen, ha kiderül, hogy ez a gazdagság már nem is olyan egyértelmű. Gazdagnak tűnni és közben védekezésképtelennek lenni az egyik legrosszabb és legveszélyesebb biztonsági kombináció. Az európai államoknak emiatt minél hamarább el kellene gondolkodniuk az autonóm védelmi képességek fejlesztésén. Ez különösen aktuális az európai térség relatív földrajzi nyitottságának tükrében.

Európa jelentős része tisztában van ezekkel, a kérdés az, hogy egyrészt tud-e még megfelelően cselekedni, másrészt e folyamatok közben meg tudja-e őrizni emberi arculatát. A „nem emberarcú” európai civilizációs örökség folytatásának (amelynek legfőbb és legrosszabb megtestesítője Hitler volt) ugyanis nincs sok értelme, sőt, 20. századi „történelmi teljesítménye” tükrében egyenesen ön- és közveszélyes. Az európai civilizációs örökség azonban szerencsére más opciókat is jelent.

Az európai civilizációs állam esélyei

Európát akarva-akaratlanul az egész mostani fejlődés és a globális átrendeződés arra predesztinálja, hogy az „öreg kontinens” kezdje meg építeni saját európai szintű civilizációs államát. Ez nem jelenti feltétlenül a nemzetek teljes meghaladását, hiszen a nemzet mint az egyik fontos állam- és társadalomszervező elv az európai civilizációs örökség részéhez tartozik. A kérdés csak az, hogy milyen súlyt kívánnak adni neki. A különböző hangsúlyeltolódásokra a különböző identitások között Európában korábban is sor került. Végso soron az etnikai-nyelvi-kulturális identitás politikai szintű hasznosítása igazából csak a vallásháborúk után és a felvilágosodás idején kezdett meghatározóvá válni, noha kétségtelenül korábban is létezett.

A további kérdés az, hogy a klasszikus római, illetve felvilágosodás kori értelemben felfogott republikánus politikai értékeket valló közösség és az alkotmányos demokrácia tud-e létezni, működni a nemzeti elvű közegen kívül. Erről az Egedy Gergely által kedvelt és sokat kutatott Roger Scruton brit filozófus (Egedy tolmácsolásában) a következőket írta: „Igaza van természetesen Scrutonnak abban, hogy a nemzetállam nem a társadalmi tagság egyetlen lehetséges forrása, ám az is kétségtelen, hogy – minden hibájával együtt – a zsidó-keresztény civilizációs örökségünkkel ez áll

a megszervezebb kapcsolatban, s ez nyújtja a közösség olyan mintáit, amelyek a személy méltóságát a leginkább biztosítani tudják. Van tehát okunk arra, hogy megvédjük a nemzeteket fenntartó nyugati civilizációt, s ezzel magyarságunkat is.”⁵⁰

Ebben a mondatban sok igazság rejlik, de sajnos nem veszi figyelembe az európai nemzeti elv destruktív elemeit. Továbbá az idézett mondatban nagyon benne van az angol-brit tapasztalat, amely viszont nem mindig vihető át más közegekbe. A nemzetállamiság előnyeiről értekező Scruton itt mintha megfeledkezett volna Nagy-Britannia sajátos uniós jellegéről, amely még az ország nevében is benne van (Egyesült Királyság). Az 1707. évi angol–skót unió nem törölt el minden skót sajátosságot, elég csak az angliai *common law* és a kontinentális gyökerű skóciai jogrendszer együttélésére gondolni. De az is igaz, hogy a nemzetek szükségességéről szóló esszéjében Scruton inkább Angliával és az angol kultúrával foglalkozott, nem tagadva annak brit keretét sem. „Az angolok is megmaradnak angolnak, és szívük mélyén Anglia hívja elő hűségüket, nem Skócia, Írország vagy Wales.”⁵¹ Az angol és brit kapcsolatról pedig a következőképpen vélekedett: „Britnek lenni annyi, mint részesülni ebből (az angol – a szerző megj.) a nemzeti azonosságból. Ez az azonosság túrja a másságot, és hagyja, hogy más hűségek fészket rakjanak benne és körülötte. Nem más ez, mint a nemzeteszmé egyik nagy erőnye, mégpedig olyan erőnye, amely egyedülálló módon megfelel a mostani nehéz időknek.”⁵²

Ezzel a szép idézettel csak az a probléma, hogy ez a tendencia a 20. századi kontinentális Európában nem mindig érvényesült, legalábbis a Habsburg Monarchia és más hasonló szerkezetű birodalmak létezése és az európai integrációs folyamat kiteljesedése között nem. A brit nemzeti integráció – ha egyáltalán lehet beszélni erről – viszont éppen emiatt sok szempontból megengedőbb, gyakorlatiasabb, illetve rugalmasabb jellegű volt, mint a kontinentális Európa nemzetépítő folyamatai. A területi és jogi szempontok fontosabb szerepet játszottak benne, mint a közös nyelv és kultúra. A brit kontextusban tehát a partikuláris szuverenizmus, az önkormányzatiság és maga a jogrendszer is másként működött, illetve működik, mint a kontinentális Európában.

A „rossz” EU és a „jó” brit nemzetállam scrutoni éles szembeállítására tehát kissé kontraproduktív jellegű. Sőt, ebben az értelemben a brit uniós tapasztalat az európai kontinens számára is példaértékű lehetne, legalábbis a saját civilizációja építése során. Az európai civilizációs állam legfőbb működési elve csak a mérsékletesség, az önmegtartóztatás és a visszafogottság lehet. Egyrészt ezt követeli meg a demokrácia,

⁵⁰ EGEDY 2021: 272.

⁵¹ SCRUTON 2005: 185–186.

⁵² SCRUTON 2005: 186.

illetve a jogállamiság elve, másrészt ezt teszi lehetővé Európa kulturális, mentális és politikai sokszínűsége. Nem valószínű, hogy Európa valaha is olyan centralizált állammá válhatna, mint amilyen a modern Kína. A kooperativitásra, ugyanakkor az egymás tiszteletére törekvő föderatív (vagy akár konföderatív) elv ugyanis mélyen beivódott az európai politikai kultúra kódjába, génjeibe. A másik fontos elv a szubszidiaritás és az önkormányzatiság tiszteletben tartása. Ezek nemhiába váltak az unió működésének sarokköveivé.

Ezek miatt is fontos, hogy az EU központi szintje ne próbálja katonai és diplomáciai gyengeségét kompenzálni az államilag és működésileg nem túl lényeges kérdések erőltetésével, legyen szó akár a nem dohányosok védelméről, az életmódbeli kérdések szabályozásáról és egy sor, manapság kulturálisnak mondott problémakörrel. Hiszen ezekben a kérdésekben az USA tagállamai között is jelentős különbségek léteznek, ennek ellenére tudnak együtt élni egyazon állami keretben. Európában jelenleg ettől még messze állunk. Ez a helyzet felel meg viszont annak a belső nyugtalanságnak és folyamatos belső kettősségnek, amely jellemzi a vallási monoteizmus és az értékbeli pluralizmus, valamint a hittérítő kereszténység és a vallási tolerancia között hanykódó Európát, annak múltját, jelenét és jövőjét is.

Elmélkedő befejezés

Az EU-t érő mostani kihívások, kritikák és támadások sokszor az Osztrák–Magyar Monarchia utolsó éveire emlékeztetik a törtélemben egy kicsit is jártas embereket. Ez nyilván nem jelenti azt, hogy az integrált Európa az utolsókat rúgná. Ha igen, az egy igazi tragédia lenne. A folyamatok viszont valóban aggasztók. Ezért célszerű vizsgálni a párhuzamokat.

A 20. század elején úgy tűnt, hogy senki sem szereti a Monarchiát, mindenki kritizálta, még azok is, akik domináns politikai helyzetben voltak benne. Mindenekelőtt a magyarok, akik mindig igyekeztek bővíteni a saját „szuverenitásukat” a birodalom belül, de közben megfledkeztek arról, hogy a „nemzetiségi vulkán” tetején ülnek. A csehek politikai pozíciója ugyan nem volt olyan jó a Monarchián belül, de gazdaságilag ők is sokat profitáltak ebből az államalakulattól. De még az ausztriai németek között is sokan voltak, akiket inkább a szomszédos nacionalista Németország vonzott (például Adolf Hitlert) a nehézkesen működő dualista Monarchiával szemben. Az identitásukkal is nehezen tudtak mit kezdeni.⁵³

⁵³ Ezt a hozzáállást kiválóan adta vissza Szabó István méltán híres *Redl ezredes* című filmje.

Az osztrák bürokrácia is – a brüsszelihez hasonlóan – sokáig egy szitokszó volt, legalábbis addig, amíg az emberek valamivel később meg nem ismerkedtek a magyar, román, szerb vagy más kismemzeti (a sor sokáig folytatható) bürokráciák eszközeivel és mentalitásával. Lehet ugyan fölényesen szidni a rosszul működő központi (akár a bécsi birodalmi vagy most a brüsszeli uniós) közigazgatást, de ilyenkor célszerű elgondolkodni azon is, hogy az mivel pótolható. Azon sem árt elgondolkodni, hogy sokszor a nem meritokratikus alapon kiválasztott nemzeti és helyi bürokrácia valóban mindig jobb-e, mint a szupranacionális megfelelője.

Noha látszólag úgy tűnt, hogy a Monarchia tragikus végét a kisebb, illetve alávetett nemzetek elégedetlensége okozta, a nagy nemzetek törekvései reálisan sokkal veszélyesebbek voltak a létezésére nézve. Ez különösen igaz volt az előbb már említett csehekre, magyarokra és ausztriai németekre. Jelenleg az EU-ban hasonló a helyzet. Az EU hosszabb távon tud létezni a peremén elhelyezkedő kis és közepes államok nélkül, de Franciaország, Németország, és Olaszország nélkül nincs egységes Európa. Lengyelország és Spanyolország pedig határeset, de az ezen országok nélküli Európai Unió sem lenne azonos a mostanival.

A hajdanvolt monarchia- és a mostani uniójellegű törékeny, vegyes lakosságú, a történelmi küldetésükbe befáradt és a hatalmi *status quo* maradványait védelmező államokra rendkívüli veszélyt jelentenek a nyílt háborúk is, különösen akkor, ha azok a közvetlen szomszédságban zajlanak. Emiatt ugyanis nagy a veszély, hogy azokba akarva-akaratlanul mások is közvetlenül bekapcsolódnak. Ez is egy fontos tanulság, amellyel a Monarchia tud segíteni az EU-nak, különösen a mostani orosz–ukrán háború fenyegető árnyékában. Egyre többen érzik emiatt, hogy ennek a háborúnak objektíve három nagy vesztese is lehet: az oroszok és az ukránok mellett az eddig ismert jóléti és humanista Európa is. Az agresszív magatartás feladása és háború mielőbbi befejezése tehát akár közös érdek is lehetne.

Nem véletlen, hogy az EU és az Osztrák–Magyar Monarchia közötti párhuzamokra felfigyelt a már többször idézett Ivan Krasztev is, aki az EU szétesésének az esélyeit latolgatta. Krasztev megjegyezte, hogy annak idején a Monarchiát alapvetően a különböző ideológiájú (nemzeti) demokraták tették tönkre, sokszor a jó szándékoktól vezérelve. A szomorú következmények pedig közismertek. A korabeli liberálisok és konzervatívok inkább megakarták menteni ezt a nehézkes államalakulatot, de fokozatosan a politikai élet periferiájára kerültek. A dinasztikus alapon létrehozott Monarchiával szemben az EU viszont demokratikus képződmény, mondhatni, önként létrehozott „demokratikus birodalom”. Ez azonban egyáltalán nem jelenti azt, hogy a demokraták majd megmentik.⁵⁴

⁵⁴ KRASTEV 2018: 74–75.

A sok aktuális krízis hatása alatt komoly csatlódások tapasztalhatók Európában. Sokan azt is az EU-nak tulajdonítják, ami egyáltalán nem függ össze a létezésével, hanem egyszerűen a kordában nem tartott kapitalizmus következménye. És vannak objektív trendek, illetve szubjektív szerencsétlenségek, kisiklások is. Ilyen például a globális gazdasági eltolódás az Atlanti-óceán és a Csendes-óceán térsége között. Idesorolhatók továbbá a klímaváltozások, az egyes nyersanyagok lelőhelyei, a lakosság tűrőképessége stb.

De ez régen is így volt. Az EU és Európa megmentésén fáradozó értelmiségieknek, hivatalnokoknak és politikusoknak emiatt mindenképpen tanulniuk kell a múltból, például a korábbi összeomlások és szétesések tapasztalatából. Krasztev szerint a túlélés művészete egyben a flexibilis alkalmazkodás és a folytonos improvizáció művészete is. Az EU-nak egyébként sem kell minden ellenségét, ellenfelét legyőznie, néha elég, ha csak kifárasztja őket.⁵⁵ Ez ugyan még nem garancia mindenre, különösen nem az örökkévalóságra, de azért ez is meg tudja hosszabbítani egyes entitások életét. Végso soron a hajdanvolt Bizánci Birodalom is majdnem 1000 évvel élte túl a Nyugatrómai Birodalmat. Végso soron ezt csinálták a Habsburgok és bécsi hivatalnokaik is – jobban vagy rosszabbul túlélésre játszottak. E politika mérőföldköveit pedig a különböző kiegyezések és paktumok jelezték.

Krasztev szerint emiatt az európai vezetőknek nemcsak azt kell megérteniük, hogy 1918-ban miért omlott össze az Osztrák–Magyar Monarchia, hanem azt is, hogy 1848–1849-ben vagy 1867-ben miért menekült meg. Krasztev szerint nem a legitimitás növelésére való törekvés fogja feltétlenül megmenteni az EU-t, hanem a túlélési képességének a felmutatása válhat a későbbi legitimitása forrásává.⁵⁶

Némi túlzásba esve a mostani méretű kihívásokkal küszködő Európának szüksége lenne egy újabb Klemens Lothar Wenzel Metternich hercegre. A modern állam körülményei között ez akár egy csoport is lehetne. A Metternich kifejezés itt inkább egy szimbólumot vagy magatartási formát jelent. Akkor is, ha az utókor tudja, hogy a híres-hírhedt kancellár nem mentette meg a nagy közép-európai monarchiát, de az is biztos, hogy meghosszabbította a létét és egyben az európai békét is. A politikában az is számít, hiszen aki időt nyer, az életet is nyerhet.

De mi is lehetne a ravasz diplomata üzenete a mának? Életrajzírója, Niederhauser Emil akadémikus ezt a következőképpen látta: „[...] a nemzeti mozzanat iránt nem volt érzéke. Az államot tartotta fontosnak, nem a nemzetet [...] Ezért egyfajta konföderált Európát képzelt el az államok formális egyenjogúságával. Ugyanakkor félreérthetetlenül kiállt amellett, hogy a kisebb államoknak el kell

⁵⁵ KRASTEV 2018: 123.

⁵⁶ KRASTEV 2018: 123.

fogadniuk a nagyhatalmak álláspontját [...] Az a föderatív rendszer, amelyet voltaképpen a német birodalmi és az ausztriai (vagyis Habsburg Birodalmi) tapasztalatából ismert meg, számára alkalmasnak tűnt az államok közti kapcsolatok rendezésére vagy inkább kezelésére. Nagy szerepet játszott ennek a felfogásnak a kialakulásában az az alapelve, hogy a dolgok ereje előtt meg kell hajolni (ezt is persze franciául fejezte ki: *la force des choses*), ennek nem lehet ellenállni. Vagyis a dolgokat úgy kell elfogadni, ahogy vannak.”⁵⁷

Metternich ugyanakkor más korban élt. Egy mai politikus nem tud figyelmen kívül hagyni nemzeti érzéseket, még akkor sem, ha éppenséggel azok destruktív potenciálját akarja megzabolázni. De az is igaz, hogy a konkrétabb és jól körülhatárolt fogalmakkal könnyebb dolgozni, mint a képlékeny entitásokkal. Ebből a szempontból az állam egy konkrétabb, keményebb fogalom, mint a sokféleképpen megragadható nemzet.

A Metternich-hasonlat egy ponton azonban nagyon sántít. A herceg több évtizeden keresztül azért tudott dolgozni, mert egyetlen főnöke volt (I. Ferenc császár és király), aki megbízott benne, vagy objektíve nem volt abban a helyzetben, hogy irányítsa őt (V. Ferdinánd). Az EU-n belül ez elképzelhetetlen, legalábbis addig, amíg demokratikus módon működik. A demokrácia nélkül viszont nincs sok értelme, hiszen – a jóléti rendszere mellett – az a legvonzóbb benne. Ez az életérzés lehet (lehetne) még mindig a legfőbb kiviteli cikke.

Az EU túlélése különösen fontos lehet a magyarokhoz hasonló módon megosztott, azaz több államban, részben kisebbségi sorban élő nemzetek számára. Főleg akkor, ha határvidékeken élő és globális mértékkel nézve kicsi nemzetekről van szó. Kevés kortársban tudatosodik, hogy Magyarországnak ritkán volt nagyobb beleszólása az általa lakott birodalmak működtetésébe, mint most. Nem árt tudatosítani azt a tényt is, hogy az EU-s keretknél kevés hatékonyabb nemzetpolitikai eszköz létezik. Az emberek, az áruk és a tőke szabad mozgása, valamint a demokrácia és a jogállamiság bizonyos fokának garantálása nélkül ugyanis minden megnehezül ezen a területen (is). Az erős nemzetállamiság és a hatékony belső határok visszatérése nagyon sok pozitív folyamatot visszafordíthat. Nyilván az EU nem képes minden probléma megoldására, de azt nem is szabad elvárni tőle. Ahogyan nem lehet minden megoldást elvárni a nemzetállami, a regionális önkormányzati vagy helyi igazgatási szervektől sem. Mindenkinnek és mindennek megvan ebben a saját felelőssége. Ezért fontos ezen szintek kooperálása és kerülendő a nyílt konfrontálódása.

⁵⁷ NIEDERHAUSER 2004: 226. Az idézett szerző itt nem tett különbséget a föderatív és a konföderatív minősítés között, de adott esetben az nem is annyira fontos.

The EU and Idea of European Civilizational State

The paper seeks to reflect further on Gergely Egedy's studies on civilizational states. This topic is gaining prominence in international academic and policy discourse. An essential element of this discourse is the theoretical confrontation between the European model of the nation-state and the model of civilizational states outside Europe. The present paper raises the idea of the European civilizational state because not only its legal framework (the EU and other European supranational organizations) but also its underlying civilizational content is available in Europe. Global geopolitical developments are also pushing European states in this direction. Obviously, there are pitfalls in this process, which are also discussed in the article. One important pitfall, for example, is that, unlike in the past, civilizational determination is now gradually becoming ideological in many places. This ideology also has an anti-Western and, in some places, democracy-sceptical edge. The traditionally strong local cultural-linguistic identities in Europe must also be taken into account. Global competition, on the other hand, should encourage weakening European states to join forces.

Felhasznált irodalom

- BARANYI Tamás Péter (2021): Az AUKUS megállapodás az „angolszász hatalmak” szempontjából. *KKI Elemzések*, 2021/61. Online: <https://doi.org/10.47683/KKIElemzesek.KE-2021.61>
- BENDE Zsófia – HALÁSZ Iván szerk. (2014): *Összehasonlító alkotmányjog*. Budapest: NKE KTK.
- BRAGUE, Rémi (1994): *Európa. A római modell. Elsajátított önazonosság*. Budapest: Pázmány Péter Katolikus Egyetem.
- BRZEZINSKI, Zbigniew (2013): *Stratégiai vízió*. Ford. Magyarics Tamás. Budapest: Antall József Tudásközpont.
- Editors of Encyclopaedia Britannica [é. n.]: *Sergey Semyonovich, Count Uvarov*. Online: <https://www.britannica.com/biography/Sergey-Semyonovich-Graf-Uvarov>
- EGEDY Gergely (2021): Nemzet kontra civilizáció? A civilizációs államok felemelkedése. *Polgári Szemle*, 17(4–6), 264–273. Online: <https://doi.org/10.24307/psz.2021.1218>
- HABERMAS, Jürgen (2012): *Esszé Európa alkotmányáról*. Ford. Papp Zoltán. Budapest: Atlantisz.
- HOBBSBAWM, Eric J. (1997): *A nacionalizmus kétszáz éve*. Ford. Baráth Katalin. Budapest: Maecenas.
- HUNTINGTON, Samuel P. (2001): *Střet civilizací. Boj kultur a proměna světového řádu*. Praha: Rybka Publishing.
- KOSZTÜR András: Felemelkedőben a BRICS-csoport. *XXI. Század Intézet*, 2023. augusztus 22. Online: <https://www.xxiszaszadintezet.hu/felemelkedoben-a-brics-csoport>
- KOUDELKA, Zdeněk (2021) What is the Most Appropriate Polity Model for Closer Cooperation between Central European Countries. In BAHNÍK, Petr et al.: *Saint Adalbert and Central Europe*. Praha: Patrimonium Sancti Adalberti, 53–62.
- KÖVES Erzsébet (1987): *Az orosz dilemma*. Budapest: Magvető.
- KRASTEV, Ivan (2018): *Čo pride po Európe? Zanikne Európska únia podobným spôsobom ako habsburská monarchia?* Bratislava: Kalligram.

- KRAUSZ Tamás (1996): *A Szovjet Thermidor. A sztálini fordulat szellemi előzményei 1917–1928.* Budapest: Napvilág.
- LÁNSKÝ, Ondřej – TRČKA, Michal (2017): Refeudalizace práva a práce. (Pozdně) kapitalistická dynamika proměny státu. In AGHA, Petr (szerk.): *Budoucnost státu?* Praha: Academia, 131–152.
- NAPÓLEON (2016): *Az uralkodás művészete.* Ford. Takács M. József. Budapest: Helikon.
- NIEDERHAUSER Emil (2004): *Talleyrand. Metternich.* Budapest: Pannonica.
- SCHEFFER, Paul (2016): *Érkezési oldal. Európa és bevándorlók.* Ford. Bérczes Tibor. Budapest: Osiris.
- SCRUTON, Roger (2005): *A nemzetek szükségességéről.* Ford. Pásztor Péter. Budapest: Helikon.
- SNYDER, Timothy (2018): *Cesta do neslobody. Rusko, Európa, Amerika.* Ford. Igor Slobodník. Bratislava: Premedia.
- TÁLAS Péter (2023): Az orosz–ukrán háború első évének tanulságai. *SVKI Elemzések*, 2023/3 (2023. február 24.). Online: https://svkk.uni-nke.hu/document/svkk-uni-nke-hu-1506332684763/SVKI_Elemzesek_2023_3.pdf
- VINCZE Attila – CHRONOWSKI Nóra (2022): A demokrácia és a jogállamiság elve az Európai Unió jogában. In CHRONOWSKI Nóra – SZENTGÁLI Tóth Boldizsár – SZILÁGYI Emese (szerk.): *Demokrácia-dilemmák. Alkotmányjogi elemzések a demokráciaelv értelmezéséről az Európai Unióban és Magyarországon.* Budapest: ELTE Eötvös, 17–48.
- VÖRÖS Károly (2022): *Hitünk hajnala.* Budapest: Unicus Műhely.
- WHITLOCK, Craig (2022): *Afganisztán-iratok.* Ford. Sóskuthy György. Budapest: Park.

Gazdag Ferenc

Franciaország: identitás és nagyhatalmiság

A tanulmány Franciaországnak az Európában és a világban elfoglalt helyével, illetve a francia történelemnek a francia politikában betöltött szerepével foglalkozik. A modern francia önkép és identitás gyökerei 1789-ig nyúlnak vissza, amikor kitört a nagy forradalom. Ezzel az eseménnyel Franciaország egyfajta programot adott Európának és a világnak. A franciák erre büszkék is, hiszen részben ez adta az alapját a *grandeur*-politikájuknak. Annak alapjai azonban a 20. században igencsak megkoptak. Ettől függetlenül a Grande Nation-önkép még él bennük, és ebben vezető politikusaik is megerősítik őket. Akkor is, ha ellentmondások a történelmi tudatukban győzelmeik és vereségeik megjelenítése. A tanulmány sokat foglalkozik a mostani francia nagyhatalmiság alapjaival, legyen szó annak kemény vagy puha dimenzióiról. A végén pedig kitér a francia kivételesség gondolatára, amely szorosan összefügg a kultúrával, a geopolitikával és a történelemmel.

Bevezetés

A franciák önértelmezése szerint a modern kori európai fejlődés alapvetése az 1789-es francia forradalommal kezdődik. A szabadság, az egyenlőség és a testvériség alapértékei pedig univerzális jelentőségűek. Franciaország ezekkel az értékekkel máig ható programot adott a nyugati világnak: a hármas eszmény megvalósításának, valamint a jólétben és a növekedésen alapuló társadalom megteremtésének modelljét. A történelem boszorkánykonyhájában a francia társadalom ily módon kivételes pozíciót szerzett, amely egyfajta kulturális-civilizációs fölényt nyújt Franciaországnak, s feljogosítja, hogy mindenkori helyzetétől függetlenül a civilizált világ vezetője legyen. Vagy ha vezetője nem is, de minimum iránymutatója a fejlődés alapvető irányai tekintetében.

A nemzeti identitás és a nagyhatalmiság gondosan ápolts összekapcsolása a francia politikatörténet leggyakrabban használt közhelyei közé tartozik. A 2017-ben megválasztott Emmanuel Macron köztársasági elnök első nagyobb interjúját a következő kijelentéssel kezdte: „Franciaországnak a legrövidebb időn belül nagyhatalommá kell

válnia.” Azért hozzátette azt is, hogy e feladathoz megújítandó „politikai heroizmus” kell, amelyet elnöki mandátuma alatt minden erejével biztosítani fog. Meg is mutatta az őt faggató újságíróknak, hogy honnan veszi az inspirációt: az irodájában tartott Charles de Gaulle: *Háborús emlékiratok* kötetből. A vaskos iromány néhány kulcsfogalmát is citálta: a követendő modell a „francia grandeur”, és az ehhez vezető úton van szükség a „politikai heroizmusra”. Néhány héttel később pedig az ötödik köztársaság akkoriban mindössze 39 éves elnöke egy komplett reformcsomagot is letett az asztalra az Európai Unió szükségesnek vélt átalakításáról, amelyet természetesen az EU alapító nagyhatalmának, azaz Franciaországnak kell vezetnie. A nemzeti nagyság, a *grandeur* gyakori hangoztatása természetesen nem rejtheti el a közelebbi vizsgálatok által feltáruló hiányosságokat, illetve a nagyhatalmiság illuzorikus voltát, sem történelmi, sem politikai értelemben.

A modern francia történelem mérföldkövei és az egyes elnökök célkitűzései

Az európai történelem ellentmondásos módon igazolta vissza a francia önkép valóságtartalmát. Egy rövid évtizedig (1802–1812 között) úgy tűnt, hogy Napóleon katonái sikerrel plántálják szét egész Európában a francia modellt. De az első francia császár kalandja a Szent Ilona-szigeten végződött száműzetésben, s Európában a „hatalmi politika másfél évszázada” sokkal inkább szólt az angol egyensúly-politika sikerességéről, mint a francia dominanciáról. A 20. században a nemzetfejlődés két különböző típusát mutató Franciaország és Németország világháborúvá szélesedő összecsapása pedig nemcsak fejlődéstörténeti lejtmenetbe fordította Európát, hanem két szembenálló tömbre szakítva jó fél évszázadra amerikai és szovjet dominancia alá is rendelte az „öreg kontinenst”.

Franciaország számára a 20. század első fele egy zavaros hullámvasút volt, míg Európa számára egy katasztrófa. A történelem ajándéka Franciaország számára, hogy mindkét világháborút győzelmesen fejezte be, s különösen szerencsés lett a második világháború után. A franciák nemcsak külön megszállási zónát kaptak Németországban, hanem a frissen megalakult ENSZ Biztonsági Tanácsának is állandó tagjai lettek. Ezáltal – ha úgy tetszik – a második világháború utáni nemzetközi rendszer legelső vonalbeli szereplői maradtak. A 20. század második fele pedig már az integráció jegyében telt, s Párizs lépésről lépésre ismerte fel, hogy a bipolaritás, majd a globalizáció körülményei között a legfontosabb prioritásként kell kezelnie az európai integrációt mint a francia hatalom- és képességmegtöbbszöröző képződményt.

De ez már a francia nemzeti történelem egy új időszaka, amelyben minden jel szerint a korábbi évszázadokat jellemző büszke, erős és független, a történelemben irány-mutató nemzeti állam mítoszával le kell számolni.

Visszatekintve az 1958 utáni ötödik köztársaság elnökeire Macron minden jel szerint nem véletlenül hivatkozott De Gaulle-ra. Két közvetlen hivatali elődje közül François Hollande-tól nem látott túlságosan sok követendő példát. Hollande átlagpolitikus volt, aki az elnöki szerephez nem ért fel. Nem volt Európa-politikája és elfogadta a másodhegedűs-szerepet Angela Merkel német kancellár mögött.

Nicolas Sarkozy pedig soha nem használta a grandeur fogalmát politikai megnyilvánulásai során. Visszatérő témája a francia eredet, a kultúra és a vallás volt. Fellépéseiben nem is kívánt a grandeur szerepére hasonlítani. Nemzetközi ambícióit és képességeit akkor villantotta fel, amikor 2008 második felében Franciaország töltötte be az EU elnöki tisztét. Ebbéli minőségében nagyon határozottan járt el az örmény válság megoldásában.

Őket megelőzően Jacques Chirac saját bevallása szerint is csak „szerény elnök” kívánt lenni, és nem volt ambíciója, hogy történelmi személyiséggé váljon. A hatalom permanens akarása, allűrjei, lendülete viszont kétszer is az Elysée-palotába repítette nem is említve a párizsi főpolgármesteri éveket. Az Irak elleni háború megindítását ellenző álláspontja a nemzetközi politika élvonalába helyezte, s az ország reputációját a követendő hatalmi mintává tette, legalábbis a háborút ellenzők szemében.

Valéry Giscard d'Estaing-t itt amiatt kell feltétlenül megemlíteni, mert Macron saját elképzeléseit éppen hozzá viszonyítva határozta meg. Giscard hét éve (1974–1981) az arisztokratikus liberalizmus kísérlete volt Franciaországban. Az enyhülés nemzetközi légkörében, a szuperhatalmak közti kapcsolatok konszolidálódásának tartóssága volt napirenden, s a Kelet–Nyugat szembenállása által determinált keretben országa szerepét úgy látta, hogy Franciaországnak egy „nagy középhatalom” szerepét kellene játszania. Macron pontosan a középhatalom-besorolást kívánja újból nagyhatalmi szereppé változtatni.

A francia nemzeti önkép: a Grande Nation

Minden nemzeti önkép alaptézise az egyediség, illetve speciális mivoltának a hangsúlyozása. Tulajdonképpen joggal: minden nép, minden nemzet egyedi képződmény a világtörténelemben. De a franciák szerint a francia nemzet minden más nemzetnél speciálisabb, amit főleg a nagy francia forradalom demonstrált a világ számára. A nemzeti önkép központi eleme a nemzeti azonosságtudat. A francia nemzettudatot

az etnikumfüggetlen államnemzeti identitás és az individuális szabadságjogokra koncentráló alkotmányértelmezés klasszikus példájának tekinthetjük. Rendkívül fontos megjegyezni, hogy a francia nemzetfejlődés az előfeltételeket illetően valóban speciális egyedi jelenség az európai történelemben.

Elsőként amiatt, hogy a 18. században már eleve létezett a francia állam mint az etnikai állomány egészét magában foglaló képződmény. Másodjára pedig amiatt, hogy a francia esetben a felvilágosodás nemzetkoncepciójának eredendően nem volt etnikai tartalma: egyszerűen a rendiség tagadásaként a nemzetet úgy fogta fel mint a politikai cselekvéshez és szuverenitáshoz jutott népet.

Ez volt a történelmi pillanat, amikor a *tiers-état* bevonult az alkotmányba. Diószegi István ezt a változatot nevezi „népnemzeti” koncepciónak, amelynek fő megalapozói (mindenekelőtt Voltaire és Montesquieu) ugyan franciák voltak, de az ő gondolatvilágukban a választóvonal nem a különféle nemzetek, hanem a kiváltságosok és a harmadik rend között húzódott. Innen fakad a franciák meggyőződése, hogy modelljük egyetemes érvényű.

Az Alkotmányozó Nemzetgyűlés a nemzetet ugyanúgy értelmezte, mint a felvilágosodás maga: a politikai cselekvéshez és szuverenitáshoz jutott népet értette alatta. Ernest Renan történész fogalmazásában: „Franciaország dicsősége, hogy a forradalommal meghirdette, hogy egy nemzet önmaga által létezik.” Népnemzet, amely a kiváltságosokkal szemben álló politikai közösség, lényegében etnikai tartalom nélkül.

A nemzetfejlődésnek ez a tisztán demokratikus változata. Mibenléte és jelentősége akkor látható igazán, ha az európai nemzettípusok másik két változatát helyezzük mellé. A német és az olasz esetben a nemzeti területen kisállamok és más egyéb formációk tömege osztozott, a nemzeti állam létrehozását szolgáló elméleti keret ezért az „államnemzet” lett, lévén az egységes nemzet kereteit maga az állam hozza létre. Az egységes nemzetállam létrehozására alkalmas és képes társadalmi rétegek (arisztokrácia és papság) azonban a lehető legtávolabb álltak bármiféle demokratikus vonástól. A német nemzetállam megalkotása Otto von Bismarck nevéhez fűződik, s rendkívüli diplomáciai és katonai teljesítménynek tekinthetjük. Különösen azért, mert alapvetően önerőből történt, ellentétben az államnemzet olasz változatával, ahol a nemzeti egység nagyjából külső hatalmak bábáskodásával jött létre.

Még cifrább esetnek minősülnek a közép-európai nemzetek, ahol a birodalmi keretek (Fényes Porta, Habsburg, orosz cárizmus) áthághatatlannak tűnő akadályokat jelentettek a nemzeti mozgalmak számára. Itt a nemzeti szállásterületek többszörösen átfedték egymást, és a „mi és ők” megkülönböztetés szinte csak nyelvi alapon volt lehetséges. Itt születtek meg a kultúrnemzet, illetve a nyelvi nemzet

különbéle változatai. Ráadásul az adott hatalmi viszonyok miatt oly módon, hogy az etnikai és az államhatárok gyakorlatilag sehol nem estek egybe. A közép-európai nemzetállamok megszületésüktől kezdve a „területi viták nyomorúságába” merültek, s folyamatos konfliktusok árán igyekeztek követni a francia népnemzeti modellt.

A geopolitika és a haderő szerepe

A francia nemzettudatnak erősek a geopolitikai és a történelmi komponensei. A geopolitika indító eleme a l'Hexagon (a politikai köznyelvben így nevezik Franciaországot) tengeri és szárazföldi határainak megóvása. Nyugatról az Atlanti-óceán védi a francia földet. Ámde míg a Földközi-tenger partja, illetve a magas hegyek (Alpok és Pireneusok) által nyújtott francia délkeleti határ relatív biztonságot nyújt, a földrajzilag nyitott északi és a keleti szárazföldi határ a kiszolgáltatottság elemét csempészi be az összképbe. Valószínűleg nem véletlen, hogy a „természetes határok” védelme (a szóbeszédben Richelieu bíborosnak tulajdonítják ezt a formulát) a modern kori francia politikusok aggályainak állandó témája lett. A legjobb és egyúttal legkudarcosabb eredményt felmutató változata e gondolkodásnak talán a Maginot-vonal megépítése volt a két világháború közötti időszakban.

Felettebb ellentmondásos a francia nemzettudat történeti vetületében a katonai győzelmek és vereségek pozicionálása. Mindkét lista ugyancsak terjedelmes, de még inkább heterogén: mind a győzelmek, mind a vereségek listájában valódi és képzelt/illuzórikus elemek kavarognak. A győzelmi listán az első helyen álló napóleoni sikerek (1805) mellett megtalálható 1918 és 1945 is. Az utóbbi esetben viszont a francia győzelem inkább illuzórikus-politikai, mintsem katonai jellegű volt. Talán épp a sovány francia teljesítmény kompenzálására szolgálnak a győzelmi emlékeket ébren tartó, évente szertartásosan ismétlődő állami ceremóniák.

A másik oldalon legalább olyan hosszasan sorolhatók a nemzeti tudatban kataklizmaként megjelenő európai vereségek (1815, 1871, 1940), és feltétlenül ide kell sorolnunk a Francia-Indokína elvesztését jelentő, dekolonizációs jellegű Điện Biên Phủt (1954), a megalázó szuezi válságot (1956) és az algériai függetlenséghez (1962) vezető brutális gyarmati háborút. A nemzettudati zavarokat csak fokozza, hogy a kudarcok java része pontosan azon nemzetállami-emancipációs gondolatok terjedésének következménye volt, amelyeket a francia politika az egyetemes emberi fejlődés elősegítése és ösztönzése céljából terjesztett. A manapság mind erőteljesebben megjelenő hanyatlásteóriák hátterében pedig jól kitapinthatók az előbb említett katonai kudarcok emlékei.

A jelenkor nagy kérdése természetesen inkább az, hogy nagyhatalom-e, pontosabban: milyen nagyhatalom Franciaország. A nagyhatalmak közé azokat az államokat szokás sorolni, amelyek a nemzetközi rendszerben meghatározó szerepet játszanak. A szerep történelmileg változó, tartalmilag pedig felettebb sokféle lehet. Egy nagyhatalom gazdasági, pénzügyi, fejlettségi, katonai, technikai, kulturális és más képességei alapján játszhat meghatározó szerepet a nemzetközi kapcsolatokban. Lényegesebb szempont viszont az, hogy a meghatározó szerepjátszás nyomán az adott hatalomnak nagyobb lehet az érdekérvényesítő képessége, s egyfajta vezető-iránymutató szerepet játszhat nemcsak befolyási övezetében, valamint érdekszférájában, hanem általában a nemzetközi arénában is.

A nemzetállamok kialakulásának idején a terület, a népesség, a gazdasági fejlettség és teljesítmény, valamint a hadsereg (flotta) mérete szerint lehetett rangsorolni a hatalmakat. Napjainkra az előbbiekhöz újabb és újabb képességek járulnak. A hadsereg mérete mellett az a kérdés is fontos, hogy képes-e az adott ország távoli válságkörzetekbe intervenciók alakulatokat küldeni, és ha igen, milyen gyorsan. Hogy rendelkezik-e a globális felderítés/megfigyelés adataival, illetve mennyiben, s azokat miként tudja feldolgozni. A GDP nagysága mellett az elemzők rákérdezhetnek azon multinacionális cégek számára is, amelyek anyaországa az adott állam. De az is fontos, hogy a nemzetközi tőkemozgásokban a kérdéses ország tőkekibocsátó vagy inkább hitelfelvevő.

Összességében elmondható, hogy a hatalmi dimenziók korábbi paraméterei nem tűntek el, csak újabb és újabb rétegek rakódtak rájuk, s a hatalmi képességek mérése lett összetettebb és bonyolultabb, mint korábban. A hidegháború befejeződése után az európai hatalmaknak is az új, formálódóban lévő világrendben kell a helyüket megtalálniuk. Ugyanez vonatkozik vizsgálatunk tárgyára, Franciaországra is.

Ez esetben első pillantásra sem egyszerű a kép. A szakemberek egy része a gyorsuló hanyatlás képét rajzolja fel, és bemutatja a lefelé mutató grafikonokat a világgazdaságban elfoglalt helyét illetően. A világkereskedelemben mutatott csökkenő adatok, a kiegyensúlyozatlan gazdasági helyzet, a növekvő államadósság, a merev társadalomszerkezet és további tényezők is a problémák közé tartoznak.

Ezen bemutatások során természetesen a viszonyítási pont mindig Németország. A legnagyobb veszélynek ezen értékelés azt tekinti, hogy „Franciaország egyre jobban az elosztási politika múzeuma, s a termelékenységétől, a kutatástól és a nagy hozzáadott értéktől való távolodás központja lesz Európában”. A történelmi visszatekintést is bevonó vizsgálatok nem vitatják az immár évszázadnyi visszaszorulást, illetve a középhatalommá (vagy regionális nagyhatalommá) való visszacsúszás tényét, de rámutatnak arra is, hogy Franciaország esetében a hatalmi visszaszorulás és a megújulás, a visszakapaszkodás egymást váltó hullámokban jelentkezik.

Néhány adat a francia hatalom leginkább kemény, azaz katonai képességeiről. Ha csak a létszámokat vesszük alapul, akkor a hozzávetőlegesen 209 ezer főt számláló francia haderő a világrangsorban a 14. helyen áll, a NATO-n belül pedig a harmadik. Ha a védelemre fordított kiadásokat vetjük össze, akkor a legnagyobb kiadásokkal rendelkező öt ország az USA (596 milliárd), Kína (215 milliárd), Szaúd-Arábia (87 milliárd), Oroszország (66 milliárd) és Nagy-Britannia (55 milliárd), Franciaország pedig a maga 50,9 milliárd USA-dollárjával csak a 7. helyen áll.

A haderő-erősítési trend növekedést mutat. A francia Honvédelmi Tanács 2015 áprilisában úgy határozott, hogy az ország fokozott belső és külső fenyegetettsége miatt egyrészt fenntartja az akkori januári párizsi terrorakciók után bevezetett készenléti szintet, másrészt a 2016–2019 közötti időszakra az erre a célra betervezett 30,5 milliárd eurót megtoldja további közel 4 milliárddal. A cél a képességfejlesztés gyorsítása, mindenekelőtt olyan területeken, mint a hírszerzés, a kommunikáció és a kibervédelem, illetve a haderő telepíthetőségének fokozása.

Külön kell megemlíteni a nukleáris képességeket mint a nagyhatalmi pozíció kivételes támasztékát. Franciaország régóta az atomklub tagja, de csak 1992-ben csatlakozott az 1968-as atomsorompó-egyezményhez. Ezen a téren ugyanakkor az amerikai és az orosz vezető szerep elvitathatatlan. Franciaország a maga 300 robbanófejes készletével nagyságrenddel marad el az USA-tól és Oroszországtól (hozzávetőleg 7-8000 robbanófej). A *Force de frappe* néven ismert francia nukleáris haderőnem az 1980-as években érte el legnagyobb méretét. 1992-ben François Mitterrand elnök bejelentette a francia kísérleti nukleáris robbantások moratóriumát, amelyet azonban 1995-ben a frissen megválasztott elnök, Jacques Chirac feloldott. Hat kísérleti robbantás után – jórészt a hatalmas nemzetközi felzúdulás nyomására – a tesztleéseket befejezték, és 1996. szeptember 24-én Párizs aláírta a teljes körű atomcsendegyezményt is. Eddig az időpontig Franciaország összesen 210 kísérleti nukleáris robbantást hajtott végre.

A francia haderő közvetlenül alkalmazott eszköze a francia külpolitikának. A közvetlen francia érdekszférában Párizs gyakran lép fel önállóan, de az akcióihoz rendszerint megszerzi az ENSZ jóváhagyását is. Az ENSZ Biztonsági Tanácsának állandó tagjaként a francia stratégiai érdekek védelmében az egyik leginkább elkötelezett és aktív tagja az ENSZ békeműveleteinek, valamint az EU, a NATO és az EBESZ keretében folyó hasonló műveleteknek is. Az aktivitás egyaránt jelenti csapatok küldését, parancsnokságok telepítését és fegyveres intervenciót. Földrajzi irányait tekintve Afrika és a Közel-Kelet válságövezeteibe irányulnak a francia katonai műveletek. Csak a 2000-es évek elejétől közel 40 esetről van szó.

A hatalom puha dimenziói: az állam, a történelem és a nemzeti identitás

A Grande Nation képét sok-sok szimbólum, fesztivál, iskola, kézikönyv, történelmi megemlékezés fényesíti, ápolja és tartja életben. Franciaországban a politika egyidejűleg emlékezés, nyelv és kultúra is. Összességében egy civilizáció, amelynek hordozója a francia nyelv, amely a latin (és részben olasz) után, annak szerves folytatásaként a diplomácia és a kultúra fő közvetítője lett. A francia nagyság sokszorosan van összekötve a francia nyelvvel és a francia irodalommal. Az állami tisztviselők, a tudósok, a politikusok, a felfedezők mind-mind aktív hordozói és továbbörökítői ennek a tradíciónak. A tengeren túli területek és más gyarmatok megszerzését tekinthetjük gazdasági és stratégiai vállalkozásnak is, de legalább ilyen mértékben a „francia civilizációs küldetés” is testet öltött ezekben a folyamatokban.

A francia nagyhatalmiság értelmezésében kiemelt szerep jut az úgynevezett *soft* tényezőknek. Közülük első helyen az állam történeti szerepének megértése áll. Az államigazgatási szervezet, a rendelkezéseket betartató bürokraták a *grand écoles*-ben képzett technokraták és hivatalnokok, a többdimenziósan felépített hírszerzés előzményei évszázadosak. Alapjuk a közérdek fogalma, vagyis hogy az egyének különféle érdekei fölött létezik egy általános érdek, amelyet csak az állam képes definiálni és egyben megvalósítani.

A nagy forradalom, Napóleon, majd az egymást követő köztársasági rendszerek az állam koncepciója tekintetében csak erősítették ezt az értelmezést. Még úgy is, hogy az állampolgároknak az állammal kapcsolatos kettős ambivalenciája – gyanakvás és függés – folyamatosan érzékelhető Franciaországban. A hatalmi ágak közötti erőviszonyok is állandóan mozogtak a politikai fejlődés során. A harmadik köztársaság (1871–1940) idején folyamatos konzervatív nyomás volt a hatalmi jogosítványok átcsoportosítására a végrehajtó hatalomtól a törvényhozás oldalára. Az ötödik köztársaság idején (1958-tól) fordítva állt a helyzet. De Gaulle a közhatalom összetevőinek radikális átrendezését hajtotta végre az elnöki hatalom javára a parlamenttel szemben. A hatályban lévő alkotmányos szerkezetet ezért nevezzük félprezidenciális rendszernek.

Talán kevesen tudják, de a háború utáni évtizedekben Franciaországban öt éves tervek alapján folyt az újjáépítés és bizonyos meghatározó gazdasági ágazatok fejlesztése. A társadalom számára az állam mindenesetre a „mindenekfeletti” sávjába tartozott, messze a politikai és a pártviták fölött. Az államtól ugyanis a legkülönbébb helyzetek megoldását várták. Sokan úgy gondolják, hogy az államba vetett túlzott bizalomból való kiábrándulásnak a következménye a francia társadalmat elárasztó illúzióvesztés

az 1990-es évektől, mert az állam a globalizáció és az EU fokozódó intervenciói hatására nem védi meg kellően saját állampolgárait. Ha védte is, nem adekvát módon, erodálva a francia nemzeti identitást, gondolják sokan a francia földön.

A modern francia államiság középpontjában a jog és a jogászok állnak. Természetesen minden modern államot valamennyire jellemez ez a helyzet, de a franciák a végletekig mentek el. A harmadik köztársaság alatt a politikai élet telis-tele volt jogászokkal, különösen a parlamentben és a kormányzatban. Például az 1880-ban megválasztott parlamenti képviselők mintegy fele jogász volt. 1906-ban még mindig 40%-ról volt szó, ezért nevezték a harmadik köztársaságot úgy is mint „jogász-köztársaság”. Csökkenő mértékben a trend folytatódott a negyedik köztársaság (1946–1958) alatt is. A jogásztúlsúly jól illusztrálható az alkotmányozási lelkesedéssel: a nagy francia forradalomtól az ötödik köztársaságig összesen 16 alkotmányt fogadtak el. Azóta a *grand écoles*-ben, mindenekelőtt az École Nationale d'Administration-ban végzetek vették át a jogászok helyét. Az igazgatási elit és a francia kormányok a strasbourgi székhelyű iskola végzettjeivel vannak feltöltve, függetlenül a mindenkori kormányok politikai pártállásától.

Az eddigi identitást kikezdő kihívások és a francia kivételesség tudata

A francia nemzetállam alapvető karakterisztikáját a 20. század második felében erősen kikezdte a globalizáció és a multikulturalizmus nyomása. 2000 augusztusában Jean-Jack Queyranne belügyminiszter a Korzikának adandó széles körű autonómia-tervek miatt mondott le, azzal érvelve, hogy ha Korzika ilyen jogköröket kap, akkor más régiók hasonlókat követelhetnek. Mindez pedig ellentétben áll az „egységes és oszthatatlan köztársaság” alkotmányos elvével. A francia értelmiséget megosztó iszlámviták és a multikulturalizmus erősen erodálja az egységes nemzetállam ideáját, másik oldalról ugyanezt teszi a globalizáció és az európai integráció is. Minden jel szerint itt található a magyarázata annak a hullámnak is, amellyel Franciaország a forradalom 200. évfordulóját, illetve 2000-ben a millenniumot ünnepelte. Hozzátehetjük még az 1998-as labdarúgó-világbajnokságot is. Csupa olyan identitás-erősítő eseményről volt szó, amellyel a bizonytalanságok a nemzeti identitással kapcsolatban enyhíthetőnek és eloszthatónak tűntek. Az identitásában gyengülő francia társadalomnak ugyanis növekvő igénye mutatkozik az univerzalizmus francia modelljének életben tartásához olyan pozitív elemekre, illetve kapcsolatokra, amelyekkel a globalizáció kihívásai (integráció, multikulturalizmus) kanalizálhatók.

A realista iskolák viszonylag egyértelműen értelmezhető kategóriái után vannak kevésbé megfogható, de ugyancsak valóságos tényezők a nagyhatalmak jellemzői között. Ilyen a történelmi-politikai tapasztalat, a hagyományok vagy a mentalitás. Európai nagyhatalomként éppen ezen a téren mutat Franciaország rendkívüli teljesítményt. A francia forradalomból eredeztetik a franciák nemzetállami identitásuk univerzálisnak tekintett hármasságát: a szabadság, az egyenlőség és a testvériség fogalmát. Az univerzális értékek elterjesztésére természetesen a francia nyelv a legalkalmasabb. Vagyis a nyelv és a kultúra ugyanolyan fontos a francia önképben, mint a nemzetközi szerződések és a kereskedelem. Ugyanitt kell megemlíteni az államfogalmat, a nemzeti identitást és egyáltalán a franciák önképét, csupa olyan terminust, amelyek segítségével le lehet írni egy ország nemzetközi pozícióját. Viszont Franciaország ismét csak unikális abban a tekintetben, hogy saját missziójának tekinti a forradalomban született univerzális értékek kiterjesztését más nemzetekre.

A történelem más vonatkozásban is a kiemelt kategóriák közé tartozik. A franciák reagálásait és a nemzetközi szintén való viselkedését jóval könnyebb értelmezni, ha az egyes lépések mögé vetítjük az egyébként sokféle narratívában létező francia történelmet. Mint az európai nemzetek egyik alaptípusa s mint a legrégebbi nemzetállamok egyike Franciaország egyszerre örököse és foglya saját történelmének. Vezető politikusok és államférfiak gyakran fordulnak a múlthoz analógiáért és magyarázatokért. Ez lehet a háttérben, hogy miért fordítanak ekkora figyelmet a történelemoktatásra.

Még a 1990-es években készült egy felmérés, amely szerint a francia puha kötésű (azaz *paperback*) könyvek nyolcadrésze történelmi tárgyú volt. A politikai, jogi, földrajzi tárgyú írások ugyancsak a történelmi prizmákon keresztül látszódnak, vagyis nem túlzás azt mondani, hogy a franciák számára a történelem a francia nemzettudat egyik alapvető dimenziója. De Gaulle így írt a *Háborús emlékiratok*ban: „Agyam pozitív fele arról győz meg, hogy Franciaország csak az első helyen tud ön maga lenni, csak ekkor képes a dezintegráló erőket összefogni... Röviden, Franciaország nem Franciaország nagyság nélkül.” Utódja, François Mitterrand pedig 1975-ben az egyik nemzetgyűlési beszédében úgy fogalmazott, hogy a franciák „[...] definiálhatatlan génusza teszi lehetővé, hogy formába öntsék és kifejezzék az emberi szellem mély szükségleteit”.

France: Identity and Great Power

The paper explores France's position in Europe and the world, as well as the role of French history in shaping French politics. The roots of modern French self-image and identity can be traced back to 1789, when the Great Revolution broke out. With this event, France presented an agenda to Europe and the world. The French take pride in this, as it forms partly the basis of their grandeur policy. However, the foundations of this policy were seriously eroded in the 20th century. Nevertheless, the self-image of the Grande Nation is still alive and well, and their prominent politicians confirm this, even though they may have a contradictory perspective on their victories and defeats in their historical consciousness. The study is very much concerned with the foundations of France's current status as a great power, both with its hard and soft dimensions. It concludes with a discussion of the idea of French exceptionalism, which is closely connected to culture, geopolitics and history.

Felhasznált irodalom

- BAVEREZ, Nicolas (2003): *La France qui tombe*. Paris: Perrin.
- BONIFACE, Pascal (2017): *Je t'aimes bien tu sais. Le monde et la France: le désamour?* Paris: Max Milo.
- BONIFACE, Pascal (2019): *Requiem pour le monde occidental. États-Unis et Europe: partenaires ou vassaux?* Paris: Eyrolles.
- BRAUDEL, Fernand (1986): *L'identité de la France. I*. Paris: Flammarion.
- DE MONTBRIAL, Thierry (2003): *Quinze ans qui bouleversèrent le monde. De Berlin à Bagdad*. Paris: Dunod.
- DEBRAY, Régis (1993): *L'État séducteur. Les révolutions médiologiques du pouvoir*. Paris: Gallimard.
- DIÓSZEGI István (1994): *A hatalmi politika másfél évszázada*. Budapest: História.
- GISCARD D'ESTAING, Valéry (1976): *La démocratie française*. Paris: Fayard.
- NAY, Catherine: La grandeur de la France, de De Gaulle à Macron. *Europe 1*, 2017. szeptember 9. Online: <https://www.europe1.fr/emissions/Le-portrait-de-Catherine-Nay/la-grandeur-de-la-france-de-de-gaulle-a-macron-3431417>
- ROBÁK Ferenc (2019): A frankofónia a francia diplomácia szolgálatában. In GAZDAG Ferenc (szerk): *Franciaország a 21. század elején*. Budapest: Dialóg Campus, 43–57.
- TEYSSIER, Arnaud (1995): *La Ve République 1958-1995. De Gaulle à Chirac*. Paris: Pygmalion.
- VINCZE Hajnalka (2005): Franciaország: a nagyhatalmi illúzióktól az ambíciók „europaizálásáig”. In KISS J. László (szerk.): *Nemzeti identitás és külpolitika az euroatlanti térségben*. Budapest: Teleki László Alapítvány, 159–204.
- WIRTH, Laurent (2000): *L'exception française: 19ème–20ème siècles*. Paris: Synthèse.

N. Rózsa Erzsébet

Az iszlám és a területi állam fogalma

A területi állam fogalma a Közel-Keleten egy külső, európai beavatkozás eredménye. A modern területi államok létrehozása – elsősorban az Oszmán Birodalom területén – a törzsiségen alapuló arab és az iszlám *umma*-felfogását írta felül. Az arab közösség újraegyesítése az arab nacionalizmus, míg az iszlám *umma* egyesítése a különböző politikaiiszlám-mozgalmak célja lett. A 21. század elejére nyilvánvalóvá vált, hogy a szigorú területi korlátok között a térség államai sajátos egyedfejlődésen mentek keresztül, és mára európai értelemben is értelmezhető nemzetállamokká váltak, amit az átmenetileg területiséggel is rendelkező Iszlám Állam kalifátusa sem volt képes megváltoztatni.

Bevezetés

A területi állam fogalma, a területhez kötődő kizárólagos hatalom (mint a modern állam alapfeltétele) a Közel-Keleten nem jelent meg a 20. századot megelőzően. A közel-keleti területi államiség tulajdonképpen egy külső – európai – beavatkozás eredményeként létrejött innováció és kényszer, amely az európai gyarmatosítók szemében egy másik európai politikai modernizációs fogalomra, a nemzeti identitásra látszott épülni.

Az első világháborúban vesztes Oszmán Birodalomban az európai hatalmak a térség népeinek nemzettudatát vélték felfedezni. Az arab összetartozás nemzeti-etnikai értelmezése tulajdonképpen egy vérségi, nyelvi és kulturális alapokon nyugvó közösség összetartozásának a „félreértése”, az európai nacionalizmus következtében kialakult európai nemzetiségi összetartozás kivetítése a helyi népességre. Emlékeztet, hogy cserébe az arabok támogatásáért az Oszmán Birodalommal szemben az 1915-ös ún. McMahon-levelezésben a brit korona még egy arab királyságot ígért.

A háború utáni rendezésben azonban nagyon különböző megoldások születtek: míg a sèvres-i szerződés a soknemzetiségű Oszmán Birodalom romjain egy etnikailag homogén török államot képzelt el, a nagy honvédő háborút lezáró lausanne-i szerződés

tulajdonképpen feladta ezt az elképzelést, hiszen a modern Török Köztársaság kiterjesztett területén más etnikai csoportok is jelentős számban élnek. Az már az európai politikai hatás egy következő hulláma, hogy Mustafa Kemal Atatürk éppen az etnikai homogenitást preferáló laikus francia modellt honosította meg, ahol a kezdeti közös muszlim identitást, amelyben még egyetértés volt törökök és kurdok között, illetve éppen ez alapján fogalmazódott meg a török–örmény/görög ellentét, felváltotta ez a nézet: „török az, aki a Török Köztársaság állampolgára.”

Az arabság esetében azonban éppen ezt – a vélt, de félreértelmezett arab identitást – áldozták fel a nagyhatalmi érdekek mentén, amikor a gyarmati, illetve a népszövetségi mandátumterületekkel az arabságot 21 államra osztották fel. A második világháború után megerősödő arab nacionalizmus – amikor ezt a megosztottságot kívánta megszüntetni pl. Egyiptom és Szíria egyesülésével (1958–1961) – ezt az európai nacionalista gondolatot kívánta megvalósítani. Annak ellenére is, hogy a Közel-Kelet történetének meghatározó politikai modellje a birodalom volt, amely két szempontból különbözött az európai modern államtól. Egyrészt a birodalomban a hatalom elsősorban nem a területhez, hanem emberekhez, személy szerint az uralkodóhoz vagy a dinasztiához kötődött. Ennek legfőbb okának a társadalmak törzsi felépítését, az iszlám *umma*-felfogását, illetve a térség gazdasági fejlődését tekinthetjük. Másrészt a birodalmon belül, amely az európai államokhoz képest sokkal nagyobb területre terjedt ki, a központi autoritás természetesen nem tudott mindenhol ugyanolyan mértékben jelen lenni. Így helyi szinten – különösen a fővárostól távolabbi területeken – megjelentek egymással átfedésben álló hatalmak, autorítások, amelyek így kikezdték a központ legfelsőbb hatalmának elfogadását, vagyis szuverenitását.

Az iszlám államiság fejlődésének elemei a Közel-Keleten

Az iszlám közösség-szervezési gyakorlatának előképe és meghatározója a törzsiség, az a kontextus, amelyben megszületett. A közösség összetartozását az *aszaabijja*, az azonos csoporthoz fűződők közötti szolidaritás biztosította, amelynek keretében az egyén jogokat és védelmet élvezett, kötelezettségeket vállalt, azonban létezése is csak a közösség tagjaként volt értelmezhető. A vezető tekintélyét autoritása biztosította, amelynek részét képezte saját kisebb közösségének tekintélye, így a leszármazás fontos eleme volt. Mohamed számára az isteni kinyilatkoztatás biztosítja az autoritást, mint ahogy az válik az új közösség *aszaabijjájának* alapjává is. A hívők nagy „törzsközösségén”, az *ummán* belül a Mohamed családjától vagy első követőitől való leszármazásnak máig kiemelt szerepe van – lásd pl. a marokkói és jordániai

uralkodóházak származását. Az iszlám vallásgyakorlatának közösségi karaktere azonban – Simon Róbert szerint – az ókori közel-keleti vallások egy nagy váltásában keresendő, maga is egy fejlődés eredménye: Izrael szakított az ókori keleti modellekkel, a királyi kultusz (Egyiptom, Mezopotámia) és a papi kultusz (India) modelljeivel, amikor a vallást Isten és a közösség közvetlen kontextusába helyezte. A gyülekezeti vallásgyakorlatban a közösség minden tagja részt vesz. „A vallás továbbá nem korlátozódik a kultuszra, hanem isteni szabályozás gyanánt értékrend, jogelőírás, az emberi érintkezés zsinórmértéke, ami mindenkire, így a királyra is érvényes és kötelező. A törvényt nem valamilyen társadalmi képződmény szabja meg, az isteni eredetű, s bárki, ám különösen a próféták számonkérhetik annak betartását a királytól is.”¹ Ez jelenik meg később az uralkodóról szóló vitákban, és tulajdonképpen ez a közösségi jelleg él tovább a szunnita iszlám gyakorlatában, ahol Isten és a hívő kapcsolata – a formális szabályok betartása mellett – közvetlen.

Az iszlám hódítás egy kiterjedt birodalom igazgatásának kényszerét vezette be, részben olyan területek felett, amelyek már jóval korábban is fejlett államisággal és közigazgatási gyakorlattal rendelkeztek. A birodalomirányítás szervezett – szekuláris – struktúrái (adminisztráció és adószedés, fegyveres erők) mellett az iszlám közösségi vallásgyakorlata a korábbi birodalmak hierarchikus vallási felépítményével találkozott. Ennek lett egyik megoldása az uralkodó szimbolikus vagy valós vallási szerepe mellett a vallástudósokból álló tanácsadó – és az uralkodót, majd az állami irányítást szimbolizáló – testület, amely ismét a törzsi gyűlés szerepét idézte. Másik megoldásként a síita iszlámban kialakult vallási hierarchia jelentkezett, amely Khomeini ajatollah iszlám kormányzás modelljében a vallási és állami irányítást ismét összekapcsolta.

Az európai típusú modernizáció megjelenése nemcsak az európai intézményekben (parlament, alkotmány) jelentett újdonságot, hiszen ezek egyes elemeikben hasonlítottak a korábbi gyakorlatok intézményeire, hanem elsősorban a szigorú területiség bevezetésében és abban, hogy minden intézményt ehhez a nemzetközileg (a Közel-Keleten kívülről) meghatározott határok közé szorított területhez kapcsolt. Az európai gondolkodásban „nemzetállamként” megjelölt entitások ugyanis legfeljebb területiségükben voltak értelmezhetők – minden egyéb felépítményük (nemzet, jogállam) idegen maradt. A globalizáció további kényszereket rótt az újonnan létrehozott területi államokra a második világháborút követő multilateralizmus jegyében, amikor nemzetközi intézményeket, nemzetközi jogot stb. vezetett be. Az ENSZ, az Arab Liga, majd a 20. század utolsó negyedében megjelenő regionalizmus ugyan ismét kezdeményezte

¹ SIMON 2016: 14.

és ösztönözte a hasonló adottságokkal, jellemzőkkel és/vagy érdekekkel rendelkező államokat szorosabb együttműködésre, maga a rendszer azonban változatlanul őrizte a területi államokhoz kapcsolódó szuverenitást és intézményeket (lásd pl. az iraki kurdok függetlenségi népszavazásának nemzetközi elutasítását).

Az államiság kérdése az iszlám politikai gondolkodásában

Az iszlám politikai gondolkodásának talán legismertebb tétele a vallás és a politika (*dín va daula*) elválaszthatatlansága, amelyet egyrészt ahhoz a fentebb már említett elképzeléshez kapcsolnak, amely szerint Isten delegálta a közösség irányítását a vezetőnek, másrészt magához Mohamed prófétához vezetnek vissza, aki nemcsak vallási, hanem politikai értelemben is a közösség vezetője volt. A két szféra, amelyet a kalifa személye kapcsol össze, egy olyan kettősséget jelenít meg, amely végigkíséri az iszlám politikai gondolkodását. Abú al-Haszan al-Mávardi *al-ahkám al-szultánijja v-al-vilájat al-dínijja* (*A világi hatalom és a vallási irányítás*) című munkája² a muszlim politikai gondolkodás egyik alpműve, amely éppen ennek a kettősségnek az uralkodó/kalifa személyében való szerves összekapcsolását értelmezi. A vita máig tartó jelentőségét mutatja, hogy tulajdonképpen ugyanez a koncepció köszön vissza Ruhollah Khomeini ajatollah iszlám kormányzás modelljében, a *velájat-e faqih*-ban, amely az 1979-es iszlám forradalom után az Iráni Iszlám Köztársaság berendezkedésének alapjává vált. Ezzel párhuzamosan azonban a vallás és a politika szétválasztásának gondolata is megjelent, azonban ez még a 20. században is komoly ellenállásba ütközött: az egyiptomi Ali Abd al-Ráziqot az *al-iszlám va uszúl al-hukm* (*Az iszlám és a hatalom gyökerei*) című munkájáért meghurcolták, hivatalos pozícióiról lemondatták. Al-Ráziq arra hivatkozva, hogy a kalifátusnak (államiságnak) nincs legitimációja a Koránban, illetve hogy maga Mohamed nem hagyott útmutatást a kormányzás vagy az állam formájára nézve, javasolta, hogy a vallást és az államot válasszák ketté.

A muszlim közösség túlélésének záloga és az iszlám terjesztésének feltétele a közösség egysége volt, éppen ezért a rend és a rendetlenség kérdése, ez utóbbi, a *fitna* elutasítása,³ még akár annak árán is, hogy egy nem megfelelő uralkodó irányítja a közösséget, az iszlám vallási és politikai vitáinak a középpontjában állt. Ebben fogalmazott meg radikálisan ellenkező véleményt Ibn Tajmijja, aki a mai radikális iszlamista mozgalmak referenciapontjává, fő ideológusává vált. Véleménye szerint ha az uralkodó nem az isteni törvények betartásával kormányoz, a lázadás és akár az uralkodó meggyilkolása

² AL-MÁVARDI 1853.

³ MARÓTH 2009, s. v. *fitna*.

is jogszerű. Ibn Khaldún *Bevezetés a történelembe* (*al-muqaddima*) című munkájában⁴ a világi hatalom természetéről értekezik, és annak feltételeit vizsgálja egyebek között a király és a kalifa, a csoportszolidaritás és a vallási propaganda kettősségében, de kitér a nomád és a letelepedett életformából következő eltérésekre is, amelyek a hatalom gyakorlásának szintén meghatározó elemei. A modern muszlim politikai gondolkodás középpontjában is hasonló kérdések álltak, amikor a modern importált állam és a hagyományos muszlim *umma*-felfogás, a vallási és a szekuláris szféra összeegyeztethetőségének kérdéseit vizsgálták. Haszan al-Banna és Szajjid Kutb, de napjaink gondolkodói, Tariq Ramadan,⁵ Edward Said⁶ és Bassam Tibi⁷ munkássága is – a különböző nagyobb, de teljességre nem képes és nem törekvő iszlám vallási központok tevékenysége mellett – meghatározó jelentőségű, csakúgy, mint az iszlamista mozgalmak háttérében álló ideológusoké.

A Közel-Kelet közösségi és állammodelljei régen és ma

A fentiekből megállapítható, hogy az iszlám politikai gondolkodásában egészen más kérdések álltak a középpontban, és ezekre a kérdésekre más válaszok születtek. Ahogy sokaknál máig is a próféta medinai közösségének modellje testesíti meg az ideált,⁸ a későbbi modellek (kalifátus, imámátus, szultanátus) mind azt a belső ellentmondást igyekeztek kezelni, hogy az isteni törvénykezés (a fő törvényhozó távollétében) mellett a mindennapi élet praktikus szabályai hogyan érvényesíthetők. Az Oszmán Birodalom – az európai fejlődésben alakult – entitásokkal, a nemzetállamokkal folytatott küzdelemben egy sajátos modellt hozott létre, amelyben a hagyományos muszlim modellek jellemzői mellett egyre erőteljesebb európai hatások érvényesültek, ezekre a Tanzimat, a reformok voltak a válaszok. És noha ez vezet el a modern Török Köztársaság szigorúan laikus nemzetállamiságához, tetten érhető az arab „nemzetállamok” eredeténél is.

Azt mondhatjuk, hogy a mai, területiállam-alapú közel-keleti rendszert erő legnagyobb modernizációs hatás – a világ más részeihez hasonlóan – az európai/nyugati állam modelljének „importálása” volt. Bertrand Badie *Az importált állam* című munkájában⁹ kifejti, hogy a nem nyugati társadalmak az alkalmazkodás és az újítás

⁴ KHALDÚN 1995.

⁵ RAMADAN 2012.

⁶ SAID 2000.

⁷ TIBI 2001.

⁸ Lásd például HUSSAIN 2010: 4.

⁹ BADIE 2000.

között őrlődtek és fogalmazták meg vitáikat. A Közel-Keleten, tekintettel arra, hogy a reform az iszlám kezdete óta a próféta közösségének ideáltípusához való visszanyúlást ugyanúgy jelenthette, mint az ennek alapján történő újítás lehetőségét, az importált államra adott válaszok között ez a lehetőség és irányvonal is szerepet játszik. Ugyanakkor a nyugati modell átvétele nemcsak a külső erők kényszerítése, hanem a helyi politikai elitek – legalább egy részének a – választása alapján történt. Az államformák és berendezkedések sokszínűségénél tehát nemcsak az iszlám államiság történelmi küzdelme érhető tetten a világi és az isteni törvények összeegyeztethetősége, a közösség vallási és/vagy szekuláris jellege felett, hanem a birodalmi hagyomány és az importált (területi) állam kettőssége is. Sőt, az európai/nyugati fejlődésben a 19–20. században megjelenő eltérő „megoldások” és modellek további frusztrációt és egyéni válaszokat eredményeztek, amikor a monarchia és a köztársaság mint „archetípusok” mellett megjelent a szocialista népi demokrácia modellje is. Az ily módon kettéváló (liberális demokrácia/kapitalista *vs.* szocialista) európai politikai fejlődés a hidegháború környezetében a közel-keleti, így az arab államok államalapítására, berendezkedésére is hatással volt. Ebben a folyamatban a nyugati kapcsolat leginkább a törzsi/vallási hagyományokra épülő monarchiákhoz fűződött, míg a szocialista tábor a vérségi alapon szerveződő monarchiákat megdöntő katonai (vagy félkatonai) államokban talált szövetségest. A hidegháborús szembenállás így a Közel-Keleten sokkal inkább a konzervatív/mérsékelt *vs.* radikális köztársasági ellentét párban fogalmazódott meg, miközben döntő – és a térség országait a hidegháborús és belső ellentéteken átívelően összekötő – eleme az Izraelhez való viszonyulás (ellenségesség) volt.

A területiség – a térségben hagyományos birodalmi felfogásától eltérő – újrafelfogása és jelentősége, különösen az arab *umma* feldarabolása területi államok sokaságára pszichológiai, érzelmi és politikai értelemben a Közel-Kelet meghatározó élménye. Erre adott válaszként az arab nacionalizmus – látszólag legalább – éppen az európai hatások mentén fogalmazódott meg, amikor az arab egység újratерemtését tűzte ki célul. Miközben az arabság összetartozás-tudata tehát látszólag európai típusú nacionalizmust eredményezett, a 21. század elejére nyilvánvalóvá vált, hogy a szigorú területi korlátok között a térség államai sajátos egyedfejlődésen mentek keresztül, és mára európai értelemben is értelmezhető nemzetállamokká váltak. Az arab tavasz eseményei is ezt bizonyították. Miközben azonban az „arabság” nem volt képes az államok területiségét legyőzni, a térség másik jellemzője, amely a térségen jelentősen túlnyúló hatással rendelkezik, az iszlám keretében új kihívásként jelentkezett, amikor az Iszlám Állam megkérdőjelezte a területiség importált fogalmát. Jóllehet az Iszlám Állam mára visszaszorult, premodern és posztmodern spirituális kihívása a fennálló nemzetközi rend jövőjét kérdőjelezte meg. A közel-keleti regionális rend alakulásában tehát a külső

beavatkozás (legutóbb a 2003-as iraki háború) és a belső válaszok (arab tavasz, Iszlám Állam) újabb és újabb regionális versengést indukáltak. Mára világossá vált, hogy a gyakran ideológiai köntösben feltűnő küzdelem (pl. a szunnita Szaúd-Arábia és a síita Irán között) sokkal inkább a realista iskola fogalmai szerinti regionális hatalmi törekvések, reálpolitikai érdekek megvalósulása, mintsem ideológiai küzdelem. Miközben a területi államiság importált valósága nem ingott meg, sőt megerősödött, azt mondhatjuk, hogy a közel-keleti rend saját fontossága a globális rend folyamataihoz képest – bár azoktól nem függetlenül – mára meghatározóbbá vált

Islam and the Concept of the Territorial State

The concept of the territorial state was introduced to the Middle East by external – European – actors. The modern territorial states – primarily established on former territories of the Ottoman Empire – were imposed upon the tribal Arab societies and the *umma* of Muslim believers. The re-unification of the Arab communities became the aim of the Arab nationalism, while political Islamic movements sought to unite the *umma* of believers. However, by the beginning of the 21st century, it became evident that the states in the region had undergone a distinct development and had evolved by now into nation-states in European terms, which could not be altered by the challenge posed by the Islamic State either.

Felhasznált irodalom

- AL-MÁVARDI, Abú Huszain Ali Ibn Muhammad Ibn Habíb al-Mávardi al-Baszri al-Bagdádi (1853): *Kitáb al-abkám al-szultánijja*. Bonn: Adolphum Marcum.
- BADIE, Bertrand (2000): *The Imported State. The Westernization of the Political Order*. Stanford, CA: Stanford University Press. Online: <https://doi.org/10.1515/9781503618480>
- HUSSAIN, Meinhaj (2010): *21st Century Islamic State. A Handbook to an Islamic State Today*. [H. n.]: GrandeStrategy.
- KHALDÚN, Ibn (1995): *Bevezetés a történelembe (Al-Muqaddima)*. Budapest: Osiris.
- MARÓTH Miklós szerk. (2009): *Az iszlám politikaelmélete. Terminológiai vizsgálat*. Piliscsaba: Avicenna Közel-Kelet Kutatások Intézete.
- N. RÓZSA Erzsébet (2013): *Az arab tavasz. A Közel-Kelet átalakulása*. Budapest: Osiris.
- RAMADAN, Tariq (2012): *The Arab Awakening. Islam and the New Middle East*. London: Penguin Books.
- SAID, Edward W. (2000): *Orientalizmus*. Ford. Péri Benedek. Budapest: Európa.
- SIMON Róbert (2016): *Politika az iszlámban. A muszlim társadalom anatómiája*. Budapest: Corvina.
- TIBI, Bassam (2001): *Keresztes háború és dzsihád. Az iszlám és a keresztény világ*. Ford. Derék Gyéza. Budapest: Corvina.

Szerletics Antal

Jeremy Bentham hatása a 19. századi brit államfejlődésre – Individualizmus kontra kollektívizmus?

Albert Venn Dicey Jeremy Bentham 19. századi brit állam- és jogfejlődésre gyakorolt hatását döntően az általa csak benthamizmusnak nevezett, 1825 és 1870 közötti időszak *laissez-faire* individualizmusával azonosítja. Tanulmányom Dicey álláspontjának kritikai vizsgálatára vállalkozik. A releváns szakirodalom alapján meggyőzően lehet érvelni amellett, hogy Dicey korszakolása, különösen az 1825–1870 közötti individualista és az 1870 utáni kollektivisták időszak merev elválasztása, illetve az individualista korszak benthami tanokkal való szoros összekapcsolása és benthamizmusként való elnevezése nem feltétlenül helyes.

Bevezetés

Jeremy Bentham a jogi, politikai és etikai gondolkodás máig meghatározó szerzője, akinek utókorra gyakorolt hatását nem lehet túlbecsülni. Tanulmányomban a benthami eszmék hatásának egy kis szeletét igyekszem áttekinteni: annak a – többek között – Albert Venn Dicey által képviselt nézetnek a kritikai vizsgálatára vállalkozom, amely a 19. századi angol jog- és államfejlődésben azonosítható individualista, *laissez-faire* korszakot Bentham nevével kapcsolja össze, és elsősorban a benthami tanok hatásával magyarázza a korszak szabályozási és intézményi sajátosságait. Ez szükségessé teszi egy ezzel összefüggő, „klasszikus” – például Herbert Spencert vagy hazánkban Somló Bódogot is foglalkoztató – téma,¹ az individualista és a kollektivisták gondolkodás ellentétének, illetve a *laissez-faire* és az állami intervenció szerepének legalább részleges vizsgálatát is. Ennek megfelelően tanulmányom első két részében röviden bemutatom Bentham munkásságát, illetve Dicey korszakolását, míg a harmadik fejezetben azt a másodlagos

¹ Vö. SOMLÓ 1908.

irodalmat tekintem át, amely Dicey korszakolásának, illetve a benthamizmus 19. századi hatásának újraértékelésével foglalkozik.

Bentham roppant termékeny és sokoldalú szerző, aki etikai, jogi és politikai kérdésekkel egyaránt foglalkozott. 1832-es halálakor több tízezer oldalnyi kéziratot hagyott hátra, amelynek egy részét John Bowring szerkesztésében már 1838 és 1843 között kiadták.² Műveit nemcsak Nagy-Britanniában, hanem már életében Európa-szerte olvasták, első-sorban barátja, Étienne Dumont francia nyelvű fordításai és recenziói révén.³ Bentham a mai napig meghatározó szerző, azonban megoszlanak a vélemények azzal kapcsolatban, hogy a benthami életmű pontosan *mely része, mikor és mire* gyakorolta a legnagyobb hatást. Mai szemmel talán Bentham etikai gondolkodásra gyakorolt hatását lehet leginkább kiemelni: a *the greatest happiness of the greatest number* elvének első tudományos igényű kidolgozásával megvetette a modern utilitarizmus alapjait,⁴ amely az elmúlt 200 év egyik legbefolyásosabb normatív etikai irányzatának bizonyult, hozzájárulva többek között a közgazdaságtan meghatározó módszerének, a költség-haszon elemzésnek a létrejöttéhez és elterjedéséhez.⁵ Ezzel szemben Dicey, nem alaptalanul, Bentham jogelméleti munkásságát és jogi reformtevékenységét helyezi előtérbe.⁶ Egyetértéssel idézi Henry Brougham kijelentését, miszerint Bentham tekinthető a világ első jogfilozófusának.⁷ A kissé talán túlzó állítás annyiban igaz, hogy Benthamet – például a jog leíró és előíró szemléletének elválasztása és a leíró szemlélet előtérbe helyezése,⁸ a kodifikáció és a törvényi jog fontosságának hangsúlyozása,⁹ a bizonytalan és elavult, történelmi esetlegességekkel terhelt *common law* kritikája¹⁰ és a természetes jogok elutasítása¹¹

² A Bowring-féle kiadás mellett 1968-ban a University College London (UCL) berkeiben működő Bentham-projekt keretei között kezdődött meg Bentham műveinek legújabb kritikai kiadása. Eddig 34 kötet jelent meg a várhatóan több mint 80 kötetes életműből, a munka jelenleg is tart. Lásd *Bentham Project*. Online: <https://www.ucl.ac.uk/bentham-project/bentham-project-o>.

³ SCHOFIELD 2009: 14–15, 35–36.

⁴ 1789-ben jelent meg utilitarista tanainak összefoglalását tartalmazó, egyik legjelentősebbnek tartott munkája, a *Bevezetés az erkölcsök és a törvényhozás alapelveibe*. Vö. BENTHAM 1780/1789. A mű egyes részei magyarul is olvashatók. Vö. BENTHAM 1977.

⁵ SCHOFIELD 2009: 16.

⁶ DICEY 2008: 92.

⁷ DICEY 2008.

⁸ BÓDIG 2010: 128; WACKS 2012: 67.

⁹ WACKS 2012: 63.

¹⁰ WACKS 2012: 61–63; RIGÓ 2011: 257–262.

¹¹ Lásd szintén a II. fejezetben írtakat! Vö. BENTHAM 1843b: 500–501; SANDEL 2012: 50.

miatt – a jogi pozitivizmus egyik első képviselőjének szokás tekinteni.¹² A *common law* működésének rendszerszintű hatékonyabbá tétele mellett törekedett a jogszabályok tartalmának megújítására is. Több javaslatot is kidolgozott, például a büntetések, az iskolarendszer, a börtönrendszer, a kolduskérdés, az önkormányzatok és a parlament működésének haszonelvű reformját célozva. Ezek közül talán az egyik legismertebb a *panopticon* nevű börtönmodellhez kapcsolódik. A szerteágazó életmű miatt a benthami tanok hatásának felmérése nem egyszerű feladat; a következő részben Dicey sajátos álláspontját tekintjük át, amely Bentham hatását leginkább az egyén szabadságát kiteljesítő, *laissez-faire* jellegű jogi reformokban vélte felfedezni.

Dicey korszakolása szerint három olyan időszak különíthető el a 19. századi angol közgondolkodásban, amely döntő hatással volt a brit alkotmányos rendszer és a jogrendszer fejlődésére.¹³ Az 1800 és 1830 közötti időszak a „jogalkotási nyugalom” szakasza, amelyre a dicsőséges forradalom után létrehozott alkotmányos renddel való elégedettség, a fennálló rend megőrzése iránti konzervatív vágy és az ebből fakadó relatív jogalkotói tétlenség volt jellemző.¹⁴ Ez az optimista közhangulat már a 18. század második felétől tetten érhető, Dicey szerint a kor „agresszív optimizmusa” hatja át például William Blackstone fő művét, az 1765-ben megjelent *Commentaries on the Laws of England*et is.¹⁵ Az 1825 és 1870 közötti időszak a „benthamizmus”, vagyis a Jeremy Bentham haszonelvű gondolkodását alapul vevő jogalkotási reformok kora, amelyet Dicey – ahogy később látni fogjuk, kétségbevonható módon – az individualizmussal és a liberális *laissez-faire* doktrínával kapcsolt össze. Végül a kollektívizmus szakasza – amelyet Dicey megállapítása szerint kritikusi csak szocializmusként emlegetnek¹⁶ – 1865 és 1900 közé tehető; ezt az időszakot elsősorban a jogalkotó jó szándékú paternalizmusa által vezérelt állami beavatkozás jellemzi. Ilyen szabályozásra lehet példa a munkások kollektív cselekvését támogató, új egyesülési törvény (Combination Act, 1875), az általános tankötelezettség bevezetése (Elementary Education Act, 1880), az alapfokú oktatás ingyenessé tétele (1891), a munkáltató munkahelyi balesetekért való felelősségének kiterjesztése (Workmen’s Compensation Act, 1897), egy új, átfogó közegészségügyi

¹² WACKS 2012: 60–64.

¹³ DICEY 2008: 45.

¹⁴ DICEY 2008: 51.

¹⁵ DICEY 2008: 51.

¹⁶ DICEY 2008: 46.

szabályozás (Public Health Act, 1875) és a munkások lakhatási körülményeinek jobbá tétele (Housing of the Working Classes Act, 1890–1900).¹⁷

A három korszak közül a továbbiakban a benthamizmus időszakára fordítok kiemelt figyelmet, a Dicey által felvázolt korszakolás helyességét, a benthami elmélet jogalkotásra gyakorolt tényleges hatását, illetve annak *laissez-faire* individualizmussal való kapcsolatát vizsgálva. A korszakolás helyességének vizsgálatakor megkerülhetetlen kérdés, hogy pontosan mikortól mutatható ki, és mivel magyarázható Bentham tanainak hatása az angol politikai életre és jogalkotói gyakorlatra. Dicey szerint 1825-re minden „józan gondolkodású ember” számára világossá vált, hogy mélyreható reformokra van szükség az angol jogrendszerben;¹⁸ a *common law* – Blackstone álláspontjával szemben – nem a természetes értelem kifejeződése, hanem különböző történeti esetlegességekkel és ellentmondásokkal terhelt, elavult rendszer,¹⁹ amelynek elsősorban a Parlament törvényalkotó tevékenységén keresztül történő, előre rögzített elveket követő, tudományos igényű megújítására van szükség.²⁰ A reformok szükségességének felismerése ugyanakkor még nem indokolja egy adott gondolati rendszer, jelen esetben a benthamizmus növekvő elterjedését egy országon belül; ennek oka sokkal inkább abban keresendő, hogy a Bentham és tanítványai által kidolgozott elmélet több szempontból is megfelelt a korszellem követelményeinek.²¹ Dicey szerint az angolok, tekintet nélkül társadalmi osztályra és politikai álláspontra, „whigek és toryk egyaránt” bizalmatlanok voltak a francia forradalom jakobinus radikalizmusát idéző, a természetes jogokat vagy éppen a társadalmi szerződés gondolatát hangsúlyozó elméletekkel szemben.²² Bentham tanaitól távol állt az effajta forradalmi hevület – valójában mind a természetes jogok, mind a társadalmi szerződés gondolatát hevesen bírálta. *Anarchical Fallacies* című írásában a természetes jogokat – a francia Emberi és polgári jogok nyilatkozatára reflektálva – nemes egyszerűséggel csak „emeletes ostobaságoknak” (*nonsense upon stilts*) nevezi,²³ míg *A Fragment on Government* című államelméleti munkájában a társadalmi szerződés koncepcióját egyszerű fikciónak, gondolati „szörnyszülöttnek” (*chimera*) titulálja.²⁴

A másik, a korszakolás problémáján már túlmutató kérdés, hogy pontosan milyen gyakorlati intézkedésekben érhető tetten a benthamizmus jogalkotásra gyakorolt hatása ebben az időszakban. A választójogot a középosztály irányába kiszélesítő

¹⁷ DICEY 2008: 188–206.

¹⁸ DICEY 2008: 120.

¹⁹ WACKS 2012: 61–62; RIGÓ 2011: 255.

²⁰ DICEY 2008: 97–98.

²¹ DICEY 2008: 121.

²² DICEY 2008: 122.

²³ Vö. BENTHAM 1843b: 500–501; SANDEL 2012: 50.

²⁴ BENTHAM 1843a: 268.

Reform Actet (1832) ugyan nem közvetlenül a benthami tanok hatására fogadták el, de a középosztály emancipációja a középosztály köreiben igen népszerű haszonelvűség számára is központi kérdés volt, így nem csoda, hogy a filozófiai radikálisok üdvözölték és támogatták a törvény elfogadását.²⁵ A különböző humanitárius intézkedéseket tartalmazó, azaz a fizikai fájdalom és szenvedés csökkentését célzó jogszabályok szintén összhangban vannak a benthami haszonelvűség normatív hedonizmusával. A teljesség igénye nélkül idetartozik a testi fenyítés és a halálbüntetés szankcióként való alkalmazásának visszaszorítása, a börtönök reformja, a pellengérre állítás és a nyilvános kivégzések betiltása.²⁶ A benthamizmus (állítólagos) *laissez-faire* orientáltságának jegyében a szerződéses szabadság kiterjesztésének vagyunk tanúi például az uzsora, a spekulatív célú felvásárlás (*forestalling*) és eladás (*regrating*) dekriminalizálásakor. Dicey, kissé paradox módon, a haszonelvű tanokat markánsan tükröző,²⁷ nem mellesleg Bentham egyik tanítványa, Edwin Chadwick által propagált szegényügyi szabályozást, az 1834-ben elfogadott „új szegénytörvényt” (Poor Law Amendment Act, 1834) is az egyéni szabadságot kiterjesztő szabályok csoportjába sorolja.²⁸ A törvény egyik hírhedt intézkedése a dologházak felállítása és a koldusok ezen, csúfnevükön csak „Bastille”-oknak nevezett dologházakba való internálása volt. A nyilvánvaló szabadságkorlátozás mellett azonban Dicey szerint a törvény a többség szabadságának és magántulajdonának védelmét is célozza azáltal, hogy leveszi a rászorulókat eltartásának terhére az adófizetői rétegről.²⁹

A következőkben igyekszem vázlatosan áttekinteni azokat a kritikai véleményeket, amelyek megfogalmazódtak Dicey művével, különösen pedig Dicey azon előfeltevésével kapcsolatban, amely szerint Bentham tanai alapvető hatást gyakoroltak az individualista, *laissez-faire* gondolkodás kialakulására és annak meghatározó szerepére az 1825 és 1870 közötti időszakban Nagy-Britanniában. A kritikai észrevételek három irányát különböztetem meg. Az első két irány, kissé leegyszerűsítve, az említett korszaknak a benthami eszmékkel való összekapcsolását és benthamizmusként való elnevezését, a harmadik pedig a korszakolás és a korszakok individualizmus és kollektívizmus szerinti jellemzésének helyességét vonja kétségbe.

²⁵ DICEY 2008: 131.

²⁶ DICEY 2008: 134.

²⁷ SANDEL 2012: 51–53.

²⁸ DICEY 2008: 144.

²⁹ DICEY 2008: 144–145.

(1) Az első, viszonylag kézenfekvőnek látszó kritikai irány a benthami tanok és a *laissez-faire* individualizmus közötti kapcsolat szükségszerűségét vonja kétségbe, tagadva azt, hogy a haszonelvű logika minden esetben az állam beavatkozástól való tartózkodását teszi szükségessé. A benthami elmélet ismerői számára nem meglepő és talán nem is elfogadhatatlan ez az álláspont; viszonylag könnyen lehet érvelni amellett, hogy a cselekvésutilitarizmus nem igazol(hat)ja kivétel nélkül minden esetben a *laissez-faire* távolmaradást, azaz lehetnek olyan esetek, amikor a „nagyobb jó” elérése érdekében állami intervencióra van szükség.³⁰ Ez az álláspont azonban korántsem azonos egy másik, radikálisabb állásponttal, amely Bentham munkásságát egyenesen a kollektívizmussal kapcsolja össze. Ezt a nézetet képviseli Brebner, aki szerint „Jeremy Bentham a brit kollektívizmus archetipikus képviselője volt”, akinek *Constitutional Code* című kései írása „a kollektivisták állam vészjósló és részletes terveként” szolgál.³¹ Noha Brebner álláspontja már első pillantásra is túlzónak és megalapozatlannak tűnik, érdemes két részre bontva elemezni Bentham és a kollektívizmus potenciális kapcsolatát.

(1/A) Az első kérdés az, hogy milyen mértékben jelenik meg a kollektívizmus Bentham munkáiban, és mennyiben tekinthető maga Bentham kollektivisták gondolkodónak. A válasz azért nem egyértelmű, mert – ahogy már korábban említettem – a benthami életmű hatalmas, gondolkodása pedig jelentős változáson ment keresztül élete során. Míg a fiatal Bentham a haszonelvű reformok érdekében gyakorlatilag bármilyen politikai rezsimmel hajlandó volt együttműködni, addig életének második felében, körülbelül 1808-tól kezdődően egyre inkább az általános választójogon alapuló képviselői demokráciát tekintette ideális politikai berendezkedésnek, amelyet – feltételezése szerint – baljós csoportérdekek (*sinister interests*) helyett a közérdek és a közjó határozz meg.³² Bentham tehát politikai értelemben egyre radikálisabbá vált, és az is tagadhatatlan, hogy a haszonelvűségen alapuló társadalmi reformok megvalósításának érdekében a jogszabályok általi intervenciót sem utasította el. Gazdasági kérdésekben azonban úgy tűnik, hogy Adam Smith híveként végig kitartott a *laissez-faire* gondolata mellett; Coates rámutat, hogy Brebner álláspontjával szemben még a kései *Constitutional Code* gazdaságfelfogása sem

³⁰ Dicey is rámutat, hogy a *laissez-faire* dogma „logikailag” nem szükségszerű eleme az utilitarizmusnak. Hangsúlyozza azonban, hogy Bentham szerint az egyén ismeri a legjobban saját preferenciáit, így a helyes (a hasznosság követelményének megfelelő) állami magatartás a legtöbb esetben a beavatkozástól való tartózkodás, az egyéni szabadság tiszteletben tartása lesz. DICEY 2008: 104–106.

³¹ BREBNER 1948: 61.

³² A szakirodalomban több magyarázatot találunk arra, hogy mikor és minek hatására változott meg Bentham álláspontja. Az egyik általánosan elfogadott nézet James Mill hatásával magyarázza Bentham politikai pálfordulását, azonban Schofield szerint sokkal valószínűbb, hogy a Panopticon projekt meghiúsulása vezette Benthamet a fennálló brit alkotmányos rendszer elutasításához. Lásd DINWIDDY 1975: 683–685; SCHOFIELD 2009: 9–13.

tekinthető kollektivistának, az állam itt sem kap döntő szerepet a gazdasági szférában.³³ Leonard John Hume sem állítja, hogy a *Constitutional Code* egy kollektivista állam mintájául akarna szolgálni, azonban Coateszal szemben szkeptikus azzal kapcsolatban, hogy a *laissez-faire* gondolata jelentős hatást gyakorolt a mű tartalmára.³⁴

(1/B) A második kérdés Bentham követőire és a benthami tanok továbbélésére vonatkozik. Elméletileg nem kizárt, hogy Bentham tanai – függetlenül azok eredeti tartalmától – kollektivista értelmezést nyertek a későbbiekben, és Dicey feltételezésével szemben nem a *laissez-faire* individualizmus, hanem sokkal inkább az állami intervenció és a kollektivizmus terjedését segítették elő. A korábban már említett Edwin Chadwick, Bentham egyik befolyásos követője egyértelműen az állami intervenció híve volt mind a szegényügyi szabályozás, mind a közegészségügyi kérdések vonatkozásában;³⁵ a *laissez-faire* szerinte egészen egyszerűen azt jelenti, „hogy hagyjuk a gonoszt működni, és teret engedünk a minket nem érintő rossznak”.³⁶

Az eddigieket figyelembe véve véleményem szerint Bentham tanaiban egyaránt benne rejlik az individualizmus és a kollektivizmus lehetősége,³⁷ de a benthamizmust kizárólag individualista vagy kollektivista eszmeként azonosítani helytelen. Ezt Dicey is felismerte, amikor azt írja, hogy a *laissez-faire* dogma „logikailag” nem szükségszerű eleme az utilitarizmusnak. Ennek ellenére véleménye szerint azok mégis szorosan összekapcsolódtak az 1825–1870 közötti időszakban, részben történelmi esetlegességek – például az angol népre ebben az időszakban jellemző szabadságvágy és szabadságszeretet – következtében.³⁸

(2) Ha el is fogadjuk, hogy a benthamizmus a *laissez-faire* individualizmus ideológiaként értelmezhető, egy másik kritikai irány szerint egyáltalán nem biztos, hogy a benthamizmusnak meghatározó szerepe volt az individualizmus elterjedésében az 1825–1870 közötti időszakban. A David Roberts és Oliver MacDonagh által képviselt álláspont szerint a különféle eszméknek és ideológiáknak jóval kisebb szerep jut a közvélemény és a közpolitika formálásában, mint ahogy azt Dicey feltételezte.³⁹ Véleményük szerint Bentham tanai sem az individualizmus, sem a kollektivizmus vonatkozásában nem gyakoroltak jelentős hatást a közgondolkodásra, a jogi reformokra és a hivatalnokok, köztisztviselők vagy politikusok döntéseire. MacDonagh úgy véli, hogy a közpolitikai döntések sokkal inkább a „tények nyomása” alatt

³³ COATES 1950: 359–360.

³⁴ HUME 1967: 372–373.

³⁵ BREBNER 1948: 64; COATES 1950: 360–361.

³⁶ PERKIN idézi Chadwicket. Lásd PERKIN 1977: 105–106.

³⁷ Coates Halévy és Trevelyan nyomán szintén rámutat, hogy a benthamizmus összekapcsolható a *laissez-faire* ideológiával, de annak „pontos ellentétével” is. COATES 1950: 358.

³⁸ DICEY 2008: 104–105.

³⁹ MACDONAGH 1958: 54–56, 65; PARRIS 1960: 27. Lásd szintén PERKIN 1977: 106.

formálódnak;⁴⁰ az újonnan megjelenő társadalmi problémák (mint például az iparosodás és az urbanizáció hatására megjelenő járványok, gyermekmunka stb.) hatással vannak a közvéleményre, aminek következtében a törvényhozó új szabályozást fogad el, illetve a közhivatalnokok „álcázott államférfiakként” saját eszközeikkel és hatáskörükben, adminisztratív úton igyekeznek kezelni a felmerülő problémákat.⁴¹ Természetesen nem mindenki ért egyet MacDonagh modelljével: Henry Parris és Jennifer Hart védelmébe veszi Diceyt, hangsúlyozva a benthami eszmék kiemelkedő hatását a korban.⁴² Parris szerint MacDonagh nem bizonyítja meggyőzően, hogy a politikai döntéshozókat és a közhivatalnokokat *nem* befolyásolták Bentham tanai, különösen mert ezek rejtetten, tudat alatt is hatást gyakorolhattak rájuk.⁴³

Parris és MacDonagh vitájában nehéz igazságot tenni. Valószínűleg mindkét félnek igaza van annyiban, hogy mindkét tényező, vagyis az eszmék és az empirikus tapasztalatok egyaránt hatást gyakorolnak egy adott kor jogalkotására és politikai döntéshozatalára.⁴⁴ Ezt részben Parris is belátja, amikor elismeri, hogy MacDonagh egy sor olyan tényezőre – többek között gazdasági és technológiai változásokra – hívja fel a figyelmet, amelyet Dicey korábban nem vett figyelembe. Ugyanakkor hangsúlyozza, hogy a 19. századi angol kormányzati változások – bár nem tudhatók be kizárólag a benthamizmusnak – „nem érthetők meg anélkül, hogy jelentős szerepet ne tulajdonítanánk a benthami doktrína működésének”.⁴⁵ Feltehetően nagyon eltérő kormányzati és szabályozási megoldások jöttek volna létre, ha Bentham nem születik meg.⁴⁶

(3) Annak ellenére, hogy Parris alapvetően védelmébe veszi Diceyt, van egy fontos kritikai észrevétele Dicey korszakolásával kapcsolatban: azt állítja, hogy a 19. századi angol jogtörténet nem három, hanem csak két időszakra, egy 1830 előtti és egy 1830 utáni periódusra osztható.⁴⁷ Az utóbbi periódus a benthamizmus kora, amely kezdettől fogva „vegyesen” mutat individualista és kollektivistá jegyeket. Ez a megállapítás már átvezet a fejezet elején említett harmadik kritikai irányhoz, amely az 1830 és 1865 közötti időszak *laissez-faire* individualizmussal való azonosítását vonja kétségbe. Parris szerint a hibás korszakolásának tudható be, hogy Dicey bizonytalan a kollektivistá időszak kezdetének meghatározásában; az 1865-ös évszám mellett több másik évszám is felmerül nála,⁴⁸ valójában azért, mert ez a két

⁴⁰ PERKIN 1977: 108.

⁴¹ MACDONAGH 1958: 58–61; PERKIN 1977: 106–107.

⁴² PARRIS 1960: 29–33; PERKIN 1977: 107.

⁴³ PARRIS 1960: 28.

⁴⁴ PERKIN 1977: 107–108.

⁴⁵ PARRIS 1960: 37.

⁴⁶ PARRIS 1960: 36.

⁴⁷ PARRIS 1960: 23–26, 35.

⁴⁸ PARRIS 1960: 24.

időszak soha nem különült el határozottan egymástól.⁴⁹ Parris szerint Dicey, a 19. századi *laissez-faire* kormányzat mítoszától vezérelve, erőltetetten próbálkozik egy individualista időszak azonosításával, elszigetelt tényként kezelve és figyelmen kívül hagyva minden olyan kollektivistá elemet, amely már ebben az időszakban is jelen volt.⁵⁰

Dicey maga is megemlíti néhányat ezen kollektivistá elemek közül. A gyárakat szabályozó törvények (Factory Acts) közül az első, kiskorú ipari tanulókat védő szabályozást már 1802-ben elfogadták.⁵¹ Jelentős előrelépést jelentett az 1833-as gyártörvény, amely a gyermekek munkaidejének maximalizálása mellett állami felügyelőségeket hozott létre a gyárak ellenőrzésére.⁵² Dicey elismeri, hogy a benthami liberalizmus a gyártörvények hatására szenvedte el első és talán legsúlyosabb vereségét; saját korának – jelentős mértékben a korábbi gyártörvényeken alapuló – munkajogi szabályozását egyenesen úgy emlegeti mint „az angol szocializmus legfigyelemreméltóbb eredményét”.⁵³ Szintén 1833-ra datálható az állami szerepvállalás kezdete a közoktatás terén, azonban ezt Dicey nem tartja összeegyeztethetetlennek a benthamizmus korának individualizmusával, mivel nem az oktatási feladatok állami átvállalásában vagy általános tankötelezettségben, hanem csak egy relatíve szerény, mindössze 20 ezer fontos állami ösztöndíjprogram formájában jelentkezett.⁵⁴ A kézenfekvő kollektivistá értelmezéssel szemben Dicey az 1834-es, új szegényügyi szabályozásban is az egyéni szabadságot kiteljesítő, individualista szabályozást látja.⁵⁵

Brebner tanulmányának függelékében részletesen felsorolja a kollektivistá szabályokat a 19. század elejétől kezdve.⁵⁶ Ő is említést tesz a sanyarú munkakörülmények jobbítását célzó gyártörvényekről, de megemlíti a különböző „szektoriális” szabályokat (például a vasutak szabályozása 1823-tól, a posta reformja [1840], a rabszolga-kereskedelem [1806], majd a rabszolgaság [1833] eltörlése), valamint a korlátolt felelősségű gazdasági társaságokat létrehozó és szabályozó (1856–1862) intézkedéseket is.⁵⁷ Brebner szintén kitér az Edwin

⁴⁹ Dicey maga is megemlíti, hogy a kollektivizmus időszakának határait lehetetlen precízen kijelölni. Ugyanakkor hangsúlyozza, hogy a „szocialisztikus eszmék” (*socialistic ideals*) 1865 előtt semmiképp sem képezték a meghatározó jogalkotói álláspont részét. DICEY 2008: 48.

⁵⁰ PARRIS 1960: 26.

⁵¹ DICEY 2008: 157; BREBNER 1948: 70.

⁵² BREBNER 1948: 70–71.

⁵³ DICEY 2008: 168. Lásd szintén PARRIS 1960: 21.

⁵⁴ Más kérdés, hogy a közoktatásban való állami szerepvállalás a 19. század során egyre intenzívebbé vált. 1880-ban bevezették az általános tankötelezettséget, és 1891-re gyakorlatilag mindenki számára ingyenessé vált az alapfokú oktatás az Egyesült Királyságban. DICEY 2008: 34, 196; PARRIS 1960: 21; BREBNER 1948: 72.

⁵⁵ Erre már utaltam korábban a II. fejezetben.

⁵⁶ BREBNER 1948: 70–73.

⁵⁷ BREBNER 1948: 71.

Chadwick és Southwood Smith által propagált közegészségügyi szabályokra, amelyek kidolgozása az egész Európában pusztító, Nagy-Britanniát leginkább 1831–1832-ben sújtó ázsiai kolerajárvány után kezdődött meg.⁵⁸ Chadwick javaslata nyomán a Parlament 1848-ban fogadta el a közegészségügyi törvényt (Public Health Act, 1848), amelyre a szakirodalom, elsősorban a törvény által létrehozott helyi egészségügyi bizottságok (*local health boards*) – különösen vízellátást és szennyvízelvezetést – szabályozó tevékenysége miatt, kiemelkedő jelentőségű, „proaktív” közegészségügyi szabályozásként tekint.⁵⁹ Természetesen a kollektivisták példák önmagukban nem igazolják Brebner álláspontját, miszerint Bentham a kollektívizmus „archetipikus képviselője” volt, azonban árnyalják Dicey azzal kapcsolatos véleményét, hogy az 1825–1870 közötti időszak az individualizmus tündöklésének időszaka volt Nagy-Britanniában.

Plauzibilisnek látszik tehát az a korábban említett gondolat, hogy – Dicey minden erőfeszítése ellenére – nem lehet éles határvonalat húzni az individualizmus és a kollektívizmus időszakai közé, az individualista és a kollektivisták elemek kezdettől fogva keverednek egymással. Az elkülönülés hiányára a legjobb magyarázatot – véleményem szerint – Perkin elmélete adja.⁶⁰ Perkin szerint hibás az a nézet, amely az individualizmusra és a kollektívizmusra egymással ellentétes, egymást kölcsönösen kizáró ideológiaként tekint. Az individualista és a kollektivisták intézkedések egy skálán helyezkednek el, és nincs éles határ vagy ellentét közöttük,⁶¹ mivel lényegüket tekintve nagyon hasonlóak: mindkettő az egyéni szabadság kiteljesítését célozza, méghozzá az Isaiah Berlin által „popularizált” negatív és pozitív szabadság közötti fogalmi distinkciónak megfelelően.⁶² Az individualizmus az egyén negatív szabadságának tiszteletben tartását és kiteljesítését helyezi előtérbe, az állam számára egyfajta passzív kívülmaradást diktálva. A kollektivisták állami beavatkozás látszólag az egyén (negatív) szabadságával ellentétes, valójában azonban növeli az emberek (pozitív) szabadságát, mivel a szabadság elméleti lehetősége helyett *tényleges* eszközöket biztosít az egyén kiteljesedése számára. Az igazi választóvonal tehát Perkin szerint nem az individualizmus és a kollektívizmus, hanem a kollektívizmus bizonyos formái között van.⁶³ A 19. századi kollektivisták beavatkozások Perkin által azonosított hét típusa közül az első hat lényegében bizonyos szolgáltatások állami biztosítását jelentette, és nem volt ellentétes az individualizmus és a (pozitív) szabadság eszméivel; ezzel szemben a hetedik típus, a termelési tényezők államosítása (amely egyébként nem volt jellemző,

⁵⁸ BREBNER 1948: 72.

⁵⁹ FEE–BROWN 2005: 866–867.

⁶⁰ PERKIN 1977: 111–118.

⁶¹ PERKIN 1977: 111.

⁶² BERLIN 1990: 334–444.

⁶³ PERKIN 1977: 114, 117.

és nem vált különösebben népszerűvé a 19. századi Nagy-Britanniában) már valódi határvonalat képez a politikai cselekvők számára. Az individualizmus és a kollektivizmus ellentéte tehát egy olyan mítosz, amely a két fogalom hamis szembeállításán alapszik, de mégis meghatározta a 19. század és a 20. század első felének politikai gondolkodását, áthatva Dicey munkásságát is.⁶⁴

Figyelembe véve az előző fejezetben ismertetett kritikai álláspontokat véleményem szerint meggyőzően lehet érvelni amellett, hogy Dicey korszakolása, különösen az 1825–1870 közötti individualista, valamint az 1870 utáni kollektivisták időszak elválasztása, illetve az individualista korszak benthami tanokkal való szoros összekapcsolása és benthamizmusként való elnevezése helytelen. Bentham haszonelvű gondolkodása – az adott helyzettől és a helyzethez kapcsolódó következményektől függően – egyaránt alkalmas az individualista *laissez-faire* dogma és az állami intervenció igazolására. Az angol jogfejlődést vizsgálva meggyőző bizonyítékok szólnak amellett, hogy a kollektivisták állami intervenció, noha kis léptékben, de már a 19. század elejétől kezdve megindult, vagyis az individualista és kollektivisták elemek egymással párhuzamosan, nem pedig egymást követően jelentek meg a különböző jogszabályokban. Lehetetlen azonban Dicey álláspontjának helyességét teljes bizonyossággal kizárni: a benthami tanok továbbélésével kapcsolatos tudományos vitát látva talán nem túlzás azt állítani, hogy az eszméknek – a könyvekhez hasonlóan – megvan a maguk, adott esetben igen összetett, ellentmondásokkal teli sorsa.

Jeremy Bentham's Influence on the Development of the British State in the 19th Century – Individualism versus Collectivism?

Albert Venn Dicey identifies the influence of Jeremy Bentham on the development of the British state and law in the 19th century mainly with the *laissez-faire* individualism of the period between 1825 and 1870, called "Benthamism". My study undertakes a critical examination of Dicey's position. Based on the relevant literature, it can be convincingly argued that Dicey's chronology, especially the rigid separation between the individualist period between 1825–1870 and the collectivist period after 1870, and the close association of the individualist period with Bentham's teachings, are not necessarily correct.

⁶⁴ PERKIN 1977: 117–118.

Felhasznált irodalom

- BENTHAM, Jeremy (1780/1789): *An Introduction to the Principles of Morals and Legislation*. 1. kiadás. London: T. Payne and Son.
- BENTHAM, Jeremy (1843a): A Fragment on Government. In John BOWRING (szerk.): *The Works of Jeremy Bentham, vol. 1 (Principles of Morals and Legislation, Fragment on Government, Civil Code, Penal Law)*. Edinburgh: William Tate.
- BENTHAM, Jeremy (1843b): Anarchical Fallacies. In John BOWRING (szerk.): *The Works of Jeremy Bentham, vol. 2 (Judicial Procedure, Anarchical Fallacies, Works on Taxation)*. Edinburgh: William Tate.
- BENTHAM, Jeremy (1977): Bevezetés az erkölcsök és a törvényhozás alapelveibe. In MÁRKUS György (szerk.): *Brit moralisták a XVIII. században*. Ford. Fehér Ferenc. Budapest: Gondolat.
- BERLIN, Isaiah (1990): A szabadság két fogalma. In Isaiah BERLIN: *Négy esszé a szabadságról*. Budapest: Európa, 334–444.
- BÓDIG Mátyás (2010): Gerald Postema Hart-kritikája. *Világosság*, 51 (tavasz), 115–142.
- BREBNER, Bartlet J. (1948): Laissez Faire and State Intervention in Nineteenth-Century Britain. *The Journal of Economic History*, 8(S1), 59–73. Online: <https://doi.org/10.1017/S0022050700090252>
- COATES, Willson H. (1950): Benthamism, Laissez Faire, and Collectivism. *Journal of the History of Ideas*, 11(3), 357–363. Online: <https://doi.org/10.2307/2707736>
- DICEY, Albert V. (2008) [1917]: *Lectures on the Relation between Law and Public Opinion in England during the Nineteenth Century*. Indianapolis: Liberty Fund.
- DINWIDDY, J. R. (1975): Bentham's Transition to Political Radicalism 1809–10. *Journal of the History of Ideas*, 36(4), 683–700. Online: <https://doi.org/10.2307/2708996>
- FEE, Elizabeth – BROWN, Theodore M. (2005): The Public Health Act of 1848. *Bulletin of the World Health Organization*, 83(11), 866–867.
- HUME, L. J. (1967): Jeremy Bentham and the Nineteenth-Century Revolution in Government. *The Historical Journal*, 10(3), 361–375. Online: <https://doi.org/10.1017/S0018246X00027643>
- MACDONAGH, Oliver (1958): The Nineteenth-Century Revolution in Government: A Reappraisal. *The Historical Journal*, 1(1), 52–67. Online: <https://doi.org/10.1017/S0018246X58000018>
- PARRIS, Henry (1960): The Nineteenth-Century Revolution in Government: A Reappraisal Reappraised. *The Historical Journal*, 3(1), 17–37. Online: <https://doi.org/10.1017/S0018246X00022998>
- PERKIN, Harold (1977): Individualism versus Collectivism in Nineteenth-Century Britain: A False Antithesis. *The Journal of British Studies*, 17(1), 105–118. Online: <https://doi.org/10.1086/385714>
- RIGÓ Anett (2011): A common law elmélete és benthami kritikája. *Jog, Állam, Politika*, 3(ksz.), 253–262.
- SANDEL, Michael J. (2012): *Mi igazságos... és mi nem? A helyes cselekvés elmélete és gyakorlata*. Budapest: Corvina.
- SCHOFIELD, Philip (2009): *Bentham: A Guide for the Perplexed*. London: Continuum.
- SOMLÓ Bódog (1908): *Állami beavatkozás és individualizmus*. Budapest: Politzer.
- WACKS, Raymond (2012): *Understanding Jurisprudence. An Introduction to Legal Theory*. Oxford: Oxford University Press. Online: <https://doi.org/10.1093/he/9780199608263.001.0001>

Kaiser Tamás

Az „angolkérdéstől” a „polgármesteri devolúcióig”: a brit politikai tradíció továbbélése

Az „angolkérdés” olyan többrétegű problémahalmazt alkot, amely egyaránt kifejezi a brit devolúció aszimmetrikus jellegét, illetve a társadalmat másfél évtizede megosztó területi, települési, gazdasági és kulturális törésvonalakat. A tanulmány a megoldási lehetőségek, narratívák és kormányzati beavatkozások megvalósulását a területi középszintek nézőpontjából vizsgálja. Következtetése szerint a brit politikai tradíció keretei között megvalósuló „polgármesteri devolúció” kizárólag hosszabb távon, széles körű társadalmi-politikai konszenzus esetén eredményezheti a városrégiókra alapozott valós területi önkormányzatok kialakulását.

Bevezetés

Az 1970-es évek közepén bekövetkezett gazdasági világválság gazdasági és társadalmi hatásai az Egyesült Királyságban felszínre hozták a közigazgatási és fejlesztéspolitikai értelemben egyaránt hiányzó területi középszint problémáját. Erre válaszul az évtized végétől a konzervatív kormányzás idején megkezdődött az államigazgatás területi szervezetrendszerének kiépítése, majd 20 évvel később, a Tony Blair által vezetett New Labour hatalomra kerülését követően – a politikai devolúció bevezetésének mintegy „mellékhatásaként”, főleg az abból kimaradó Angliában – elindult a fejlesztéspolitikai célokat szolgáló, felülről kezdeményezett regionalizáció.

Ez a felemás helyzet abból adódott, hogy a devolúció nem egységes formában valósult meg. Skócia, Wales és Észak-Írország alkotmányos helyzete egymástól is különbözött, míg a terület és a lakosság arányát tekintve kiemelkedően legnagyobb országrészben, Angliában nem került sor a politikai devolúció bevezetésére, így ott változatlanul a kormányzás centralizált formája érvényesült. Az érintett törvények azonban nyitva hagyták a devolúció folyamatos előrehaladásának lehetőségét anélkül, hogy az egyes országrészek között bármiféle alkotmányos-jogi konvergenciát

írtak volna elő. Ennek nyomán az Egyesült Királyságban időről időre felerősödő decentralizációs törekvéseket a brit szakirodalom képviselői és általában a politikai-közeleti diskurzusok gördülő (*rolling*), aszimmetrikus (*asymmetrical*) vagy újabban egyesével zajló (*piecemeal*) devolúciónak nevezik.¹ Mindez szinte azonnal felélesztette az „örökzöld” West Lothian-kérdést, amely eredendően Anglia alkotmányos-közjogi helyzetének rendezetlenségére és paradox vonásaira mutatott rá a politikai devolúció rendszerében. Eredeti jelentése azonban az ún. devolúciós törvények (1998) életbelépését követően fokozatosan átalakult, és az utóbbi évtizedben már egy szélesebb értelemben vett „angolkérdésként” merült fel.²

Az „angolkérdés” olyan többretegű problémahalmaznak fogható fel, amely kifejezi a brit devolúció aszimmetrikus jellegét, a brit mellé az angol identitás felzárkózását, a skót függetlenségi törekvésekre adott válaszokat, az esetleges közjogi reformokat, valamint az egyre súlyosabb területi fejlettségi különbségek mérséklése érdekében a tér „újraszabására” (*rescaling*) irányuló közszolgáltatás-szervezési és fejlesztéspolitikai megoldásokat. A 2020-as évek elejére a tisztán pragmatikus, „testre szabott” (*tailor-made*), ám az átfogó problémák lényeges elemeit nem érintő megoldások ideje lejárt. A pandémiás időszak alatti nehézségek és politikai botrányok, majd az ezt követő kormányváltások csupán felnagyították a brit – és különösen az angol – társadalmat lassan másfél évtizede feszítő területi, települési, gazdasági törésvonalakat, valamint a felsorolt tényezőkhez fűződő identitások okozta politikai átrendeződés hatásait (*realignment*).

A folyamat első állomását a 2016-os brexitnépszavazás, majd az elhúzódnak kilépési folyamat jelentette. A 2020-as évek elejétől azonban már a megélhetési válság, az ellenőrizetlen migráció, valamint a nemzeti egészségügyi rendszer (National Health Service, NHS) működése vált a brit társadalom első három prioritásává. Ebben a bonyolult és számos bizonytalansággal terhelt időszakban az „angolkérdés” látszólag elhalkult ugyan, de alapvető karakterszálai „újracsomagolva”, immár egy átfogóbb, az Egyesült Királyság egészére kiterjedő problémarendszerben jelennek meg. A dolgozat terjedelmi korlátait figyelembe véve, a jelen tanulmány az „angolkérdést” a területi középszintek, ezen belül a 2010-es évek közepétől megjelenő városrégiók nézőpontjából vizsgálja. Kiindulópontját és elméleti kereteit a területi fejlettségi különbségek, az adminisztratív devolúció kibontakozásának keretét adó brit politikai tradíció (*British political tradition, BPT*), valamint az egymással versengő fejlesztéspolitikai narratívák kölcsönös egymásra hatása alkotja. Hipotézisünk szerint a BPT keretei között megvalósuló aszimmetrikus adminisztratív devolúció

¹ BOGDANOR 1999; JEFFERY 2009: 289–313; COLOMB–TOMANEY 2015: 1–22.

² HAZELL 2006: 37–56; EGEDY 2014: 35–50.

folyamat kormányzati ciklusokon átívelő, széles körű társadalmi-politikai konszenzus esetén vezethet valós területi önkormányzatok kialakulásához.

Az „angolkérdés” középszintje: az adminisztratív devolúció

Jim Bulpitt mára már klasszikussá vált műve szerint a 20. század nagyobbik részében a „duális politika” érvényesült az Egyesült Királyság politikai rendszerében. Ennek értelmében a központi kormányzat foglalkozott a „magas politikával”, mint a külpolitika, a védelempolitika és a gazdaság, míg a helyi önkormányzatok hatáskörébe tartoztak a „kis politikák”, így a helyi közszolgáltatások, az oktatás, a közlekedés és a hulladékszállítás ellátása.³ „A duális politika” árnyékában sokáig meghúzódó „hiányzó területi középszint” (*missing middle*) problematikája azonban az 1990-es évektől folyamatosan beépült a politikai közbeszédbe és a szakmai diskurzusokba. Nagyrészt ennek is köszönhető, hogy a New Labour kormányzása (1997–2010) idején a kelta peremvidékeken megvalósult a politikai devolúció, míg az angol országrészben megszerveződött a fejlesztési régiók intézményrendszere. Ezen a ponton azonban ismét szembejött az „örökzöld” West Lothian-kérdés: miként lehetséges egy közjogi aszimmetriákkal megtűzdelt mozaikos térszerkezet egységes politikai és alkotmányos keretekben történő irányítása?⁴

Az „angolkérdés” egyik lényeges – bár nem kizárólagos – eleme az „angol devolúció” (*English devolution*), amelynek megértése és a különböző megoldási lehetőségek értelmezése érdekében célszerű különbséget tenni a devolúció két típusa között. Adminisztratív devolúció esetén a kormányzat határozza meg a politikaformálás kereteit, ugyanakkor a közös vagy megosztott hatáskörök egyes közpolitikai területeken lehetővé teszik a helyi érdekek megfogalmazását és érvényesítését. A politikai vagy törvényhozói devolúció ezzel szemben a felsőbb és az alsóbb szintű funkciók jogi és intézményes elválasztásával megteremti a részleges, de az egyes országrészek autonómiáját tekintve aszimmetrikus területi és politikai autonómia feltételeit.⁵

Az „angolkérdés” politikai devolúció formájában történő megoldására számos alkotmányos-közjogi természetű javaslat látott napvilágot, ám ezek gyakorlatba

³ BULPITT 1983.

⁴ A skóciai West Lothian választókerület egykori képviselője, Tam Dalyell által még 1977-ben megfogalmazott probléma szerint a politikai devolúció bevezetése esetén a skót, a walesi és az északír képviselők változatlanul tagjai maradnak a Westminster-parlamentnek, s dönthetnek a Királyság (és benne Anglia) ügyeiről, ezzel szemben a brit lakosság döntő többségét kitevő angol polgárok képviselőinek közvetlenül nincs beleszólásuk a devolúciós testületek munkájába. KAISER 2012: 33.

⁵ KAISER 2012: 18–19.

történő átültetése végső soron az Egyesült Királyság alapját képező unionizmus végét, illetve a csak kevesek által támogatott föderalista államberendezkedés bevezetését jelentette volna.⁶ A másik, mezoszintű megoldásnak az „angolkérdés” és az adminisztratív devolúció összekapcsolása kínálkozott az „angol devolúció” formájában, amely úgy töltené be a „hiányzó területi közép” szerepét, hogy érdemben nem változtat a bulpitti értelemben vett „duális politika”, azaz a központi kormány és a helyi önkormányzatok viszonyrendszerén és működési mechanizmusán. A változások már a New Labour kormányzása alatt elkezdődtek, miután az 1997-ben hatalomra került munkáspárti kormányzat a devolúciós folyamat bázisán a területi középszint kérdését is napirendre tűzte, és – habár kétségtelen, változó intenzitással – elkötelezte magát a regionalizáció mellett, mégpedig az EU-kompatibilis tervezési-statisztikai régiók, fejlesztési ügynökségek és regionális gyűlések formájában.

A regionális szervezetrendszer megítélése azonban ellentmondásosnak bizonyult, sőt – különösen Gordon Brown miniszterelnöksége alatt – kormányzati körökben is egyre inkább az a meggyőződés vált uralkodóvá, hogy inkább a gazdaság és a közszolgáltatás-ellátás igényeihez rugalmasan igazodó városrégiókban kellene gondolkodni.

Az egyes térségi központok köré szerveződő funkcionális városrégiók iránti megnövekedett érdeklődést a növekedési pólusok, a funkcionális térségek, valamint a helyi adottságok és igények iránti érzékenységet hangsúlyozó új területpolitikai paradigma (*place-based approach*) is táplálta.⁷ Az erre épülő „új lokalizmus” (*new localism*) narratívája a nagyvárosokhoz kötődő gazdasági-politikai elit körében is népszerűvé vált, mivel jó lehetőségeket láttak a régiók után maradt űr betöltésében. Ezek után nem meglepő, hogy a 2010-ben tartott parlamenti választásokat követően a konzervatív-liberális koalíció nyíltan felhagyott a regionalizációval, és azt az új lokalizmus narratívájával helyettesítette.

A Cameron-kormány kezdeti lépésként a költségvetés egyensúlyának helyreállítása érdekében megszorításokat vezetett be, amelyek egyik fő eszközét – a neoliberális gazdaságpolitika szokásos receptje szerint – a decentralizáció jelentette. A hatalmi és pénzügyi erőforrások „szétterítéséhez” – és ezzel párhuzamosan a politikai felelősség megosztásához – idővel további fontos tényezők is hozzájárultak. Egyrészt a 2014 októberében rendezett, Skócia függetlenségéről szóló – sikertelen – népszavazás, amelynek „utókezelése” érdekében a kormány beemelte a közbeszédbe az „angol devolúció” narratíváját, amelyet összekapcsolt az „angolkérdés” egy lehetséges parlamenti megoldásával (*English votes for English laws*) és a fejletlenebb észak- és közép-angliai

⁶ Az „angolkérdés” makroszintű, Angliának az unión belüli helyzetére vonatkozó lehetséges megoldásainak részletes bemutatását és elemzését adja EGEDY 2014: 35–50.

⁷ BENTLEY–PUGALIS 2014: 283–294.

térségek kiemelt támogatásával. Másrészt a 2016 júniusában az EU-tagságról szóló népszavazás eredménye többek között rávilágított a fejlett, kozmopolita nagyvárosok és a magukra hagyott (*left behind*) vidéki térségek, középvárosok és kistelepülések között húzódó összetett és hosszú időn keresztül figyelmen kívül hagyott gazdasági, etnikai és kulturális törésvonalakra, továbbá a konzervatívok által normának tekintett „egy nemzet” víziójával szemben sokkal inkább a „két Anglia” párhuzamos világokban történő együttélésére.⁸

A városrégiók megjelenése mindenesetre új fejezetet nyitott az egyre összetettebb problémahalmazt alkotó „angolkérdés” megoldására irányuló válaszok sorában. Az adminisztratív devolúció ebben a formában történő bevezetése azonban további kérdéseket vetett fel: képesek lesznek-e az új intézményi-szervezeti formák betölteni a „hiányzó közép” szerepét a „duális politika”, a BTP és a versengő területpolitikai narratívák által kijelölt kényszerpályákon?

A városrégiók kiépülése: területi különbségek és versengő narratívák fogságában

Az adminisztratív devolúció körüli viták kiindulópontját az Egyesült Királyságon belül mutatkozó területi fejlettségi különbségek jelentik, amelyek mértéke az elmúlt négy évtizedben folyamatosan nőtt, ráadásul a területi egyenlőtlenségek nemzetközi összehasonlításban is számottevőnek bizonyulnak. A termelékenységi és a jövedelmi különbségek már a 2007–2008-as válság előtt is komoly problémát jelentettek, de azóta még tovább nyílt az olló London és a délkeleti országrész, valamint Észak- és Közép-Anglia között.⁹ Ezzel párhuzamosan az egyes térségeken belüli egyenlőtlenségek is gondot jelentenek. Elmaradott térségek a „gazdag” Délkelet-Angliában is előfordulnak, ami a térségi fejlettségi mutatók és szempontok sokféleségét jelzi a Királyságban.¹⁰ A területi egyenlőtlenségek korántsem redukálhatók a nagyvárosok és a kis- és középvárosok, valamint vidéki térségek közötti különbségekre. A problémát – amely egyben a brit gazdaság lassulásának, illetve stagnálásának egyik fő eleme – éppenséggel az okozza, hogy az észak- és közép-angliai nagyvárosok nem tudják betölteni a valós térségi gazdasági központ szerepét, amelynek pozitív szinergiáira a leszakadó, egykor jobb napokat látott, de azóta gazdasági és kulturális biztonságukat fenyegetve érző, magukra maradt térségek rácsatlakozhatnak.

⁸ STORPER 2018: 247–270; RODRÍGUEZ-POSE 2018: 189–209.

⁹ *Office for National Statistics* 2020.

¹⁰ *Trust for London* 2020.

Az „angol devolúció” alapját képező funkcionális városrégiók eredetileg a városokra alapozott növekedés (*city-growth*) narratívája mentén kezdtek kiépülni. A narratíva tulajdonképpen London kiemelkedő gazdasági teljesítményén alapult, azt feltételezve, hogy a főváros – és ennek nyomán a többi brit nagyváros – eredményei „leszivárognak” a térségi és a gazdasági szereplők irányába. A 2007–2008-as válságot követő időszakban azonban London „motorszerepének” mítosza foszladozni kezdett, amelynek korrekciójaként a konzervatív-liberális koalíció immár a kiegyensúlyozás (*rebalancing*) narratíváját hirdette meg. A megvalósítás során a 2015-től immár egyedül kormányzó konzervatívok meghirdették az észak-angliai térség átfogó infrastruktúra-fejlesztésére épülő Északi Erőközpont (Northern Powerhouse) programját, továbbá elindult a kormány és a városi önkormányzatok között külön-külön megkötött megállapodások (*deals*) sorozata, amelyek – jóllehet mai napig nem fedik le az ország egész területét – feladatokat és hatásköröket ruháznak az érintett önkormányzatokra.¹¹

Mindeközben a brexithez vezető népszavazási kampány során a „vegyük vissza az irányítást” (*take back control*) és az élösködő „nagyvárosi elitek” narratívái hatásoosan kapcsolták össze a „magukra hagyott” térségek elégedetlenségét az unióból való kilépés előnyeivel.¹² Ez a narratíva, noha részgazságokra és erősen megkérdőjelezhető gazdasági bizonyítékokra épült – valójában a „magukra hagyott” térségek voltak az uniós támogatások legfőbb haszonélvezői –, vonzó lehetett a kis- és középvárosokban és vidéki településeken élők számára. A tényleges kilépéshez vezető út elhúzódo vitái közepette valódi politikai innovációt jelentett Boris Johnson kormányának „csodafegyvere”, a „szintlépés” (*levelling up*) narratívája, amely ebben az értelemben mindenki számára érzékelhető, általános érvényű felívelést jelent.¹³ A „szintlépés” ezért válhatott tisztán fejlesztéspolitikai célkitűzésből többretegű, a területi egyenlőtlenségre, az ellenőrizetlen bevándorlásra és az egészségügyi rendszer problémáira adott válaszokat egységbe foglaló narratívává. A programelemek széles horizontja ennek megfelelően az ismert területpolitikai narratívák ötvöztetésétől a brexit utáni időszak önállósodási törekvéseinek megvalósításán át egy váratlanul megjelenő, a konzervatívok számára komoly politikai támogatást jelentő új szavazórétteg elvárásainak való megfelelésig terjedt.

¹¹ Valójában többféle megállapodásról beszélünk: városokkal kötött megállapodások (*city deals*), társult önkormányzatok (*combined authorities*), közvetlenül választott polgármester irányítása alatt álló társult önkormányzatok (*mayoral combined authorities*), devolúciós megállapodások (*devolution deals*). A megállapodásokról részletesen KAISER 2017: 105–133.

¹² KAISER 2023.

¹³ HM Government 2022: 15.

A brexitnépszavazás, valamint a 2019-es parlamenti választás során ugyanis azok az észak- és közép-angliai, hosszú ideje stagnáló vagy hanyatló iparvidékek, amelyek hagyományosan a Munkáspárt elkötelezett, „vörös falnak” (*red wall*) nevezett szavazóbázisát alkották, most a konzervatívok ígéreteiben („vigyük véghez a brexitet”, „vegyük vissza az irányítást”, „lépjünk szintet”) látták a felemelkedés lehetőségét.¹⁴

Repedések a falon: a brit politikai tradíció esete a polgármesteri devolúcióval

Mint láttuk, a területi fejlettségi különbségek problémájára válaszoló narratívák mögött egymástól eltérő hatások húzódnak. Az „angolkérdésből” így lett fokozatosan – az adminisztratív devolúció és a városrégiók bázisán – „angol devolúció”. A célok megvalósítása során azonban ismételten beleütközött a BPT-be, amelynek központi elemét a parlamenti szuverenitás, valamint az elitvezérelt, centralizált és hierarchikus kormányzati gyakorlat jelenti. Mindemelllett az íratlan alkotmány kellő rugalmasságot biztosít az *ad hoc*, egyedi, testre szabott (*tailor-made*) megoldások kialakítására.

A fentiek alapján a BTP kiváltó oka és egyben biztosítéka a bulpitti értelemben vett duális politika kiépülésének és tartós beágyazottságának. Míg az 1998-as devolúciós törvények bevezetése óta a kelta peremvidéken kiépültek a szuverenitás legitim intézményei, Angliában nem merültek fel olyan, kollektív területi identitásra épülő narratívák és politikai megmozdulások, amelyek a skót vagy katalán autonóm törekvésekhez hasonló alternatívát jelenthetnének a dualizmus és a BPT tradíciójával szemben. Ezt az is mutatja, hogy a devolúciós egyezményekhez vezető, a kormányzati és helyi szereplők között jellemzően zárt ajtók mögött zajló tárgyalásoknak a BPT és a dualizmus tradíciója adott keretet.

Az angol devolúció első és máig mérvadó megnyilvánulása a 2014-ben napvilágot látott Nagy-Manchester Egyezmény (*Greater Manchester Agreement*), amelyet az akkori pénzügyminiszter, George Osborne és a Nagy-Manchestert alkotó 10 kerület vezetője készített elő. A jogi háttérét a lokalizációs törvény (*The Localism Act, 2011*) és a 2016-ban elfogadott devolúciós törvény (*Cities and Local Government Devolution Act*) biztosította, amelyek bázisán 2015 és 2019 között 10 devolúciós egyezmény (*devolution deal*) megkötésére került sor a központi kormány és az önkormányzati társulások (*combined authority*) között, 2022-ben pedig további öt egyezményt hoztak tető alá.¹⁵

¹⁴ KAISER 2023: 11.

¹⁵ Devolúciós egyezmények alá eső térségek 2015 és 2019 között: Greater London, West Midlands, Greater Manchester, Liverpool City Region, West Yorkshire, South Yorkshire, Cambridgeshire

Az egyezmények értelmében az érintett ágazati minisztériumoktól hatáskörök és költségvetési források kerültek a társulásokhoz, amelyeket a közvetlenül választott nagyvárosi polgármester (*metro-mayor*) közösen vezet a társulást alkotó önkormányzatok vezetőivel (*mayoral combined authority, MCA*). Mivel valamennyi megkötött, illetve végrehajtás alatt álló egyezmény a nagyvárosi polgármester köré szerveződik, a brit szakirodalomban és közbeszédben az „angol devolúció” fogalmát egyre inkább a „polgármesteri devolúció” kezdi felváltani. A *metro-mayor*ök előtérbe kerülését a helyi politikusok támogatása nagymértékben elősegítette. Sokan azt remélték, hogy a városrégiók bázisán szerveződő „polgármesteri devolúció” (*mayoral devolution*) lehetőséget teremt a 2015–2016-ban történt pénzügyi megszorítások kompenzációjára és ezzel párhuzamosan új hatalmi erőforrások megszerzésére. Ez a gondolkodásmód szervesen következett a BPT és a dualizmus tradíciójából, amely a helyi szinteknek alapvetően végrehajtó – ugyanakkor a központtal való egyensúly biztosítása érdekében bizonyos mértékig lokális sajátosságokat is becsatornázó – szerepet juttat a kormányzati kezdeményezések rendszerében.

A devolúciós egyezmények gyakorlatba történő átültetése jól érzékelhetően a fenti logikát követi. Egyfelől a kormányzat strukturális, elszámoltatási és finanszírozási eszközökkel biztosítja a központi befolyást és ellenőrzést. Másfelől a társult önkormányzatok – élükön a lehetőségeiket felismerő és azzal élni tudó, aktív és népszerű *metro-mayor*rel – a kormányzat által átadott feladatok ellátása és a különböző alapokból nyert pénzügyi források menedzselése mellett egyre-másra kezdik alkalmazni a puha, „generatív” hatalom eszközrendszerét az intézményi-jogi és pénzügyi korlátok ellensúlyozása érdekében.

A strukturális korlátok leginkább abban mutatkoznak, hogy a társult önkormányzatok nem rendelkeznek elegendő saját forrással a közszolgáltatás-ellátás működtetéséhez és a szükséges fejlesztések megvalósításához, amelynek hiányát a helyi adók kivetésének lehetősége, illetve a kormányzati adók bizonyos hányadának helyben maradása sem tudja pótolni. Ennek ellensúlyozására a társulások alkalmi koalíciókat kezdtek alakítani a pályázati úton megszerezhető, alapvetően kormányzati prioritásokhoz illeszkedő pénzügyi források megszerzése érdekében (*grant coalition*). A kormányzattal való kapcsolattartás, lobbizás előtérbe kerülése, a pályázatok előkészítése és a szigorú kormányzati ellenőrzések menedzselése ugyanakkor jelentős

---

and Petersborough, Tees Valley, West of England, North of Tyne. A 2022-ben kötött ideiglenes egyezmények: York and North Yorkshire, East Midlands, Suffolk, Norfolk, North East. A „szintlépés” stratégiájának jegyében a kormány 2023-tól mélyíteni kívánja azon térségek hatalmi jogosítványait, amelyek már rendelkeznek devolúciós megállapodással. Ennek az „úttörője” (*trailblazer*) Nagy-Manchester és West Midland lesz. PAUN–HOURSTON–HENDERSON 2023.

adminisztratív kapacitások kiépítését teszi szükségessé, ami az eleve kedvezőbb helyzetben lévő társulásoknak kedvez. Mindez újabb akadályokat gördít a területi különbségek mérséklése elé, további „káros mellékhatása” pedig a forráselosztásban megmutatkozó pártpolitikai részrehajlás és parókializmus (a hírhedt „húsoshordó-politika”, a *pork-barrel politics*) elharapózása.¹⁶ A nagy költségvetésű fejlesztési projektek megvalósítása egyik oldalról kétségtávol megnövelte a polgármesterek formális hatalmi eszközeit, kézzelfogható eredményeket hozott, másrészt viszont a devolúció a helyi prioritások képviselői helyett látványosan kezd visszacsúszni a kormányzati politikák helyi megvalósítójának szerepébe.

Az éremnek azonban ezúttal is van egy másik oldala. A gyorsan változó környezet és az egyes közpolitikákon átívelő, komplex problémák a helyi közösségek részéről természetes módon hívják elő a „térsgéi vezető” iránti igényt, függetlenül azok tényleges hatalmának mértékétől. A „polgármesteri devolúció” eredményeként a városrégiók élén erős demokratikus felhatalmazással és törvényekben rögzített hatáskörökkel, pénzügyi erőforrásokkal rendelkező vezetők állnak, jelenlétük mind a hétköznapi életben, mind a média világában napi szinten látható és érzékelhető. A stratégiák, jövőképek felmutatása és kommunikációja növeli a polgármesterek láthatóságát, arculat- és brandépítést, amit tovább erősít a támogatások megszerzésében, elosztásában és a megvalósításban való aktív szerepvállalás, amely megeremtheti az alapját az intézményi és adminisztratív kapacitások bővítésének. A láthatóság, a fejlesztések kézzelfogható eredményei és kommunikációja együttesen erősíti a polgármesterek befolyását, a társadalom részéről pedig bizalmat ébreszt a városrégiók működése iránt. Mindez persze nem helyettesíti, legfeljebb kiegészítheti a jelenleg még szerényebb mértékű saját hatásköröket és pénzügyi erőforrásokat. Mégis, a puha, „generatív” hatalmi eszközök alkalmazása már most jókora réseket ütött a BPT és a dualizmus által támogatott kormányzati centralizáció építményein.

Következtetések

Az elmúlt évtizedek devolúciós kísérletei lényegében ugyanazokat a köröket futották: hogyan lehet teljesíteni a helyi önkormányzatok igényét a helyi erőforrások és döntéshozatal feletti erősebb befolyás iránt úgy, hogy mindez alapvetően ne változtasson a királyság centralizált kormányzati rendszerén. E kényes egyensúlyi

¹⁶ Ezt az is mutatja, hogy a „szintlépés” program pénzügyi támogatására létrehozott alap (Levelling Up Fund) első fordulójában a rendelkezésre álló 1,7 milliárd fontból 1,21 milliárd került a konzervatív és 471 millió munkáspárti képviselők választókerületeibe. BBC 2023.

helyzet megtartása érdekében született megoldási javaslatok többféle nézőpontból értékelhetők. Lehet érvelni amellett, hogy a Whitehall szoros ellenőrzést gyakorol a helyi önkormányzatok felett, miközben a feladatellátáshoz fűződő felelősség jelentős részét eltolja magától. De az is felvethető, hogy miként lesz képes egy erős demokratikus felhatalmazással bíró regionális vagy helyi kormányzat egy jelentős tömegű feladatrendszer ellátására, miközben a szükséges pénzügyi és jogi feltételek az adott szinteken nem állnak rendelkezésre.

A fentiek alapján érdemes feltenni a kérdést: tekinthető-e az aszimmetrikus adminisztratív devolúció angliai változata a BTP helyi szintű reprodukálódásának? Megítélésünk szerint egyik oldalról a felülről kezdeményezett, a kormányzati szereplők és az érintett helyi elitek zárt körű tárgyalásai eredményeképpen megkötött „testre szabott” egyezmények és azok erős központi kontroll alatt történő megvalósítása a BPT és a bulpitti dualizmus továbbélését mutatja, ami hosszú távon biztosítja a devolúció „gördülő” és aszimmetrikus jellegének fennmaradását.

Másrészt viszont a „polgármesteri devolúció” által mozgásba hozott helyi energiák és erőforrások, a „generatív hatalom” folyamatos térfoglalása következtében a „hiányzó területi közép” állapotát egyre inkább a „kibontakozó területi közép” valósága kezdi felváltani.

Jelenleg még nem látszik, meddig „gördül” tovább az angol devolúció, lefedi-e végül az országrész teljes területét, történik-e a saját pénzügyi erőforrások és megerősített intézményi-adminisztratív kapacitások bázisán tényleges „szintlépés” a demokratikus felhatalmazáson alapuló politikai devolúció irányába? És ha ez megtörténik, elvezet-e mindez az „angolkérdés” és a West Lothian-kérdés megválaszolásához az unionizmus alapjait és a Westminster-modellt alapjaiban megváltoztató alkotmányos reformok keretében?

Az Európai Unióból már kilépett, a globális folyamatokban még a helyét kereső, belpolitikai viharokkal és komoly gazdasági, társadalmi, kulturális törésvonalakkal szembenező királyság számára ez rövid és középtávon aligha lehet elsőrendű prioritás. Egyetértve Egedy Gergely megállapításával: „A két nagy párt egyaránt azon az állásponton van, hogy az Egyesült Királyság olyan politikai érték, amely érdemes és méltó a védelemre, az »angolkérdés« megoldása tehát csak ebben a keretben képzelhető el.”¹⁷

¹⁷ EGEDY 2014: 47.

From the „English Question” to the „Mayoral Devolution”: The Survival of the British Political Tradition

The “English question” encompasses a multi-layered set of problems that reflect both the asymmetrical nature of British devolution and the territorial, economic, and cultural cleavages that have divided society for a decade and a half. The study examines the implementation of solutions, narratives, and government interventions from the perspective of territorial intermediate levels. It argues that, within the framework of the British political tradition, the emerging concept of “mayoral devolution” can lead to the establishment of genuine functional territorial self-governments in the long run, but only in the case of the necessary socio-political consensus.

Felhasznált irodalom

- BBC (2023): What is Levelling Up and Who is Helping? *BBC*, 2023. február 15. Online: <https://www.bbc.com/news/56238260>
- BENTLEY, Gill – PUGALIS, Lee (2014): Shifting Paradigms, People-centred Models, Active Regional Development, Space-blind Policies and Place-based Approaches. *Local Economy*, 29(4–5), 283–294. Online: <https://doi.org/10.1177/0269094214541355>
- BOGDANOR, Vernon (1999): *Devolution in the United Kingdom*. Oxford: Oxford University Press.
- BULPITT, Jim (1983): *Territory and Power in the United Kingdom. An Interpretation*. Manchester: Manchester University Press.
- COLOMB, Claire – TOMANEY, John (2015): Territorial Politics, Devolution and Spatial Planning in the UK: Results, Prospects, Lessons. *Planning Practice & Research*, 31(1), 1–22. Online: <https://doi.org/10.1080/02697459.2015.1081337>
- HAZELL, Robert (2006): The English Question. *Publius. The Journal of Federalism*, 36(1), 37–56. Online: <https://doi.org/10.1093/publius/pjj012>
- EGEDY Gergely (2014): Anglia az Egyesült Királyságban: az angol identitás és az „angolkérdés”. *Külügyi Szemle*, 13(2), 35–50.
- HM Government (2022): *Levelling Up the United Kingdom*. Online: https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/1054769/Levelling_Up_the_United_Kingdom_accessible_version_.pdf
- JEFFERY, Charlie (2009): Devolution in the United Kingdom: Problems of a Piecemeal Approach to Constitutional Change. *Publius. The Journal of Federalism*, 39(2), 289–313. Online: <https://doi.org/10.1093/publius/pjn038>
- KAISER Tamás (2012): *Gördülő devolúció az Egyesült Királyságban. Megválaszolatlan kérdések, új kihívások*. Budapest: Gondolat.
- KAISER Tamás (2017): Városrégiók Angliában: újabb fejezet az aszimmetrikus devolúció folyamatában. In LAKI Ildikó – SZABÓ Tamás (szerk.): *Agglomerációs várostérségi tanulmányok. Nagyvárosi, városi és települési dilemmák a 21. században*. Budapest: Települési Önkormányzatok Országos Szövetsége – Homo Oecologicus Alapítvány, 105–133.

- KAISER, Tamás (2023): Understanding Narratives in Governance: Naming and Framing Regional Inequality in the United Kingdom. *Social Sciences*, 12(4) 246. Online: <https://doi.org/10.3390/socsci12040246>
- Office for National Statistics (2020): Analysing Regional Economic and Well-being Trends. How UK Regions and Countries Vary in Performance on Economy and Wellbeing Indicators and How Its Trend Has Changed Over Time. *Office for National Statistics*, 2020. február 25. Online: <https://www.ons.gov.uk/economy/nationalaccounts/uksectoraccounts/compendium/economicreview/february2020/analysingregionaleconomicandwellbeingtrends>
- PAUN, Akash – HOURSTON, Peter – HENDERSON, Duncan (2023): The Levelling Up White Paper on Year On: Progress on Devolution but Big Tests to Come. *Institute for Government*, 2023. február 2. Online: <https://www.instituteforgovernment.org.uk/comment/levelling-up-progress-devolution>
- RODRÍGUEZ-POSE, Andrés (2018): The Revenge of the Places that Don't Matter (And What to Do about It). *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 11(1), 189–209. Online: <https://doi.org/10.1093/cjres/rsx024>
- STORPER, Michael (2018): Separate Worlds? Explaining the Current Wave of Regional Economic Polarization. *Journal of Economic Geography*, 18(5), 247–270. Online: <https://doi.org/10.1093/jeg/lby011>
- Trust for London (2020): *London's Poverty Profile: 2020*. Online: https://trustforlondon.fr1.cdn.digitaloceanspaces.com/media/documents/Londons_Poverty_Profile_2020.pdf

Szabó Máté Csaba

A cornwalli nemzeti mozgalom és a Mebyon Kernow

A kelta nemzetek között Cornwall történelme és kultúrája a leginkább alulkutatott a hazai szakirodalomban. A tanulmány áttekinti Cornwall és a cornwalli nyelv történetét az írott források megjelenésétől egészen a 20. század végéig. A munka arra is kísérletet tesz, hogy bemutassa a cornwalli nemzeti mozgalom kialakulását és politikai párttá fejlődését, valamint vázolja a Mebyon Kernow politikai sikereinek korlátait.

Bevezetés

Az Egyesült Királyságban az 1970-es évektől egyre markánsabban jelentek meg az egyes országrészek nemzeti mozgalmai. A kelta peremvidék (*celtic fringe*) politikai ébredése és aktivizálódása a leglátványosabban Skóciában, Walesben, illetve Észak-Írországbban zajlott le, ahol a nemzetiségi-etnoregionális pártok sikerrel váltották parlamenti mandátumra a támogatottságukat. E pártok több mint 50 éve folyamatosan jelen vannak a Westminsterben, alakítva az Egyesült Királyság politikai életét, így számos politikatudományi munka foglalkozott e pártokkal, hatásukkal és jelentőségükkel. Ugyanakkor nem minden nemzeti mozgalom ért el ilyen látványos sikereket. Az Egyesült Királyság délnyugati partvidékét alkotó Cornwall, illetve az ottani cornwalli kisebbséget hiába sorolják a kelta nemzetek közé, az itt szerveződő nemzetiségi pártok meg sem tudták közelíteni a skót vagy a walesi pártok eredményeit. Az alábbi cikk arra tesz kísérletet, hogy betekintést nyújtson a cornwalli nemzeti mozgalomba, bemutatva a helyi identitást, a mozgalom történetét, a Mebyon Kernow politikai párt eredményeit, illetve kudarcai okát.

Cornwall és a cornwalli nyelv vázlatos története

Mielőtt a cornwalli identitás kérdéseit vizsgálánk, át kell tekinteni Cornwall helyzetét a kelta nemzetek között. Mind a tudomány, mind az érintettek önmeghatározása

alapján hat kelta nemzet létezik: a skót, a walesi, az ír, a Man-szigeti manx, a franciaországi breton és a cornwalli. E nemzetek és kisebbségek mindegyike különböző alkotmányos státuszban él, és a történelmük során eltérő szintű autonómiát vívtak ki maguknak. Az ír egyrészt államalkotó nemzet Írországban, ugyanakkor kisebbségben van Észak-Írországban; Skócia és Wales a devolúciós folyamatok eredményeképpen jelentős autonómiát élvez az Egyesült Királyságban; az apró Man-sziget mint korona-függőség, amely nem része az Egyesült Királyságnak, egészen különleges autonómiát élvez; a Bretagne-ban élő breton kisebbség az egységes francia nemzetállamban kulturális régióként kapott elismerést. A cornwalli kisebbség ugyanakkor az Anglia részét képező Cornwall megye területén is jelentős kisebbségben él, autonómiával egészen a legutóbbi időkig nem rendelkezett.

A jelenség okának megértéséhez érdemes vázlatosan áttekinteni Cornwall történetét. A Brit-szigetek délnyugati félszigete az egész történelem során igen periférikus területnek számított. A Római Birodalom formálisan ugyan kiterjesztette uralmát a félszigetre és az itt élő kelta törzsekre, de ennek igen kevés nyoma maradt. Miután a Római Birodalom feladta a Brit-szigeteket, a mai Cornwall és Devon területén Dumnonia nevű törzsi királyság jött létre. Ennek az államalakulatnak a legkeletibb területeit lakta a *cornovii* törzs, amelyről a félsziget később a nevét kapta.

Maga a nyelv a kelta brit nyelvből fejlődött ki, amikor a földrajzi elkülönülés okán az szétvált a walesi, a kumbriai, a breton és a cornwalli nyelvre a 6. században.¹ A római uralom megszűnése nyomán az angolszász és germán hódítók sikerrel kerítették hatalmukba a Brit-szigetek középső és déli területeit, ám Dumnonia mint kelta brit királyság évszázadokon át sikerrel őrizte meg önállóságát. A 4. és az 5. évszázadra az ír hittérítők eredményesen terjesztették a keresztény hitet, így Cornwallban az ír mintájú, autonóm kolostorközpontú kereszténység terjedt el, szemben az angolszász hierarchikus püspökségi rendszerrel.² A kolostoroknak nagy szerepük volt a cornwalli kultúra és nyelv fejlődésében is, a legtöbb e korból származó nyelvemlék vallásos témájú szöveg.³

Miután Dumnonia utolsó királya, Dungarth 875-ben elhunyt, Nagy Alfréd wessexi király meghódította a területet.⁴ Az angolszászok sikerrel integrálták a területet államukba, átvették a vezető társadalmi pozíciókat, bevezették az állami adminisztrációt, ezzel máig meghatározva Cornwall nyugati határát a Tamar folyónál.

¹ APÁTI – GYÖRI SZABÓ 2002: 127.

² KLANICZAY 2004: 148.

³ Cornwall védőszentje Szent Pirán, és a fekete alapon fehér kereszt mintájú cornwalli zászlót is Szent Pirán zászlajának szokták nevezni.

⁴ KATUS 2001: 158.

Ennek ellenére az alacsony népsűrűségű és nyersanyagban szegény országrész megőrizte kulturális és nyelvi különállását. A periférikus elhelyezkedés megővta Cornwallt a 9. században megjelenő viking támadásoktól is.

Az 1066-os normann hódítás nyomán a földek jelentős része a normann nemesség kezébe került, cornwalli nemességről nem beszélhetünk. Ennek ellenére a terület kulturális önállósága és saját identitása megmaradt, a cornwalli nyelvet továbbra is széles körben használta a köznép.⁵ Az 1086-os összeírás alapján Cornwall lakossága 15 és 20 ezer fő között lehetett, a legnagyobb városa pedig Bodmin volt.⁶

Az Angol Királyság két speciális intézményt hozott létre Cornwall számára: 1305-ben a Cornwalli Ónbányák Bíróságát (*Cornish Stannary Court*), illetve a Cornwalli Ónbányák Parlamentjét (*Cornish Stannary Parliament*), így a helyi gazdaság legfőbb pillére számára biztosított volt a különbíróság és a különleges hatályú jogalkotó és bírói testület.⁷ 1337-ben pedig létrejött a cornwalli hercegi cím (*Duchy of Cornwall*), amely a brit uralkodó legidősebb fiúgyermekét illeti meg annak trónra lépéséig. Ezen túlmenően az országrész nem rendelkezett autonómiával, a középkori viszonyok között centralizáltan alá volt rendelve a londoni királyi udvarnak.

A periférikus elhelyezkedés és az alacsony népesség okán az egyik legszegényebb területként tartották nyilván az Angol Királyságban. Ennek ellenére a cornwalli nyelv leggazdagabb időszaka éppen az 1200-as évektől kezdődött, és a Tudorok regnálásáig tartott.⁸ A nyelv virágzását elősegítették azok az intenzív kapcsolatok, amelyek a korban még vagy független, vagy jelentős autonómiát birtokló, kelta nyelvű területekkel folyhattak, mint Bretagne vagy Wales. Érdekes, hogy számos középkori térképen Cornwallt Nyugat-Wales (West Wales) néven említik, ami egyértelmű bizonyíték a két terület közötti nyelvi kapcsolat meglétére.

Az 1350-es pestisjárványt megelőzően a cornwalliul beszélők száma a félszigeten 38 ezer körül lehetett.⁹ A 15. évszázadra ugyanakkor már éreztette hatását az angol nyelvi dominancia: ekkor már csak Nyugat-Cornwall volt kizárólag egynyelvű.¹⁰

⁵ Nyelvileg igen érdekes helyzet állt elő, mivel a köznép a cornwalli nyelvet beszélte, az írásbeliség latin nyelvű volt, az udvar nyelve pedig a 14. századig a normann francia volt.

⁶ PALLISER 2000: 592.

⁷ BRADDICK 2004: 99.

⁸ Ebből a korból mintegy 20 ezer sor írott szöveg maradt fenn (főként misztériumjátékok és a szentek életét bemutató szövegek), ami a 20. században lehetővé tette az akkorra már kihalt nyelv újjáélesztését.

⁹ HICKS 2005: 9.

¹⁰ STOYLE 1999: 423–444.

Ebben az időben alakult ki a 20. századig fennálló városszerkezet is, amely falvak, illetve kisvárosok rendszereként írható le, valódi központ nélkül.¹¹

A 15. század végétől a Tudor-uralkodók egyre komolyabb centralizáló törekvésekkel léptek fel, ami a leghátrányosabban a kelta peremvidéket érintette. Az országnak nemcsak a földrajzi, hanem a gazdasági periferiáján is lévő terület a központilag előírt adókat egyre nehezebben teremtette elő. Csakúgy, mint Wales esetében, a regionális különállás leglátványosabb jele a nyelvi különbözőség volt – ez pedig ütközött az egységesítésre törekvő londoni királyi udvar szándékaival.

Nyelvi-vallási okok keveredtek a társadalmi feszültségekkel az 1549-es imakönyvfelkelésben. A felkelés kiváltó oka az a törvény volt, amely az anglikán egyház felállítására nyomán kötelezően angol nyelvű általános imakönyvet és misézést írt elő, és betiltotta a vallásosság katolikusnak tekintett szertartásait is, mint a körmenetek és a zarándoklatok.¹² A protestantizmus által amúgy is kevésbé érintett cornwalli lakosság számára – amelynek egy része ekkor még nem is ismerte az angol nyelvet – a törvény elfogadhatatlan volt. A nyelvi-vallási sérelmek keveredtek a túl magas adók miatt érzett gazdasági sérelmekkel, így a jogszabály kihirdetése után Cornwallban rövidesen kitört a lázadás, amely a szomszédos Devon megyére is áttért.¹³

A rosszul felfegyverzett felkelők seregét a királyi udvar itáliai zsoldosokkal verette le, akik körülbelül 6000 cornwallit mészároltak le, ami egyes források szerint a helyi felnőtt férfilakosság harmadát tette ki!¹⁴ A zsoldosok további hónapokig dúlták a két lázadó megyét, majd a felkelés vezetőit felségárulásért Londonban kivégezték.¹⁵ Noha a lázadásban elszegényedett devoni angol parasztok hasonló arányban vettek részt, mint a cornwalliak, sőt a felkelők kivégzett vezetői is angol kisnemesek voltak, a felkelés elsősorban úgy maradt meg a félsziget lakosságának kollektív emlékezetében mint a cornwalli nemzet elleni brutális angol fellépés.¹⁶

Az imakönyvfelkelés a cornwalli nyelv fejlődése szempontjából is fordulópontot jelentett, ekkortól számítható a nyelv késői szakasza. A cornwalli nyelvet megbélyegezték, és a katolikusszimpatizáns területet – amely a nyelvrokonság miatt kapcsolatot ápol az ekkorra már az ellenséges Franciaországhoz tartozó Bretagne-nal – potenciális árulónak tekintették.¹⁷ Szemben Wallesszel, végül később sem készült a helyi nyelvre lefordított Biblia, illetve a liturgia is kizárólag angol nyelvűvé vált, így az egyik

¹¹ PALLISER 2000: 585.

¹² Kernow bys vyken [a].

¹³ SZÁNTÓ 2000: 96.

¹⁴ HICKS 2005: 10.

¹⁵ SZÁNTÓ 2000: 101.

¹⁶ STOYLE 1999: 444.

¹⁷ HICKS 2005: 10.

legfontosabb irodalmi forrásától szakadt el a cornwalli nyelv. A kolostorok feloszlatásával pedig a nyelv a legfontosabb intézményi háttérét veszítette el. Mivel a vezető társadalmi pozíciók kizárólag az angol nemesség kezében voltak, az angol lett a kultúra, a vallás és az adminisztráció nyelve. Mivel önálló cornwalli nemesség nem volt, hiányzott az a társadalmi réteg, amely a nyelv ápolását, fejlesztését felvállalta volna. Így a cornwalli – a közrendűek egymás között használt nyelveként – megindult a hanyatlás útján.

Sokat rontott a nyelv helyzetén, hogy a cornwallinak nem alakult ki standardizált nyelvtani szabályrendszere. A kiépülő, angol nyelvű alapfokú oktatási rendszer szintén gyorsította a kulturális asszimilációt. E hatások nyomán a 16. század közepétől néhány generáció után a cornwalli nyelv kikopott a használatból. Ugyanakkor mint perifériális terület a kora újkorban sem volt jelentős az urbanizáció, városszerkezete megőrizte a középkori mintázatát.¹⁸ Önálló jogi hagyományai és intézményei – mint a *Cornish Stannary Parliament* – lassan elsorvadtak, illetve feladatukat átvették az angol intézmények.

Ezzel párhuzamosan Cornwall alkotmányos státusza is megváltozott. Az imakönyvfelkelést megelőzően mind a brit, mind a külföldi útleírások önálló etnikumként tartották számon a cornwalliakat, akik saját szokásaiak szerint élnek, és saját nyelvvel bírnak. Ebből adódott, hogy sok helyütt önálló, államalkotó országrészként (*country*) tekintettek a területre, és számos 15–16. századi térkép is ekképpen ábrázolta Cornwaller – akárcsak Walest. A Tudor-korszakot jellemző centralizáció, majd a nyelv visszaszorulása után azonban egyre inkább egyszerű megyeként (*county*) tekintettek Cornwallerre.¹⁹

Mint elmaradt, rurális terület a 17. századi angol polgári forradalomban és az azt követő polgárháborúban is szembehelyezkedett a progresszívebb parlamentarista erőkkal, és a királpártiak mellett legtovább kitartó megye maradt, így Cornwaller több alkalommal is feldúlták az angol köztársaság seregei.²⁰ A polgárháború után a 17. században a terület lakossága 100 ezer körülire nőtt.²¹ Ám a cornwalli nyelven beszélők száma radikálisan csökkent: a század közepén megközelítőleg 14 ezer volt, a század végére 5000 alá esett.²² A 18. századra a növekvő angol bevándorlás következtében Cornwall teljesen elvesztette kelta karakterét, a nyelvet a mindennapokban nem használták.

¹⁸ CLARK 2018: 68.

¹⁹ E *county*–*country* vita a mai napig jelen van a helyi közbeszédben, és a cornwalli önállóság hívei napjainkban is országgként hivatkoznak a területre.

²⁰ STOYLE 1999: 444.

²¹ CLARK 2018: 10.

²² HICKS 2005: 14.

Habár a Walesből érkező felvilágosult értelmiségiek – a nyelvrokonság okán – több kísérletet is tettek a nyelv megfelelő dokumentálására a 18. század folyamán, megmentését nem sikerült elérniük.²³ A cornwalli nyelv a nyelvtudományok álláspontja szerint a 18. század végére kihalt. Ugyanakkor egyes – főleg a bányászathoz kapcsolódó – szakszavakban, kifejezésekben, helynevekben, gyermekdalokban és mondókákban tovább élt.

A nyelv kihalása ugyanakkor nem jelentette a helyi cornwalli kultúra megszűnését – módosulva már inkább az országrészhöz és annak összes lakosához kötődött hagyományok, helyi értékek formájában. A természeti környezethez való viszony, az évszázados múltra visszatekintő bányászat és halászat sajátos karakterű népi kultúrát alakított ki, amely csak a félszigetre jellemző. A cornwalli tudat tehát már nem a nyelven keresztül élt tovább, hanem a helyhez való kötődésben, a sajátos népi hagyományok ismeretében és tiszteletében nyilvánult meg – vagyis a cornwalli lokális kultúrává vált.²⁴

A cornwalli újjászületés és a cornwalli nacionalizmus

A cornwalli nemzeti ébredés jelentős megkésettiséggel és sajátossággal bírt a többi kelta nemzethez képest. A megkésettiség első oka a népesség jelentős változása a közepkori állapotokhoz képest. A történeti demográfusok szerint az imakönyvlázadást megelőzően a félsziget népessége 60 ezer körül lehetett, amelynek a fele beszélhette a cornwalli nyelvet, vagyis megközelítőleg ekkora lehetett a cornwalli identitással rendelkezők száma a 16. században. A 18. századra a nyelv kihalt, a cornwalli identitás részint felolvadt az angolban, részint pedig lokális identitássá változott. Amikor a 19. században lezajlott a demográfiai átmenettel járó népességnövekedés, az már a nyelvét és kelta identitását elvesztett Cornwallt érte. A terület lakossága (igaz, nagyon alacsony bázisról) megháromszorozódott 1660 és 1840 között.²⁵ A 19. század elején még mindig csak alig 200 ezer lakosa volt a félszigetnek, ami a század közepére 350 ezerre nőtt, majd közel 100 évig e szinten stagnált.²⁶ A helyi népességtöbblet

²³ Itt külön kiemelhető Edward Lhuyd, akinek a nevéhez később a cornwalli hangtan leírása fűződik.

²⁴ DUNMORE 2011: 91–105.

²⁵ CLARK 2018: 75.

²⁶ Histpop [é. n.].

gyakran nem talált megélhetést, így e periférikus megye képzetlen lakosait különösen nagy mértékben sújtotta a tömeges kivándorlás.²⁷

A cornwalli nemzeti ébredés megkésetttségének második oka gazdasági volt. Az ipari forradalom nem eredményezett olyan radikális változásokat a helyi társadalomban, mint Walesben. Ennek az volt az oka, hogy a területen korábban is intenzív bányászat folyt, az ipari forradalom tehát nem új ágazatként jelentette meg a bányászatot, hanem csak annak volumenét növelte, illetve technológiai újításokkal a hatékonyságát javította. A 18. századtól az ón-, a réz-, valamint a porcelángyártáshoz szükséges kaolinit bányászata igen gyors ütemben fejlődött, ám az ahhoz tartozó feldolgozó- vagy gépipar nem épült ki helyben.²⁸ A bányászati ipar jelentős munkaerőt vonzott Cornwallba – így tehát paradox módon a 19. században egyszerre beszélhetünk be- és kivándorlásról is, vagyis népességcseréről.²⁹ A modernizáció elmaradása az alacsony urbanizáltsági szinten is látványos volt. Megmaradt a középkorból örökölt kisvárosias városhálózat: a 19. század közepén a lakosság alig 28%-a lakott városokban, míg ez a szomszédos Devon megyében már 47%-os volt, de az egész délnyugati régióban a lakosság átlagosan 40%-a volt városlakó.³⁰

A helyi népszokásokat nem számítva a cornwalli népesség kulturálisan nem mutatott jelentős különbségeket a többi délnyugat-angliai megyéhez képest; míg Walesben vagy Skóciában egyértelmű volt a nyelvi és kulturális távolság Angliától.

A francia forradalom nyomán fellépő nemzeti ébredés hatására a kelta periférián is megjelentek a skót, ír és walesi nemzeti mozgalmak. Ezek közül ki kell emelni az ír nacionalizmus és az „írkérdés” megjelenését, amely a brit belpolitika egyik központi kérdésévé vált az 1880-as és 1890-es évekre.³¹ Ezek a nemzeti mozgalmak minden esetben először kulturális téren jelentek meg, szervesen kapcsolódva az adott (ír, skót gael, walesi) nyelvhez, majd ezt követően alakították ki politikai intézményeiket. E kulturális-nyelvi önszerveződési folyamatok már a 18. század legvégén, a 19. század elején megindultak Walesben, Skóciában, illetve az ír területeken, kialakítva saját szervezeteiket, intézményeiket. A 19. század utolsó évtizedeiben közel egy időben jelentek meg az első skót, illetve walesi szervezetek, amelyek kifejezetten politikai célokat tűztek ki. Az ír nemzeti ébredés politikailag jelentős hatást gyakorolt a többi kelta múlttal bíró országrészre, ennek ellenére ezek egyikét sem jellemezte

²⁷ THOMPSON 1990: 10.

²⁸ FLOUD 2004: 420.

²⁹ THOMPSON 1990: 42.

³⁰ CLARK 2018: 68.

³¹ VADÁSZ 2005: 189.

a szeparatizmus, mint az ír mozgalmat; céljuk sokkal inkább az önkormányzatiság kivívása volt maguk számára.

Amikor a 19. század utolsó éveiben a cornwalli gyökerekkel bíró értelmiségiek között, különösen akadémiai és nyelvész körökben először megélénkült az érdeklődés Cornwall múltja és nyelve iránt, a többi kelta múltú csoport már komoly eredményeket tudott felmutatni saját önszerveződése terén. Ez ugyanakkor azzal az előnnyel is járt a cornwalli megújulás hívei számára, hogy „csak” követniük kellett a többi kelta nemzet (elsősorban a walesi) példáját. Habár a walesi nyelvi mozgalmat tekintették mintának az ezzel foglalkozók, a két nyelv helyzete gyökeresen más volt. Cornwallban egy nyelvtani szempontból közel dokumentálatlan, kihalt nyelvet kellett feltámasztani, míg Walesben egy élő nyelv fejlesztése volt a cél.

Egyre több nyelvész kezdte tehát kutatni a fennmaradt cornwalli nyelvemlékeket és a modern nyelvtudomány módszereivel tanulmányozni azokat. Komoly akadály volt viszont, hogy a cornwalli nyelvnek nem alakult ki egységes nyelvtana, illetve szótára sem állt rendelkezésre, így az első feladat ezek rekonstruálása volt. Ezzel párhuzamosan az ír és a walesi kultúra újjászervezési sikereinek a mintájára elkezdtek kialakítani azokat az intézményeket is, amelyek a cornwalli kultúra megszervezését és ápolását szolgálták. Az 1900-ban megrendezett walesi irodalmi-kulturális találkozón (*Eisteddfod*) döntöttek az első Pánkelta Kongresszus (*Pan-Celtic Congress*) megszervezéséről, amelyet egy évvel később Dublinban tartottak meg. A három-évente megrendezett kongresszus munkájában, amelynek célja a kelta nemzetek közötti kapcsolatok erősítése, Cornwall 1904-óta vesz részt.³² Megjegyzendő, a Kelta Kongresszus tagjai közt élénk vita zajlott 1901-ben a cornwalli részvételtől: sokan aggályosnak találták egy kihalt nyelv képviselését, amely esetleg komolytalanná teheti őket is.³³

1904-ben Henry Jenner kiadta a *Handbook of the Cornish Language* című könyvet, és ezzel útjára indult a cornwalli nyelv feltámasztására irányuló mozgalom. Jenner munkája a nyelv legkésőbbi, vagyis 18. századi állapotát írta le.³⁴ Jennerrel szemben Robert Morton Nance azt a programot vázolta az 1929-ben kiadott *Cornish for All* című munkájában, hogy nem a nyelv leszálló ágának állapotát kell mintának tekinteni az újjáélesztésekor, hanem éppen azt az időszakot, amikor a nyelv a delelőjén állt, vagyis a 14–15. századi állapotot. 1938-ban ugyanő jelentette meg a cornwalli nyelv egységes szótárát (*Dictionary of Unified Cornish*), amely inkább az archaikusabb „kelta” nyelvi formákat részesíti előnyben, mintsem a korai modern, angol

³² Celtic Congress Cornwall [é. n.].

³³ DEACON–TREGIDGA–COLE 2003: 14.

³⁴ Kernow bys vyken [b].

eredetű nyelvi fordulatokat; valamint az újabb szavak tekintetében is inkább a walesi és a breton nyelvre támaszkodik az angollal szemben. A *Unified Cornish* ennek megfelelően egy nyelvészetiileg pontos műnek sikerült, ám ami még fontosabb: először a történelemben, 1938-tól írott nyelvtani rendszerrel büszkélkedhet a cornwalli nyelv. Ennek alapján megindulhatott a nyelv terjesztése és oktatása, illetve a folyóirat- és a könyvkiadás.

Már az 1920-as évektől elkezdtek szaporodni a hagyományörző *Old Cornwall Society*k, amelyek lelkes amatőr közönsége őszinte lelkesedéssel kezdte kutatni múltját, így egyszerre foglalkoztak helytörténettel, néprajzzal, forrásgyűjtéssel, valamint a népi kultúra egyéb formáinak gyűjtésével és hagyományainak ápolásával. A helyi társaságok munkáját 1924-től a *The Federation of Old Cornwall Societies* fogja össze.

Irodalmi téren meg kell említeni a nyelvész Henry Jenner által 1928-ban kezdeményezett *Gorsedh Kernow* rendezvényeket, amelyek lehetőséget adtak, hogy az újjáélesztett nyelven költészeti, irodalmi, illetve zeneművek szólalhassanak meg.³⁵ E rendezvények ugyanakkor azóta a cornwalli kultúra, művészet és civil társadalom központi eseményeivé nőttek ki magukat.³⁶ Kiemelendő, hogy Cornwallt egyes művészek és irodalmárok is felfedezték mint a modernitás és a városi élet elől való utolsó menedéket, így egy romantikus, naiv, ám sokszor téves kép is kialakult a félszigetről és annak népéről...³⁷

A cornwalli nemzeti ébredés megkésetttsége politikai téren még látványosabb volt. Az 1884-es harmadik választójogi törvény eredményeképpen a tehetősebb felnőtt férfiak többsége választójogot nyert – így a cornwalli lakosok is. Legtöbbjük a Liberális Pártot támogatta, ezzel Cornwall évtizedekre liberális fellegettségévé vált, és a helyi ügyek legfőbb zászlóvivői a liberális párt tagjai lettek.³⁸ Ugyanakkor arra, hogy egy önálló cornwalli politikai párt alakuljon, évtizedekig senki sem gondolt. Sőt, a cornwalli nemzeti újjáébredés központi figurái, mint Henry Jenner, egyértelművé tették: mozgalmuk kulturális, és nem áll szándékukban a terület alkotmányos státuszát megkérdőjelezni.³⁹

³⁵ Kernow bys vyken [c].

³⁶ Gorsedh Kernow [é. n.].

³⁷ COLLS 2004: 279.

³⁸ WYN JONES – SCULLY 2006: 117.

³⁹ DEACON–TREGIDGA–COLE 2003: 16.

A Mebyon Kernow alapítása és első évei

Az 1920-as években, amikor már mind a Walesi Párt (Plaid Cymru, 1925), mind a Skót Nemzeti Párt (National Party of Scotland, 1928) létrejött, Cornwallban még épphogy elkezdődött a nemzeti ébredés kulturális korszaka. Ugyanerre az időszakra esik a Liberális Párt országos pozícióinak visszaesése és a Munkáspárt felemelkedése.⁴⁰ Ez a kelta periféria szempontjából azért jelentős, mert a Liberális Párt felismerte, hogy a periféria ügyeinek felkarolása biztosíthatja számára a politikai túlélést. Ugyanakkor sok szavazó úgy érezte, hogy a liberalizmus szellemi ernyője alatt számos különböző ügy elférhet: a helyi munkásosztály helyzetének előmozdításától kezdve az önkormányzatiság eszméjéig – ezzel a legtöbb helyi politikai ügyet a Liberális Párt képviselhette egészen az 1960-as évekig.⁴¹

Az első olyan helyi szerveződés, amely a nyelvi-kulturális célokon túlmenően társadalmi kérdésekkel is elkezdett foglalkozni, az 1932-ben létrejött *Tyr ha Tavas* (Föld és Nyelv) volt. E fiatal baloldali helyiekből álló szervezet éppen a Paid Cymru mintájára fogalmazta meg először a cornwalli önrendelkezés igényével fellépő politikai szervezet szükségességét. Habár a szervezet az 1930-as évek végére elvesztette befolyását, és feloszlott, eszmeileg megágyazott az önálló cornwalli politikai párt gondolatának.⁴²

Az 1940-es évek legvégén egy új, fiatal generáció lépett színre, amelynek tagjaiban közös volt, hogy a világháború éveiben végeztek a legkiválóbb angol egyetemeken, és összekötötte őket a cornwalli származás és az önrendelkezés igénye. Az önálló pártalapítást nagyban segítette az a publicitás, amely az 1951-es, éppen Cornwallban megrendezett Kelta Kongresszussal járt. Az alapításhoz, amely 1951. január 6-án zajlott le Redruthban, a Paid Cymru jelentős támogatást nyújtott. A párt a Mebyon Kernow nevet vette fel, amely szó szerint Cornwall fiait jelenti. A párt első elnöke Helena Charles lett, akinek a vezetésével megfogalmazták a párt kezdeti programját. Ebben olyan célkitűzések szerepeltek, mint a cornwalli nyelv és irodalom támogatása; a helyi történelem cornwalli nézőpontból történő kutatása; a helyi viszonyok tanulmányozása és a problémák orvoslása, cornwalli kelta tematikájú koncertek és más előadások szervezése, amelyeken keresztül a célok továbbfejleszthetők, valamint együttműködés más társaságokkal, amelyek meg kívánják őrizni Cornwall jellegét.⁴³

⁴⁰ EGEDY 1998: 53.

⁴¹ DEACON–TREGIDGA–COLE 2003: 21.

⁴² DEACON–TREGIDGA–COLE 2003: 23.

⁴³ DEACON–TREGIDGA–COLE 2003: 32.

Noha a szervezet egy politikai csoportként definiálta magát, mint látható, céljai inkább kulturális dimenzióban értelmezhetők. 1951-ben a célokat az alábbival egészítették ki: „Cornwall kelta karaktere elfogadásnak támogatása, valamint a belügyi kérdésekben önrendelkezési jogának támogatása egy föderális Egyesült Királyságban.”⁴⁴ E mondattal nemcsak az első politikai célt tűzték ki, de világosan meghatározták álláspontjukat országuk alkotmányos jövője szempontjából is. Kiadványaikban számos olyan jelenségre világítottak rá, amely gyengíti a helyi kulturális fejlődés lehetőségét, ugyanakkor nem feledkeztek meg a helyi gazdaság fejlesztésének kérdéseiről, illetve a ki- és bevándorlás Cornwallt évszázadok óta gyengítő jelenségéről sem.⁴⁵ Mivel az országos politikában esélytelen lett volna indulniuk, a helyhatósági szintre koncentráltak: 1953-ban a redruthi körzetben tartott időközi tanácsi választáson Helena Charles pártelnök 77%-kal megnyerte a párt első választott pozícióját.

A meglepő választási siker felhívta a nagyközönség, illetve az országos politika figyelmét is a fiatal pártra, amelynek sikere beleillett a korban a kelta peremvidéken zajló politikai mozgolódásba. Az 50-es évek közepén a fiatal pártnak rögtön azzal az alapvető dilemmával kellett szembenéznie, hogy a politikai dimenziót helyezi előtérbe, amelyben hangsúlyos szerepet kapott az önrendelkezés; vagy a kulturális dimenziót, amelyet viszont más szervezetek is zászlajukra tűztek. Helena Charles harcosan kiállt a cornwalli önrendelkezés joga mellett, amivel sokakat elidegenített a friss párttól. A kérdésben az alapító tagok is megosztottak voltak, akárcsak a csekély létszámú tagság. Tovább nehezítette a kérdést, hogy a helyi sajtóban több olyan cikk is megjelent, amely a Mebyon Kernow-t szeparatistának bélyegezte.

A Helena Charlest követő pártvezetők viszont inkább úgy tartották, hogy a cornwalli mozgalom minden ágának (politikai és kulturális) egymást kölcsönösen kell támogatnia, mert egyik sem érhet el a másik nélkül sikereket; továbbá új területeket is kijelöltek, amelyekre a pártnak a korábbinál nagyobb figyelmet kell fordítania: ezek a gazdaság, a turizmus és a szociális viszonyok. Az volt az általános álláspont, hogy a párt céljai nem lehetnek túlzottan nagyratörőek, inkább konkrét, elérhető helyi ügyeket kell megcélózni, mivel abban nagyobb valószínűséggel érhető el eredmény. Mindez feltételez bizonyos együttműködést más szervezetekkel, politikai téren elsősorban a Liberális Párttal, esetenként a Munkáspárttal.⁴⁶ Mindazonáltal az 1960-as évekre a Mebyon Kernow fókusza inkább a kulturális szférába csúszott el a politikaitól, így az inkább egy, a cornwalli ügyekre specializált nyomáscsoportnak volt tekinthető, amely (többnyire eredménytelenül) indult az önkormányzati választásokon.

⁴⁴ DUNKERLEY 2010.

⁴⁵ DEACON–TREGIDGA–COLE 2003: 35.

⁴⁶ DEACON–TREGIDGA–COLE 2003: 38.

A 60-as években a Mebyon Kernow több helyi ügyben sikerrel gyakorolt nyomást a helyi politikára úgy, hogy formális képvisellel szinte nem is rendelkezett. E kis csoport számos felvonulást, tüntetést rendezett, amelyen ágazati szervezetek létrehozását követelte (mint a Cornwalli Fejlesztési Ügynökség és a Cornwalli Egyetem), vagy akár csak dokumentumok (pl. turisztikai stratégiák és hatástanulmányok) elkészítését kérte számon a politikusokon. Ezzel párhuzamosan maga is számos tanulmányt és dokumentációt készített különböző szakpolitikai kérdésekről, mint a helyi vonatkozlekedés reformja, a hagyományos cornwalli iparágak támogatása, illetve a helyi kultúra és sport (különösen a kelta birkózás) népszerűsítése.⁴⁷ Ennek eredményeképpen az 1960-as években a 700 fős tagsággal bíró párt már az országos sajtóban is egyre többször jelent meg, és így nemcsak a szeparatizmus, hanem a szellemi provincializmus vádját is sikerült levetkőznie...⁴⁸

Az 1960-as évek második fele az egész kelta peremvidék számára jelentős politikai fejlemények időszaka volt. 1966-ban a Plaid Cymru, majd 1967-ben a Skót Nemzeti Párt is megszerezte első parlamenti mandátumát, ezzel a nemzetiségi pártok tovább színezték a westminsteri politikát. Ennek nyomán a Mebyon Kernow-ban is egyértelművé vált: ha a kelta testvérpártoknak sikerült, neki is sikerülhet! Ehhez azonban szükség volt arra a felismerésre, hogy a helyi nyelv ügyén túllépjen, és ne csak a kelta identitásúak, hanem potenciálisan minden cornwalli lakos pártjaként jelenjen meg.

1965-ben a Nagy-Londoni Tanács (*Greater London Council*) a londoni túlnépesedést úgy kívánta orvosolni, hogy országszerte, többek közt Cornwallban is jelentős lakásépítéseket finanszírozott – így csökkentve a főváros túlszűfoltóságát. A terület lakosságának nagy léptékű (50–60 ezer fővel) és az állam által felülről koordinált mesterséges növelése a cornwalli lakosokban nagy fokú ellenérzéseket váltott ki.⁴⁹ A Mebyon Kernow harsány fellépése a „betelepítési programok” ellen meghozta az eredményét, és az eddigi városi tanácsi helyeken túlmenően 1967-ben Colin Murley megnyerte a párt első pozícióját a Cornwall Megyei Tanácsban (*Cornwall County Council*) is.⁵⁰ 1968-ban a párt kiadta az alapítása óta legátfogóbb pártprogramját *What Cornishmen Can Do* címmel, amelyben nemcsak felsorolta a helyi problémákat és követeléseit, hanem reális megoldási javaslatokat is tett.⁵¹

⁴⁷ DUNKERLEY 2010.

⁴⁸ Ennek azért is van jelentősége, mert az angol nyelv Cornwallban és Devonban beszélt *westcountry* kiejtését Nagy-Britanniában gyakran rokonítják a rossz értelemben vett vidékiséggel, művelatlenséggel.

⁴⁹ DEACON–TREGIDGA–COLE 2003: 49.

⁵⁰ DEACON–TREGIDGA–COLE 2003: 50.

⁵¹ DEACON–TREGIDGA–COLE 2003: 53.

Országos szinten viszont súlyos csalódások érték a pártot: amikor 1970-ben a Mebyon Kernow először indult parlamenti választásokon, Len Turian, a párt jelöltje mindössze 960 voksot kapott, ezzel alig érte el a 2%-ot Cornwallban.⁵² Négy évvel később is hasonlóan kiábrándító eredmény született, akkor a kapott szavazatok száma még a párt taglétszámánál is kevesebb volt!⁵³

Az 1970-es években a párt súlyos válságot élt át, amely ideológiája és irányultsága körül forgott: vajon egy inkább kulturális irányultságú jobboldali párttá kíván-e válni a Mebyon Kernow, amelynek a végső célja a független Cornwall; vagy inkább egy politikusabb és balközép irányultságú mutató politikai párt lenne, amely elfogadja a devolúció (hatalomátruházás) esetleges megvalósulását Cornwallban. E konfliktus 1975-re pártszakadáshoz vezetett, amelynek nyomán létrejött a jobboldali *Cornish National Party*.

Ugyanebben az időben a brit belpolitikában is egyre nagyobb hangsúlyt kapott a kelta peremvidék: válaszul a Skót Nemzeti Párt és a Plaid Cymru sikereire, a munkáspárti kormányzat 1969-ben felállította a Kilbrandon Bizottságot (*Royal Commission on the Constitution*), hogy alkotmányos szempontból vizsgálja meg a devolúció lehetőségét.⁵⁴ A bizottság munkájának eredményeképpen 1974-re született meg a tervezet, amely Wales és Skócia esetében korlátozott devolúció mellett foglalt állást.⁵⁵ Cornwallt illetően viszont a Bizottság elismerte, hogy létezik egy *nagyon apró kisebbség*, amely a cornwalli önrendelkezésért küzd, továbbá hogy nagyon erős hagyományai vannak a regionális identitásnak; mégsem látta bizonyítékát annak, hogy az itt élők többsége más kormányzati berendezkedést igényelne, mint Anglia többi része.⁵⁶ A Kilbrandon Bizottság munkája annak ellenére nem volt hiábavaló, hogy az arról szóló népszavazás megbukott, mivel lefektette a devolúció elvi kereteit, ahonnan az 1990-es évek második felében újraindulhatott. A Mebyon Kernow visszautasította a Bizottság jelentését, ugyanakkor az általa bevezetett fogalmi keretek szerint Waleshez hasonló módon nemzetgyűlést (*Assembly*) követelt Cornwall számára *Towards Self-Government* című 1974-es pártprogramjában.⁵⁷

Az 1970-es évek második felében a párt – noha továbbra is részt vett a választásokon – működése fókuszát inkább ismét a helyi ügyekre összpontosította, és rendezte viszonyát a liberálisokkal.⁵⁸ A lokális ügyek melletti kiállással a párt stabilizálta a helyi választásokon

⁵² PAYTON 1992: 26.

⁵³ DEACON–TREGIDGA–COLE 2003: 55.

⁵⁴ LAZER 1977: 49–69.

⁵⁵ TANNER 2006: 571.

⁵⁶ *Memorandum by the National Executive Committee of Mebyon Kernow...* (2006).

⁵⁷ PAYTON 2002: 85.

⁵⁸ DEACON–TREGIDGA–COLE 2003: 64.

a támogatói bázisát, így a 70-es évek városi tanácsi választásain jellemzően 4–6 helyet sikerrel meg tudott szerezni. Ugyanakkor az is egyértelművé vált az 1979-es parlamenti választáson, hogy sokkal többen támogatják a párt helyi munkáját, mint részvételét az országos politikában: az ugyanaznap rendezett tanácsi és parlamenti választáson közel háromszor annyi helyi szavazatot kapott a párt, mint parlamentit.⁵⁹

Az 1979-es esztendő abból a szempontból is érdekes volt a párt számára, hogy ez volt az első év, amikor európai parlamenti választásokat is tartottak az Egyesült Királyságban. Habár a Mebyon Kernow az 1975-ös népszavazáson a helyi halászati ipar védelmében még határozottan kampányolt a közös piac ellen, négy évvel később az indulás mellett döntött. Az első európai parlamenti választáson több mint 10 ezer szavazatot kapott, így az országos pártok után a negyedik helyet sikerült elérnie, de sem ezen, sem az azt követő EP-választásokon nem tudott egyetlen európai parlamenti mandátumot sem szerezni. Ennek ellenére az európai dimenzió lassan egyre fontosabb lett a párt számára. Egyrészt azért, mert Cornwall igen elmaradott régióként a közösségi támogatások haszonélvezője és a közös piacból származó befektetések kitüntetett színtere lett; másrészt pedig a Mebyon Kernow – akárcsak a többi kelta hátterű párt – az európai intézményrendszerben szövetségést látott a kisebbségi nyelv és kultúra védelmében.⁶⁰

A Margaret Thatcher vezette, 1979-ben kormányra került konzervatívok elutasították a devolúció minden formáját, így az arról való vita a Mebyon Kernow-n belül is lekerült a napirendről. A Vaslady kormányzata ugyanakkor az állami kiadáscsökkentést a kultúra területén is következetesen képviselte, így számos állami finanszírozású cornwalli kulturális intézmény és program (például a cornwalli nyelvtanfolyamok) támogatás nélkül maradt.

Az egyre növekvő munkanélküliség, illetve a bérek stagnálása az 1980-as évekre jelentős balratolódáshoz vezetett a Mebyon Kernow tagságában és vezetésében egyaránt.⁶¹ Ez az ideológiai elmozdulás nemcsak a szociális kérdés központba helyezésében nyilvánult meg, a markáns baloldaliság a nukleáris leszerelés propagálásával is párosult, amelyet azonnal összekötöttek a St. Austell melletti Luxulyanba tervezett atomerőmű elleni harsány és végül eredményes tiltakozásokkal. A neoliberális gazdasági elveket valló konzervatív kormányzásra adott válasz, a 80-as évek közepén lezajlott további markáns balratolódás már olyan szélsőbaloldali elemek megjelenésével is járt, amelyek a párt egységét is veszélyeztették.⁶²

⁵⁹ DEACON–TREGIDGA–COLE 2003: 71.

⁶⁰ WYN JONES 2009: 138.

⁶¹ DEACON–TREGIDGA–COLE 2003: 70.

⁶² MORRIS 2012.

A Mebyon Kernow sikertelensége az 1980–90-es években továbbra is kitartott, és beszorult a mikropártok közé: országos szinten 1983-ban alig 1000 szavazatot gyűjtött, így sem az 1987-es, sem az 1992-es parlamenti választásokon nem indult a párt. Az 1984-es európai parlamenti választásokra sem indított jelöltet, öt évvel később pedig noha elindult, a szavazatok kevesebb mint 2%-át érte el, majd az 1994-es európai parlamenti választáson alig 1,5%-ot szerzett a párt jelöltje. Ezt követően csak 2009-ben állítottak jelöltet, de az 1%-os eredmény nyomán többet nem próbálkoztak vele.

Cornwall közelmúltja

Miután a Tony Blair vezette Munkáspárt Walesben és Skóciában sikeres népszavazás után elindította a devolúció folyamatát, Cornwallban is megélénkültek az ezt támogató hangok. 2000. március 5-én, Szent Pirán napján a Mebyon Kernow aláírásgyűjtésbe és kampányba kezdett egy önálló jogalkotó szerv, a cornwalli nemzetgyűlés (*Senedh Kernow*) felállítása érdekében. Érdekes módon ekkorra a helyi, kelta gyökerekkel egyáltalán nem rendelkező angol polgárok is elkezdtek érdeklődni a hatalomátruházás lehetséges előnyei iránt – ebben ugyanis az önkormányzatiság kiteljesedését látták. A kezdeményezéshez nemcsak helyi állampolgárok, szervezetek, hanem politikai irányultságtól függetlenül a helyi pártok és Cornwall mind az öt parlamenti képviselője is csatlakozott.⁶³ 2001 nyarán 50 ezernél is több aláírás gyűlt össze, így ezeket a szervezők eljuttatták a Downing Street 10.-be, kérve a devolúció megindítását és a cornwalli nemzetgyűlésről szóló népszavazás kiírását.⁶⁴ E követelés hidegen hagyta a kormányzó erőket, így népszavazásra azóta sem került sor, a nagyszámú aláírás mégis jelezte, hogy a cornwalli önrendelkezés gondolata már nem csak egy minimális választási eredményeket felmutatni tudó párt vagy törpe kisebbség marginális gondolata.

A 2001-es népszámlálás alkalmával először nyílt alkalom arra, hogy a helyi lakosság megjelölje a cornwallit mint etnikumot. Ennek nyomán ebben az évben kb. 34 ezer, 2011-ben pedig már közel 83 ezer válaszadó vallotta magát cornwalli identitásúnak.⁶⁵ A 2021-es népszavazás adatai szerint Nagy-Britanniában több mint 108 ezer – ebből 96 ezer a félszigeten – jelölte meg a cornwalli identitást, vagyis a ma 570 ezres helyi lakosság közel 17%-a vallja magát cornwallinak.⁶⁶

⁶³ TEWDWR-JONES – ALLMENDINGER 2006: 343.

⁶⁴ DEACON-TREGIDGA-COLE 2003: 107.

⁶⁵ Office for National Statistics (2012).

⁶⁶ Office for National Statistics (2022).

E változásokra reagálva az Egyesült Királyság kormánya az Európa Tanács Nemzeti Kisebbségek Védelméről szóló Keretegyezménye értelmében 2014-ben a cornwallit nemzeti kisebbségként ismerte el, és védelemben részesítette.⁶⁷ Továbbá kb. 50 ezer helyi lakos írta alá azt a kezdeményezést, amely egy különálló Cornwall régiót létesítene a nagyobb, több megyét magában foglaló Southwest régió helyett.⁶⁸

Ugyanakkor a Mebyon Kernow a cornwalli identitás iránti fokozódó érdeklődést sem tudta saját hasznára fordítani. Habár a 2010-es és a 2015-ös országos választásokon indított jelöltek a cornwalli választóközetekben, 5000 körüli szavazattal egyetlen mandátumot sem sikerült szereznie... Így 2017-ben el sem indult, és 2019-ben is csak egy jelöltet állított, akire mindössze 1600 leadott szavazat érkezett. Helyhatósági szinten valamivel eredményesebb: a 123 tagú megyei tanácsban (Cornwall Council) 2009-óta 3-4 mandátumot ér el, ám a 2021-es választáson már 5 képviselője jutott be. Emellett folyamatosan változó számú, de 20 körüli város tanácsi képviselője van Cornwallban.

Ha összegezzük a párt múltját, kijelenthető, hogy egyértelműen egy nemzetiségi párt, amelyre mind a politikai szereplők, mind az elemzők nacionalista pártként hivatkoznak. A Mebyon Kernow ugyanakkor visszautasítja, hogy nacionalista lenne, magát az autonómiáért küzdőként (*autonomist*) vagy „újjáélesztőként” (*revivalist*) definiálja.⁶⁹ Ugyanakkor önmeghatározása szerint a párt „korni, zöld, balközép és decentralista” elveket vall.⁷⁰ Vagyis érdekes módon egy baloldali, ám nemzetiségi-nacionalista pártról beszélhetünk, ami csak a közép-európai kontextusban meglepő, hiszen az Egyesült Királyságban található még ilyen orientációjú párt: a skót SNP-n túl épp a Mebyon Kernow legszorosabb szövetségese, a Plaid Cymru! A Mebyon Kernow az egyetlen olyan párt, amely egyetlen megyében indul a választásokon, és kizárólag erre a megyére koncentrált programjában.

A párt történetéből világossá válik, hogy a párt és a körülötte lévő szellemi holdudvar kulturális téren jóval nagyobb hatást tudott kiváltani, mint politikailag – különösen, ha összevetjük a Plaid Cymru és a Skót Nemzeti Párt eredményeivel. A Mebyon Kernow mindössze helyhatósági szinten képes megjelenni. Ennek magyarázata az lehet, hogy igen sokáig tartott, mire átalakult a szervezet egy kulturális nyomáscsoportból egy klasszikus politikai párttá.

További jellemzője a pártnak, hogy több olyan közpolitikai témát az emelt be először a helyi közéletbe, amelyre más korábban nem gondolt, esetenként neveltség

⁶⁷ MORRIS 2014.

⁶⁸ SCHRIJVER 2006: 275.

⁶⁹ DEACON–TREGIDGA–COLE 2003: 2. Lásd még Mebyon Kernow [a].

⁷⁰ Mebyon Kernow [b].

tárgyává vált kezdetben, mégis a későbbiekben a többi helyi politikai szereplő is azonosulni tudott vele, képviselte, és végül sikerült megvalósítani – igaz, az ezzel járó politikai hasznot sem a Mebyon Kernow tudta kihasználni. Erre remek példa a Cornwalli Egyetem ügye, amelyet először a Mebyon Kernow kezdeményezett, és amelyet komolytalan, romantikus képzelgésnek neveztek a rivális politikai szereplők; 1955-re viszont több főiskola és kisebb felsőoktatási intézmény összeolvasztásából létrejött a Cornwallban is kampuszokkal rendelkező University of Exeter.⁷¹ Ami a Mebyon Kernow jelenlegi politikai céljait illeti, a párt fő célja a walesi és a skót devolúciós példa nyomán egy helyi törvényhozó testület, a cornwalli nemzetgyűlés vagy parlament felállítása.⁷² Továbbá a helyi nyelv és kultúra megőrzésének előmozdítása, amelyet a helyi oktatásban is szerepeltetni kívánnak, az úgynevezett cornwalli tantervet szeretnék elérni, amelynek nyomán az iskolákban helyi nyelvet, történelmet, földrajzot oktatnának magasabb óraszámban. Mindezen eredmények ellenére a Mebyon Kernow egyelőre nem tud bekerülni az országos politikába, és a jelenlegi tendenciák szerint továbbra is csak önkormányzati szinten képes képviselni a párt céljait.

National Movement of Cornwall and Mebyon Kernow

Among the Celtic nations, the history and culture of Cornwall are the most under-researched topics in Hungarian literature. This study reviews the history of Cornwall and the Cornish language from the appearance of written sources to the end of the 20th century. The work also attempts to explore the emergence of the Cornish national movement, its evolution into a political party, and outlines the boundaries of political success achieved by the Mebyon Kernow party.

⁷¹ University of Exeter [é. n.].

⁷² Mebyon Kernow [c].

Felhasznált irodalom

- APÁTI Zsófia – GYÖRI SZABÓ Róbert (2002): A kisebbségi nyelvek helyzete és oktatási rendszere Nagy Britanniában. *Pro Minoritate*, 6(ősz), 116–154.
- BRADDICK, Michael J. (2004): *State Formation in Early Modern England, c. 1550–1700*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Celtic Congress Cornwall [é. n.]: *Welcome to the Celtic Congress Cornwall*. Online: www.celticcongresscornwall.co.uk
- CLARK, Peter szerk. (2018): *The Cambridge Urban History of Britain. Volume 2*. Cambridge: Cambridge University Press.
- COLLS, Robert (2004): *Identity of England*. Oxford: Oxford University Press.
- DEACON, Bernard (2007): County, Nation, Ethnic Group? The Shaping of the Cornish Identity. *The International Journal of Regional and Local Studies*, 3(1), 5–29. Online: <https://doi.org/10.1179/jrl.2007.3.1.5>
- DEACON, Bernard – TREGIDGA, Garry – COLE, Dick (2003): *Mebyon Kernow & Cornish Nationalism*. Cardiff: Welsh Academic Press.
- DUNKERLEY, Chris (2010): Mebyon Kernow – 60 Years On – and Still Looking Good! *Cornwall24.net*, 2010. december 3. Online: <http://www.cornwall24.net/2010/12/chris-dunkerley-mebyon-kernow-60-years-on-and-still-looking-good/>
- DUNMORE, Stuart (2011): Language Decline and the „Theory of Cornish Distinctiveness”: The Historiography of Language and Identity in Early Modern Cornwall. *Proceedings of the Harvard Celtic Colloquium*, 31, 91–105.
- EGEDY Gergely (1998): *Nagy Britannia története*. Budapest: Aula.
- FLOOD, Roderick szerk. (2004): *The Cambridge Economic History of Modern Britain. I. Industrialisation*. Cambridge: Cambridge University Press. Online: <https://doi.org/10.1017/CHOL9780521820370>
- Gorsedh Kernow [é. n.]: *About Gorsedh Kernow*. Online: <https://gorsedhkernow.org.uk/about>
- HICKS, Davyth A. (2005): Cornish: Language and Legislation. *Mercator-Working Papers*, 21. Online: https://www.academia.edu/15477964/Cornish_Language_and_Legislation_2005_Histpop [é. n.]: *Enumeration Abstract, 1801*. Online: https://bit.ly/Enumeration_Abstract_1801
- KATUS László (2001): *A középkor története*. Budapest: Pannonica–Rubicon.
- Kernow bys vyken [a]: *The Prayer Book Conflict Timeline*. Online: www.cornwallforever.co.uk/history/prayer-book-conflict
- Kernow bys vyken [b]: *A Handbook of the Cornish Language*. Online: www.cornwallforever.co.uk/history/a-handbook-of-the-cornish-language
- Kernow bys vyken [c]: *The First Cornish Gorsedh Ceremony*. Online: www.cornwallforever.co.uk/history/the-first-cornish-gorsedh-ceremony
- KLANICZAY Gábor szerk. (2004): *Európa ezer éve – a középkor I*. Budapest: Osiris.
- LAZER, Harry (1977): Devolution, Ethnic Nationalism, and Populism in the United Kingdom. *Publius*, 7(4), 49–69. Online: <https://doi.org/10.2307/3329497>
- Mebyon Kernow [a]: *Pledges*. Online: <https://mebyonkernow.org/pledges>
- Mebyon Kernow [b]: *The Party for Cornwall is a Political Party with a Difference*. Online: https://mebyonkernow.org/?q=history_more_recent_years
- Mebyon Kernow [c]: *Towards a Cornish Parliament*. Online: <https://mebyonkernow.org/towards-a-cornish-parliament>
- Memorandum by the National Executive Committee of Mebyon Kernow, the Party for Cornwall (RG 17)* (2006). Online: <https://publications.parliament.uk/pa/cm200506/cmselect/cmmodp-m/977/977we20.htm>

- MORRIS, Steven (2012): Cornish party Mebyon Kernow Sees the Future in Black and White. *The Guardian*, 2012. január 26. Online: <https://www.theguardian.com/uk/2012/jan/26/cornish-party-mebyon-kernow-future>
- MORRIS, Steven (2014): Cornish Recognised as National Minority Group for the First Time. *The Guardian*, 2014. április 24. Online: <https://www.theguardian.com/uk-news/2014/apr/24/cornish-recognised-national-minority-group-first-time>
- Office for National Statistics (2012): Ethnicity and National Identity in England and Wales: 2011. *Ons.gov.uk*, 2012. december 11. Online: <https://www.ons.gov.uk/peoplepopulationandcommunity/culturalidentity/ethnicity/articles/ethnicityandnationalidentityinenglandandwales/2012-12-11#tab-conclusions>
- Office for National Statistics (2022): TCT21_0006 – National identity: Cornish. *Ons.gov.uk*, 2022. december 2. Online: <https://www.ons.gov.uk/peoplepopulationandcommunity/populationandmigration/populationestimates/adhocs/15312ct210006nationalidentitycornish>
- PALLISER, David Michael szerk. (2000): *The Cambridge Urban History of Britain. Volume 1*. Cambridge: Cambridge University Press. Online: <https://doi.org/10.1017/CHOL9780521444613>
- PAYTON, Philip (1992): *The Making of Modern Cornwall: Historical Experience and the Persistence of „Difference”*. Redruth: Dyllansow Truran.
- PAYTON, Philip (2002): *A Vision of Cornwall*. Fowey: Alexander Associates.
- SCHRIJVER, Frans (2006): *Regionalism After Regionalisation: Spain, France and the United Kingdom*. Amsterdam: Amsterdam University Press. Online: <https://doi.org/10.5117/9789056294281>
- STOYLE, Mark (1999): The Dissidence of Despair: Rebellion and Identity in Early Modern Cornwall. *The Journal of British Studies*, 38(4), 423–444. Online: <https://doi.org/10.1086/386202>
- SZÁNTÓ György Tibor (2000): *Anglikán reformáció, angol forradalom*. Budapest: Európa.
- TANNER, Duncan (2006): Richard Crossman, Harold Wilson and Devolution, 1966–70: The Making of Government Policy. *Twentieth Century British History*, 17(4), 545–578. Online: <https://doi.org/10.1093/tcbh/hw026>
- TEWDWR-JONES, Mark – ALLMENDINGER, Philipp (2006): *Territory, Identity and Spatial Planning. Spatial governance in a fragmented nation*. London: Routledge. Online: <https://doi.org/10.4324/9780203008003>
- THOMPSON, Francis Michael L. szerk. (1990): *The Cambridge Social History of Britain 1750–1950. II*. Cambridge: Cambridge University Press. Online: <https://doi.org/10.1017/CHOL9780521257893>
- University of Exeter [é. n.]: *History of the University*. Online: <http://www.exeter.ac.uk/about/facts/history/>
- VADÁSZ Sándor (2005): *19. századi egyetemes történet 1789–1890*. Budapest: Korona.
- WILLETT Joannie (2013): Liberal Ethnic Nationalism, Universality, and Cornish Identity. *Studies in Ethnicity and Nationalism*, 13(2), 201–217. Online: <https://doi.org/10.1111/sena.12024>
- WYN JONES, Richard (2009): From Utopia to Reality: Plaid Cymru and Europe. *Nations and Nationalism*, 15(1), 129–147. Online: <https://doi.org/10.1111/j.1469-8129.2009.00368.x>
- WYN JONES, Richard – SCULLY, Roger (2006): Devolution and Electoral Politics in Scotland and Wales. *Publius: The Journal of Federalism*, 36(1), 115–134. Online: <https://doi.org/10.1093/publius/pjio34>
- ZADRAŽILOVÁ, Dagmar (2010): *Revival of the Cornish Language: Its Reasons, Challenges and its Relation towards the Cornish Identity*. MA-szakdolgozat. Prague: Charles University in Prague.

Méhes Tamás

A „lex mercatoria” tündöklése és bukása az ipari forradalom előtt és után

A tanulmány főleg azzal foglalkozik, hogyan hatott a modern kapitalizmus megszületése a kereskedelmi jogra. Ezen belül fő figyelme arra irányul, hogyan ment végbe a modern nyugat-európai kereskedelmi jog kodifikációja, és hogy annak milyen elméleti előzményei és gyakorlati következményei voltak. A tanulmány arról is értekezik, hogy mi volt az akkori kereskedelmi jog helye a magánjog és a közjog koordináta-rendszerében. Erre a kérdésre sokáig nem volt egyértelmű válasz. A cikk végül külön figyelmet szentel a monista és a dualista felfogás megnyilvánulásainak is.

Bevezetés

A *lex mercatoria*, vagyis a kereskedelmi jog jelentős átalakuláson ment keresztül az évszázadok során, amit számos tényező befolyásolt. Eredendően a kereskedelmi jog „azon jog, amelylyel a kereskedők egymás közt éltek, s melyet testületeik szűkebb-tágabb autonómiájához képest több-kevesebb függetlenséggel a területiális hatóságtól – saját választott bírágik által alkalmaztak.”¹ A kereskedői kapitalizmus egyik nélkülözhetetlen alakja maga a kereskedő, aki kereskedelmi kiváltságok érvényesítése által a kereskedelem, illetve a kereskedelmi jog központi és fő alakító szereplőjéből eljutott oda, hogy a felvilágosodást követően fokozatosan elvesztette kiemelt pozícióját; az ipari tőke győzedelmeskedett a kereskedelmi tőke felett. Az állam és a gazdaság közötti kapcsolat alakulásának kereskedelmi jogot befolyásoló hatása tagadhatatlan, tekintettel arra is, hogy a kereskedelmi tevékenység dinamikus fejlődése ösztönzőleg hatott a kereskedelmi jogfejlesztő tevékenységre. Természetesen kezdetben a gazdaság sokkal nagyobb léptékben fejlődött, mint a jogi szabályozás,

¹ ZSÖGÖD 1901: 723.

amely egy jó ideig nem tudta „lekövetni” ezen fejlődési ütemet. Így a kereskedelmi jog alakulását vizsgálva az arra ráhatással bíró tényezők és folyamatok ismertetésén keresztül a szokásjogon alapuló egyetemes szabályozástól egészen a deklarációs törekvésekig célszerű rendszertanilag végigtekinteni a *lex mercatoria* alakulását, fejlődését, tündöklését és kockázatait.

A kapitalizmus mint gazdasági rendszer középpontjában a folyamatos, ma divatos szóval élve fenntartható növekedés áll. A tőkefelhalmozás tette lehetővé a javak, illetve különböző szolgáltatások szabad cseréjének megvalósulását nyereségszerzés céljából. Ebből a nézőpontból a kapitalizmus onnan eredeztethető, amikor megfelelő mennyiségű tőke gyűlt össze annak érdekében, hogy a piac szereplői befektessenek, így megvalósulhasson a javak és a szolgáltatások szabad cseréje. A csere alapértelmezetten egy önkéntes, az összes részt vevő fél számára előnyös együttműködés, amely hozzásegíti az embereket céljaik eléréséhez.² A kapitalizmusban – ideális esetben – a gazdaság összes szereplője a piacnak alárendelten működik, vagyis a gazdasági élet a piac irányítása alatt áll, ugyanakkor érdemes hangsúlyozni, hogy a kereskedői kapitalizmus gazdasági rendszerének aktív alanya nem a termelő vagy a gyártó, hanem a kereskedő. A kereskedő mind vevőként, mind eladóként jelen volt a piacon, és a kereskedelmi ügylet uraként határozhatta meg, hogy a gyártó mikor, mit és mennyit állítson elő, ennek továbbértékesítése után a gazdasági előny jó része a kereskedői tevékenységet ellátó személynél maradt. Így nemcsak a termelési folyamatot befolyásolhatta a kereskedő, hanem a kereslet és a kínálat viszonyára is komoly ráhatással bírt.

Azt is mondhatjuk, hogy a kereskedői kapitalizmus mint gazdasági rendszer középpontjában a kereskedő foglalt helyet, akinek a fenti „folyamatszabályozási” teendők ellátásán túl jutott energiája a kiharcolt kereskedelmi kiváltságok érvényesítésére, így arra is, hogy különböző tilalmi megoldásokkal megakadályozza, hogy a gyártó közvetlen kiskereskedelmi tevékenységgel foglalkozhasson. Ezzel garantálva a maga számára, hogy a kereskedelmi láncolat hosszától függetlenül a kereskedelmi tevékenység minden haszna a kereskedelmi rendszeren belül realizálódjon.

A modern kereskedelmi jog kodifikálásának kezdetei és jellemző vonásai

Ekkor még a *lex mercatoria* az az egyetemes kodifikálatlan szabályhalmaz volt, amely jogállami jellegének – nemzetállamok megjelenését követő – megszilárdulásáig

² MIKE 2020.

a gazdasági viszonyok döntő részét egyetemes szabályozási megoldással rendezte (azaz a nemzetállamok létrejöttéig sem az államhatárok, sem a politika nem tudta befolyásolni a kereskedelmi jog fejlődését). Az állami jogalkotói hatalom kiteljesedéseig tehát egyetemes jog által szabályozott gazdasági viszonyok között működhetett a kereskedelem, amelynek alapkövei a kereskedelmi szokásjog, a kereskedelmi bírászkodás és a kereskedelmi célból létrehozott céhek statútumai voltak.³ Ezen alapkövekből maga a kereskedői réteg (a kereskedők osztálya) építette fel, és érvényesítette a *lex mercatoriát*, amely képes és alkalmas arra, hogy az egységes piacon belül érvényesítse az egységes jogi megoldásokat.

A kereskedelmi jog a mind területileg, mind politikailag megosztott Európa jogfejlődésének e szakaszában egységes volt – részben a *lex mercatoriának*, részben a római jogi hagyományoknak,⁴ részben pedig az egyház által kikényszerített kánonjognak és nem kis részben a latin nyelv egyetemes használatának köszönhetően. Francesco Galgano szerint a „jog szempontjából a ius romanum, ius canonicum és ius mercatorum fejezte ki ezt az egységet”.⁵

Nem véletlen tehát, hogy a korabeli egyetemek jogtudományi oktatásának középpontjában is a római jog,⁶ a kánonjog és a kereskedelmi jog állt. Ebből a megközelítésből a római jog azon tételek összessége, amelyek uralma alatt Róma lakossága élt tárgyi értelemben megközelítve, alanyi oldalról vizsgálva pedig a jogtételek az élet javaiból való részesülést védelmezik.⁷ A kánonjogot tágabb, illetve szűkebb értelemben is definiálhatjuk: tágabban értelmezve a keresztény egyházak, míg szűkebben a katolikus egyház jogát mondhatjuk kánonjognak.⁸ Ebből is következik, hogy az egyetemet teljesítő, messze földről érkező diákok egészen egységes, nemzeteken átívelő jogi kultúra felépítésére vértették fel magukat.

Az évszázados hagyományokra is tekintettel a római jog primátusának⁹ érvényesülését jogosan feltételezhetjük, ugyanakkor a keresztény egyház erős befolyását figyelembe véve a kánonjog elsőbbsége fokozatosan megkérdőjelezhetetlenné vált. Amennyiben az ügyletet kötő felek egyike is kereskedő volt, úgy a *lex mercatoriát*

³ „És ilyen módon a szabad városok is, nemkülönben a saját czéhükben és maguk között a kereskedők, kalmárok, szabók, szűcsök, vargák, tímárok, más mesteremberek is a fejedlem megegyezésének hozzájárulásával statútumokat hozhatnak, csak hogy ezek igazságosak és tisztességesek legyenek, mások jogaiban és szabadságában kárt ne tegyenek és sérelmet ne okozzanak. De ezek, a mikép előadám, csakis közöttük állanak meg és maradnak erőben.” Tripartitum (1514): 2. CZIM 7. §.

⁴ PÓKECZ KOVÁCS 2020.

⁵ GALGANO 2006.

⁶ PÓKECZ KOVÁCS 2018: 367–374.

⁷ VÉCSEY 1893.

⁸ ERDŐ 2014.

⁹ PÓKECZ KOVÁCS 2019: 373–382.

kellett esetükben alkalmazni a tovább élő római jogi szabállyal szemben (feltéve, hogy nem ütközött a „hívók közösségének egyetemes”¹⁰ jogába, a kánonjogba). Mindez jól jellemzi és megvilágítja a fenti jogterületek egymáshoz való viszonyát.

Az olasz, francia, angol területeken gyorsan fejlődő kereskedelmi tevékenység ideális „táptalajt” biztosított a kereskedelmi jogfejlesztő tevékenységnek, így a jogtudósok a kereskedelmi gyakorlat alapján alkothatták meg az e dinamikusan fejlődő ágazat még dinamikusabb fejlődéséhez szükséges jogintézményeket. A gazdaság, a kereskedelem és a jog korabeli szoros kapcsolatára jellemző és nagyon érdekes, hogy több szerző tudományos művéből a gazdaság és a jog közötti megkülönböztetés is hiányzik, amidőn műveikben jogi, áruismereti, gazdasági vagy kereskedelmi jogintézményeket tárgyalnak.

Az európai keresztény egység számára a kegyelemdőfést a kálvinizmus és a vesztfáliai béke¹¹ adta meg, amely azáltal, hogy abszolutizálta a szuverenitás fogalmát, célegyenesbe állította a – 17. században még csak szárnyát bontogató, majd a 18. századra megerősödő – nemzetállami politikai irányvonalakat. Ezzel párhuzamosan egyre szorosabbá fűződő kapcsolat bontakozott ki a gazdaság és az állam között, igaz, ez az állam még nem önálló entitásként avatkozott be a gazdasági folyamatokba, hanem az uralkodó személyén keresztül vállalta fel a gazdaság szabályozási irányítással kapcsolatos egyes feladatokat.

Ez lett az abszolút uralkodók kora, ahol a gazdaság hajója a merkantilizmus irányába fordult, és ahol az államérdek „mindenek fölött való” volt, így a gazdaság is csak annak alárendelten működhetett. Fichte¹² erre mondja találóan, hogy megjelent „a zárt kereskedő állam”, amelynek talán leglényegesebb jellemzője az államok által kibocsátott fizetőeszköz megjelenése volt, amely az addigi arany és ezüst helyébe lépett, illetve jellemzője volt az államhatárok közé szorított gazdasági tevékenység általánossá válása, valamint a protekcionizmus. A protekcionizmus lényege, hogy a colbert-i kereskedelem művészetének fő feladatává a felhalmozás azon módját kell tenni, amellyel korlátozott behozatal és ösztönzött kivitel

¹⁰ A skolasztika eredményeképpen a kánonjog alkotórészei módszertanilag egységes rendszerré álltak össze, így kiemelkedhettek a szabályok halmazából.

¹¹ 1618 és 1648 között Európában szörnyűséges háború zajlott, amelybe a kontinens csaknem minden állama bekapcsolódott. Az első általános európai konfliktussá vált harmincéves háború egyszerre volt az utolsó nagy vallásháború a katolikusok és a protestánsok között, amely végül a két vallás egyenrangúsítása szellemében rendeződött, illetve a hatalmi érdekpolitika szabályai szerint folyó dinasztikus küzdelem, amely az európai egyensúlykeresés jegyében záródott le. Lásd HAHNER 1997.

¹² Johann Gottlieb Fichte (Rammenau, 1762. május 19. – Berlin, 1814. január 29.) német filozófus. A német idealizmus megalapítója; Friedrich Wilhelm Joseph Schelling, illetve Georg Friedrich Wilhelm Hegel mellett a legfontosabb képviselője.

valósítható meg. (A merkantilizmus ezen formája figyelhető meg a 17. századi Franciaországban vagy a 18. századi Ausztriában.)

A közhatalom ilyen mértékű beavatkozása miatt, illetve amiatt, hogy a 17–18. századi abszolút uralkodók a gazdasági, ipari, kereskedelmi tevékenységet nemhogy nem szabadságjogként értelmezték, hanem sokkal inkább az uralkodó által adományozott kiváltsággként, a kereskedelmi tevékenységre szakosodott céhek folyamatosan háttérbe szorultak, és elveszítették a kereskedelmi jogi szabályozásra gyakorolt korábbi befolyásukat (sőt idővel ezt a funkciót szinte teljes egészében kénytelenek voltak átengedni a közhatalomnak).

A kereskedelmi jog a közjog és a magánjog között

A jogtudósok egy része a kereskedelmi jogot nem is mint a magánjogrészt (monista-dualista felfogás), hanem tekintettel arra, hogy a korabeli vélekedés szerint a kereskedelmi jog anyaga „a kormányra és az állam általános politikájára vonatkozik”,¹³ a közjog részeként kezeli (amely felfogás a korabeli germán kereskedelmi jogfejlődéstől nem áll oly távol). S hogy az állam és a gazdaság mily szoros együttműködésben képes eredményeket produkálni, azt jól példázza a korban sorra megjelenő nagyvállalatok köre, mint például a különböző kelet-indiai kereskedelmi társaságok, ahol nem más, mint az állam volt az, aki katonai potenciálját latba vetve segítette a kereskedelmi tevékenység ilyen szervezett módon történő működtetését (az állami hadsereg egy részének bérbeadásával). Így nem csoda, ha elterjedt az a vélekedés, amelynek értelmében a „profitot az uralkodó kegyelméből nyújtott szívességi koncessziók birtokában lehet csak elérni”.¹⁴

A felvilágosodást követően a meghirdetett polgári szabadságjogok köréből gazdasági területen a kereskedelmi és ipari szabadság emelkedett ki, megalapozva a gazdaság és a jog elválasztását. A gazdasági működés központi figurája nem a kereskedő volt többé, hanem az iparos, a termelő, a gyártulajdonos, ez a változás azt is jelentette, hogy a kereskedelmi tőkét legyőzte az ipari tőke ereje. E jelentős és viszonylag gyors gazdasági változás mellett a jogi, szabályozási háttér fejletlenségét jól jellemzi, hogy a jog továbbra is csupán a vagyonforgalom szabályozására volt képes, azaz a szerteágazó gazdasági folyamat kizárólag ezen szegmensére koncentrált.

¹³ TARELLO 1972.

¹⁴ DOBB 1971.

A jog csupán azon termelőt, ipari vállalkozót, valamint kereskedőt volt képes szabályozási körébe vonni, aki árut értékesített, pontosabban olyan árut, amelyet korábban megvásárolt, majd megmunkált, átalakított, és csak ezt követően adta tovább, figyelemmel arra, hogy árunak azon testi dolgokat tekintették, amelyek mind természetileg, mind jogilag alkalmasak voltak a kereskedelmi forgalomra.¹⁵ Francesco Galgano szemléletesen állapítja meg, hogy „az ipari gazdaság növekedési fázisa, vagyis a vagyon gyarapítása immáron »jogüres« térben zajlik, a technológiai fejlődésből és a tőkebefektetésből táplálkozik, nincs szüksége jogi beavatkozásra. Ez a jelenség persze nem meglepő egy olyan korban, amelyet Francois Quesnay¹⁶ és Anne-Robert-Jacques Turgot¹⁷ fiziokrata filozófiai uralnak, és amikor még bíznak abban, hogy az Adam Smith »láthatatlan keze« vezette piac képes a spontán önszabályozásra.”¹⁸ Adam Smith láthatatlankéz-elmélete szerint a kereskedő ugyan saját gazdasági érdekeit követi, ugyanakkor ehhez elengedhetetlen olyan áru előállítása, amely a vevő igényeinek is megfelelő.¹⁹

Ahogy fent már szoltunk róla, a nemzetállamok színre lépésével egészen szorosra fűződtek a kötőszálak a gazdaság és az állam között, aminek – mint láttuk – az lett a következménye, hogy a kereskedelmi jog – a közhatalom mind teljesebb érvényesítésének jelszava alatt – egyre jobban a közjogi terület közelébe sodródott. Az ipari forradalom után elszakadt a gazdaság és az állam közötti kötőszövet, és megerősödött az a dogma, miszerint a jog kizárólag „állami termék” lehet, illetve általánossá vált az a felfogás, amely szerint minden állam csak azt a jogot ismeri el, amelyet saját maga alkotott, a jogforrási hierarchiában eddig elfoglalt előkelő helyét elveszítette a kereskedelmi szokás, és annak legalsó szintjét volt kénytelen elfoglalni.

A kereskedelmi szokásjog gyengülésével párhuzamosan jelentős mennyiségű értékesítésre váró termék halmozódott fel, ami a kereskedelmi tevékenység fejlődését fokozott tempóra kényszerítette volna, miközben a nemzetállamok a saját államhataraik közé szorított nemzeti jogaikkal foglalatostokodtak, nem érzékelve a kereskedelmi szükséglet és a nemzeti mozgástér közötti komoly ellentét okán elharapózó feszültséget. Az állam továbbra is „saját magával van elfoglalva”, és a fenti egyre intenzívebbé

¹⁵ APÁTHY 1886: 337–339.

¹⁶ François Quesnay (Méré, 1694. június 4. – Versailles, 1774. december 16.) a fiziokratizmus megalapítója. (Eredetileg Madame de Pompadour és XV. Lajos orvosa.) A fiziokratizmus szerint az iparban nem keletkezik „tisztá termék”, az ipar csak a mezőgazdaság termékeit dolgozza fel, és nem teremt új értéket.

¹⁷ Anne-Robert-Jacques Turgot (Párizs, 1727. május 10. – Párizs, 1781. március 18.) L'Aulne bárója, francia államférfi és közgazdász, XVI. Lajos francia király minisztere.

¹⁸ GALGANO 2006.

¹⁹ SMITH 1992.

váló feszültség²⁰ kezelésére – annak érdekében, hogy saját maga szabályozhassa a kereskedelmet – az alábbi megoldással élt: a *lex mercatoria* államosítását kezdte meg, amelynek eszközéül a kodifikációt választotta, és ezzel párhuzamosan megtette a szükséges lépéseket a kereskedelmi tevékenységet folytató céhek felszámolására.

Egészen sajátos történelmi helyzet alakult ki azáltal, hogy míg közjogi értelemben egyetemes alapelvek fogalmazódtak meg emberi jogi nyilatkozatokban, és nyertek alkotmányos rangot (úgy mint alapvető szabadságjogok, képvisleti demokrácia, jogállam stb.), illetve amikor a közgazdaság-tudomány a *homo economicus* megalkotásával egészen általános leírásokat, definíciókat, „állandókat” határozott meg, addig a jog(tudomány) a nemzetállamok generálta pluralitásba süllyedt. Egészen hosszú szakaszt zárva le a kereskedelmi jogi jogfejlődésben, amely a római jog szabályozási fennhatósága alatt, illetve a *lex mercatoriában* megjelenve egészen eddig a pontig segíteni, támogatni, fejleszteni volt képes a kereskedelmi tevékenységet. Ezen jogi egyetemlegességnek és régi egységnek a felbomlását idézte elő az, hogy az állam kizárólag a saját maga alkotta szabályozás erejében hitt.

A monista és a dualista felfogás dilemmái

Ezzel el is érkeztünk a kodifikációs időszakhoz, amely mind a magánjog, mind pedig a kereskedelmi jog fejlődése szempontjából mérföldkőnek számít, és amely elvezet a gazdasági fejlődés azon pontjára, amelyet piacgazdaságnak hívunk. Az pedig, hogy a magánjog és a kereskedelmi jog kodifikációja szempontjából az egyes nemzetállamok a monista megoldást választották, és egyetlen kódexben rendezték a két területet, vagy a dualista megoldás működésében bízva a magánjogi szabályozás mellé kereskedelmi jogi törvényt is alkottak, további kutatási lehetőségeket eredményez. Érdemes felvetni azon kérdést is, hogy a monista-dualista megoldás kialakítása tudatos választás eredménye volt az egyes államok részéről, vagy szimplán a történelmi, gazdasági „kényszer” eredményezte, hogy ideig-óráig (míg a magánjogi vagy a kereskedelmi jogi kódex el nem készült) monista szabályozást működtettek. A magyar kereskedelmi jogfejlődés ebből a szempontból speciális utat járt be, hiszen magánjogi kódex nélkül született meg a kereskedelmi törvény, vagyis a 1875. évi

²⁰ Az ipari forradalom a társadalom más folyamataiban is komoly változásokat, feszültségeket keletkeztetett, amelyek szintén az állami szerepvállalás újragondolását tették szükségessé. Lásd erről bővebben: KRISTÓ 2022; IMRE et al. 2015; KRISTÓ 2014.

XXXVII. törvénycikk, amely kevés módosítással és többrendbeli kiegészítéssel meglehetősen hosszú időn keresztül képezte a hatályos magyar jogrendszer részét.²¹

Jól látszik, hogy a fenti szempontokra is figyelemmel a monista kérdés vizsgálata sok-sok újabb kérdést vetett fel a kodifikáció korában egyaránt, hiszen születhetett magánjogi kódex kereskedelmi szabályozással egybeolvasztva, illetve nélküle is. Továbbá előfordulhatott az a jogtechnikai megoldás is, hogy kereskedelmi törvény lép hatályba, magánjogi törvény hiányában, és rendelkezéseit alkalmazták magánjogi kérdések tekintetében. Az nem vitás, hogy a 18. századi francia és német kodifikáció adta az alapját a többi nemzeti szabályozás kimunkálásának, illetve hogy ez az a két kodifikációs folyamat volt, amely megteremtette a piacgazdaság kialakulásának jogszabályi hátterét. Hiszen mire is volt szükség a 18. században ahhoz, hogy a piacgazdaság fejlődése megindulhasson? Elsősorban gazdasági értelemben vett egyenlőségre: egyenlő felek között, egyenlő értékű ügyletekre, egyenlő feltételek mentén működő gazdasági szereplőkre. Ehhez pedig arra, hogy a polgári kódexek megszüntessék a föld tekintetében a *dominium eminens*t, és a *dominium directum*ot, a polgári tulajdont tegyék a tulajdon egyetlen formájává.

Ennek a folyamatnak a betetőzéseként rögzítették a kisajátítás szabályait, aminek eredményeképpen a polgári tulajdont kizárólag közérdekből, törvényben rögzített feltételek alapján, törvényben rögzített módon vonhatta el a közhatalom.²² A polgári tulajdon ilyen módon történő „helyzetbe hozása” mellett jelentős – a piacgazdaság kialakulása szempontjából releváns – változásként rögzítették az örökösársak egyenlőségét, aminek következtében a hatalmas földbirtokok feldarabolódtak, és azok tulajdonjogának megszerzése elérhetővé vált a polgárok számára is.

A folyamat oda vezetett, hogy rövid időn belül ugrásszerűen megnőtt az ingatlan-tulajdonos polgárok száma, míg végül néhány generáció múlva az ingatlanvagyon csaknem teljes egészében a polgárság „uralma alá került”.²³ Ez az egyenlőség elvének polgári kódexekben való rögzítése és a polgári tulajdonnal és ingatlanvagyonnal megerősödött egyenlőség elvi alapjai szerint működő polgárság lett alkalmas arra, hogy a piacgazdaság működését biztosítsa.

„Tény azonban az is, hogy a piacgazdaság fejlődését a nemzeti kodifikációk a maguk eltérő módjain segítették elő, eltérő formában szabályozva a kereskedelmet.

²¹ NAGY 1913: 23–28.

²² Robert Joseph Pothier, a francia Code Napoléon atyja alkotta meg a tulajdon felvilágosult fogalmát.

²³ Nem véletlenül fogalmaznak úgy egyes tankönyvek, hogy „az igazi francia forradalom nem a Bastille 1789-es bevételé vagy a király 1793-as kivégzése volt, hanem az 1804-es polgári törvénykönyv mint a francia társadalom anyagi alapjait radikálisan átalakító program”. North szerint „hosszú távon a jogintézmények határozzák meg a fejlődést”.

Ennek következtében Franciaországban, és mintájára Olaszországban, a tulajdonjog átszállásához a *titulus adquirendi* (konszenzus plusz jogcím), míg Németországban ezzel szemben a *modus adquirendi* (konszenzus plusz átadás) szükséges, Ausztria, Spanyolország és Portugália pedig ezt is és azt is megköveteli. Ez a különbség nemzetközi törést idézett elő a gazdasági forgalomra vonatkozó szabályokban, jogi akadályokat állítva a szabad-kereskedelem útjába.”²⁴

Rendkívül érdekes, hogy a dualista szabályozás Angliában csupán a 18. század végéig volt életképes (a *civil law* és a *common law* különbségét itt nem szükséges hangsúlyozni),²⁵ azaz csupán eddigaz időpontig „járt külön úton” a polgári jogi és a kereskedelmi jogi jogfejlődés. Majd főképp a bírósági tevékenység eredményeképpen a század végén a joganyagok eggyé olvadása figyelhető meg, amidőn a *common law* részévé válik a *law merchant*, előállítva egy egészen speciális formáját a monista kereskedelmi jognak. Ezzel szemben a dualizmus virágzott a kontinentális Európa szinte teljes területén, ennek a megosztottságnak egyébként az is a következménye lett, hogy egyre inkább szembekerült egymással a polgári és a kereskedelmi kötelelem, a polgári és a kereskedelmi szerződés, ezáltal végső soron a polgári és a kereskedelmi kódex.

The Rise and Fall of ‘Lex Mercatoria’ Before and After Industrial Revolution

The paper primarily examines the impact of the birth of modern capitalism on commercial law. It places particular emphasis on how the codification of modern Western European commercial law took place and what its theoretical antecedents and practical consequences were. It also discusses the place of commercial law in the coordinate system of private and public law. For a long time this question remained unsettled. Finally, the article pays particular attention to the manifestations of the monistic and dualistic conceptions.

²⁴ GALGANO 2006: 49.

²⁵ „A világ sub specie iuris két részre oszlik: egyik oldalon ott a civil law, míg a másikon a common law, s hogy az előbbi megint két részre oszlik, melyeket a római-francia és a római-germán rendszerek uralnak.” GALGANO 2006: 50.

Felhasznált irodalom

- APÁTHY István (1886): *Kereskedelmi jog*. Budapest: Eggenberger.
- DOBB, Maurice (1971): *Problemi di storia del capitalismo*. Roma: Riuniti.
- ERDŐ Péter (2014): *Egyházjog*. Budapest: Szent István Társulat.
- GALGANO, Francesco (2006): *Globalizáció a jog tükrében*. Budapest: HVG-ORAC.
- HAHNER Péter (1997): A vesztfáliai béke. *Rubicon*, 8(2), 38–40.
- IMRE Miklós – MIKÓ Zoltán – LENTNER Csaba – KRISTÓ Katalin – KOVÁCS Éva Margit – BOROS Anita (2015): *Közigazgatási szakvizsga. Gazdasági igazgatás*. Budapest: Nemzeti Közszerológati Egyetem. Online: <https://tudasportal.uni-nke.hu/xmlui/bitstream/handle/20500.12944/10221/K%3b-6zigazgat%3%a1si%20szakvizsga%20Gazdas%3%a1gi%20igazgat%3%a1s.pdf?sequence=2&isAllowed=y>
- KRISTÓ Katalin (2014): *Szociálpolitika, szociális jog*. Budapest: Nemzeti Közszerológati Egyetem.
- KRISTÓ Katalin (2022): *A szociális igazgatás alapjai*. Budapest: Nemzeti Közszerológati Egyetem.
- MIKE Károly (2020): *Szelíd kapitalizmus. A szabad együttműködés rendje*. Budapest: Gondolat.
- NAGY Ferenc (1913): *A magyar kereskedelmi jog kézikönyve*. Budapest: Athenaeum.
- PÓKECZ KOVÁCS Attila (2018): Az új Ptk.-ban szabályozott kivitelezési szerződés körében felmerülő vállalkozói díjfizetési jogviták római jogi előképei. In Boóc Ádám (szerk.): *Studia in honorem József Szalma: 70*. Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar, 367–374.
- PÓKECZ KOVÁCS Attila (2019): A több személy vagyonát fenyegető közös veszélyhelyzetből keletkező károk megosztásának szabályozása a római jogban és az új Ptk-ban. In Boóc Ádám (szerk.): *Studia in Honorem Ferenc Fábián: 70*. Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar, 373–382.
- PÓKECZ KOVÁCS Attila (2020): *Római magánjog*. Budapest: Ludovika.
- SMITH, Adam (1992): *A nemzetek gazdagsága*. Ford. Bilek Rudolf. Budapest: KJK.
- TARELLO, Giovanni (1972): Sistemazione e ideologia nelle Loix civiles di Jean Domat. In TARELLO, Giovanni: *Materiali per una storia della cultura giuridica II*. Bologna: Il Mulino, 125–157.
- VÉCSEY Tamás (1893): *Római jog külső története és institutiói*. Budapest: Franklin-Társulat.
- WERBŐCZY István (1514) *Tripartitum*. Online: https://www.staff.u-szeged.hu/~capitul/analecta/trip_hung
- ZSÖGÖD, Benő (1901): *Magánjogi tanulmányok*. Budapest: Politzer.

Imre Miklós

A Magyar Tanácsköztársaság gazdaságirányításának néhány kérdése

A tanulmány a Magyar Tanácsköztársaság rövid gazdaságtörténetével foglalkozik. Főleg a rövid életű, de nagy ambíciójú államkísérlet gazdaságirányítási mechanizmusaira koncentrál. Az akkori gazdaságpolitika gyökereit egyrészt a radikális szocialista ideológiában, másrészt az első világháború utáni nehéz helyzetben kell keresni. Az utóbbi egész Európára jellemző volt, és a legtöbb helyen olyan megoldásokhoz vezetett, amelyeket csak nehezen lehetett volna elképzelni 1914 előtt. Ez alól a vesztes Magyarország sem volt kivétel. A tanulmány megvizsgálta a gazdaságirányítás intézményeit és mechanizmusait az egyes korabeli alkotmányos dokumentumokban is. Erre azért volt szükség, mert a Magyar Tanácsköztársaság vezetői az akkori modellt nem tekintették ideiglenesnek, hanem hosszabb távú megoldást láttak benne. Ezenkívül a próbálkozásuk rövid időtartama ellenére sok energiát fordítottak a jogi meghatározására is.

Bevezetés

Az első világháború alatt Magyarország gazdasági érdekei és autonóm céljai jelentős mértékben háttérbe szorultak. A hadiipar és az annak minden tekintetben alárendelt központi gazdálkodás az Osztrák–Magyar Monarchia területén egyre erőteljesebben számolta fel a birodalmon belüli országhatárokat.¹ A „nagy háború” során az államok között egyre inkább fokozódott a gazdasági elzárkózás, az önellátásra való berendezkedés. A háború még a liberálisabb országok esetén is egyre erőteljesebb állami beavatkozást tett szükségessé, amelyetől elválaszthatatlan volt a növekvő központi szabályozás és ellenőrzés.²

¹ CSIKÓS-NAGY 1996: 35.

² MURAKÖZY 2012: 22.

A Monarchia felbomlásával Közép-Európában sajátos fejlődés kezdődött, amelyet beárnyékolnak a Párizs környékén megkötött békeszerződések. A kor viszonyai nem adtak esélyt arra, hogy létrejöjjenek Közép-Európa békés fejlődésének a feltételei.³ Az Osztrák–Magyar Monarchia a háború utolsó hónapjaiban már csak névlegesen létezett. Ezzel felbomlott a birodalom egyes tagállamai között a gazdasági munkamegosztás korábbi, viszonylag jól működő rendszere.⁴ A birodalom szétesésével Közép-Európában gazdaságilag viszonylag fejletlen államok jöttek létre, amelyek az egymástól való félelem és a nagyhatalmakkal szembeni bizalmatlanság miatt – az egyébként megvalósíthatatlan – gazdasági önellátásra rendezkedtek be. Ezek a változások hátrányosan befolyásolták az érintett országok gazdasági fejlődését.⁵

Magyarország gazdasági helyzete az első világháborúban

A világháború megingatta a világ gazdaságát és főként az európai gazdaság korábbi rendszerét. A piaci viszonyok szerepe minimálissá vált. A hadigazdálkodás következtében az egyes államok szinte kizárólagos megrendelői és elosztói pozícióba kerültek.⁶ Európában az elszennvedett óriási emberveszteségek mellett a lakosság meghatározó része beteg volt, halódott, ugyanakkor a népesség messze meghaladta azt a nagyságrendet, amelynek megélhetését az egyes államok biztosítani tudták. A gazdaság szervezete jórészt megsemmisült, a szállítási és közlekedési rendszer felbomlott, az élelmiszerkészletek drámai mértékben lecsökkentek.⁷

A háború után az 1914 előtti gazdasági viszonyok csak részben, nagyon lassan és nehezen álltak vissza. Az első világháború hadigazdálkodása és a háború következményeinek felszámolása miatt az európai országok nagyrészt képtelenek voltak visszatérni a liberalizált piacgazdaság világháború előtti megoldásaihoz. A háborúban megerősödő aktív állami szerepvállalás a háború után is megmaradt.⁸

Magyarország gazdasági helyzete az első világháború végére tarthatatlanná vált. A munkaerőhiány, a lóállomány katonai célokra történő igénybevétele és az állatállomány általános csökkenése a mezőgazdaság súlyos visszaeséséhez vezetett. A fogyasztási cikkek gyártásánál, amelyet a hadiipar céljára korlátoztak, 1918-ra nem

³ MÁTHÉ 2021: 80.

⁴ KAPOSÍ 2004: 18.

⁵ CAMERON 1998: 414.

⁶ VARGA 2015: 4.

⁷ KEYNES 2000: 53.

⁸ CAMERON 1998: 401–410.

volt ritka a 60–70%-os termeléseszköcsökkenés sem. A hadigazdálkodás szempontjából létfontosságú széntermelés, valamint vas- és acélgyártás jelentős mértékben csökkent. A széntermelés 1913 és 1917 között 17%-kal esett vissza, a vas- és acélgyártás pedig 1918-ra a háború előttinek a felére csökkent.⁹

Magyarországon 1914–1919 között a mezőgazdasági termelés 50%-kal, az ipari termelés pedig mintegy kétharmaddal esett vissza.¹⁰ A pénzügyi helyzet is súlyossá vált. Magyarország a háború alatt 17 alkalommal bocsátott ki hadikölcsönt, amelynek a névértéke közel 19 milliárd korona volt.¹¹ Az egész társadalmat érintette, de elsősorban a bérből élőköt sújtotta az erős infláció, amelynek üteme 1913 és 1919 között 85%-os volt.¹²

A háborús kényszergazdaság eszközei a világháború végén és a viláégés után is fennmaradtak. A világháború gazdasági és pénzügyi hatásai – különösen az infláció, a középrétegek elszegényedése, a társadalmi különbségek erősödése – folyamatosan mélyülő társadalmi problémákat okoztak. Ennek hatására a politikai konfliktusok egyre súlyosabbá váltak.¹³

1918-ra a magyar gazdaság olyan mélypontra jutott, hogy már a hadi szükségleteket sem tudta kielégíteni, a hátszárkban maradók pedig nagyon súlyosan nélkülöztek.¹⁴ A gazdasági problémák – a háborús veszteségek és a számos szociális gond mellett – alapvetően meghatározták Magyarország sorsát. Az 1918 végére szétesett birodalom minden lakosa a háború befejezését várta. A magyar kormány érzekelte a lakosság negatív hangulatát, ezért különféle eszközökkel (a hadisegély növelése, drágasági pótlék, népjóléti egyletek) igyekezett a gazdasági válságot tompítani, kevés sikerrel.¹⁵

A világháború gazdasági kényszerintézkedései egyre súlyosabbá váltak (jegyrendszer, rekvirálások, kényszerbeszolgáltatások). Az ipari termelést teljes mértékben a háborús igényeknek rendelték alá. A katonai felügyelet alá helyezett vállalatok száma a háború végére meghaladta a 900-at.¹⁶ Az infláció és a termeléseszköcsökkenésből következő hiány elviselhetetlenné vált. A kormány a hadigazdálkodás részeként bevezette az anyaggazdálkodást, amely röviden a nyersanyagok és a termékek hatósági úton való szétosztását jelentette, elsősorban a hadiipari szükségleteknek megfelelően. A maradékot osztották el – méltányossági alapon – a lakosság körében.¹⁷

⁹ BEREND T. – RÁNKI 1976: 260.

¹⁰ SZÁVAI 2004: 61.

¹¹ PÓSÁN–VESZPRÉMY–ISASZEGI 2022: 342.

¹² VARGA 2015: 16.

¹³ PÓSÁN–VESZPRÉMY–ISASZEGI 2022: 345.

¹⁴ ROMSICS 2010: 106–108.

¹⁵ BÖDÖR 2018: 81.

¹⁶ ROMSICS 2010: 68.

¹⁷ SZTERÉNYI–LADÁNYI 1933: 94–95.

Az anyaggazdálkodás feltételét jelentő készletgazdálkodás alkalmazására 1916-tól kezdődően került sor. Az élelmiszer-ellátás biztosítása céljából 1915-ben bevezették az ármaximalizálást, 1916-ban pedig a jegyrendszert. Emellett 1916-ban és 1917-ben hatósági rekvirálásokra is sor került.¹⁸

A háború során felerősödtek a lappangó paraszt- és munkásigények, folyamatosan nőtt a társadalmi elégedetlenség.¹⁹ A parasztság földínsége elementáris erejű volt. Az 1918-as őszirózsás forradalom a 20. század elejének demokratikus reformtörekvéseit emelte be a kormányprogramba. A kitűzött célok között szerepelt a tulajdonviszonyok jelentős átalakítása, így a földreform is, valamint radikális elitcsere is megvalósult. Ennek ellenére a forradalom a magántulajdonon alapuló polgári rendet – beleértve a politikai pluralizmust is – nem felszámolni akarta, hanem továbbfejleszteni.²⁰

A polgári forradalomtól teljesen eltérő törekvések jellemezték a szociáldemokraták és a kommunisták megegyezése révén hatalomra került Tanácsköztársaságot. A szovjet-orosz bolsevik vezetés támogatta a Magyar Tanácsköztársaságot abban a reményben, hogy a Monarchia területe után sikerül Ausztriát és Németországot is forradalmasítani. Ezenfelül március 20-án alakult meg a Szovjet-Oroszországban a világforradalom szervezésére hivatott Kommunista Internacionálé, amelyet III. Internacionálénak is szokás nevezni.

A Magyarország számára rendkívül hátrányos tartalmú, 1919. március 20-án átadott Vix-jegyzék, a polgári kormányzat tehetetlensége, az alapvetően gazdasági problémákból eredő, egyre mélyülő lakossági elégedetlenség olyan társadalmi rétegeket terelt egy „táborba”, amelyeknek tulajdonképpen semmi közük nem volt egymáshoz.²¹

Gazdaságpolitikai és gazdaságirányítási alapelvek és intézkedések a proletárdiktatúra idején, az ideológiai álmok és a valóság szorításában

1919. március 21-én létrejött a Magyar Tanácsköztársaság. Olyan nagyságrendű volt a nyomor, a kiábrándultság és a társadalmi elégedetlenség, hogy az új hatalmat számos magyar értelmiségi, író, művész üdvözölte, jó néhányan pedig szerepet is vállaltak annak szervezeteiben.²²

¹⁸ KÖVÉR 2002: 305.

¹⁹ LENTNER 2019: 54.

²⁰ ROMSICS 2010: 80.

²¹ GECSE 2022: 77.

²² DENT 57–58, 109–356.

A bolsevik diktatúra gazdasági, gazdaságirányítási elméletének három ideológiai sarokpontja a gazdasági eszközök államosítása (ún. szocializálás), az áru- és pénzviszonyok kiiktatása, valamint a gazdaság teljes centralizációja volt. (A központosítási törekvések nem voltak idegenek a polgári időszak hadigazdálkodásának logikájától sem.) A gazdaságot és a gazdaságirányítást meghatározó negyedik „kijózanító” faktort az örökölt hadigazdálkodás és annak súlyos társadalmi és gazdasági következményei jelentették. 1918–1919-ben elemeire hullott szét az Osztrák–Magyar Monarchia. Magyarország gazdasági állapota tragikus képet mutatott. Az áruhiány katasztrofális méreteket öltött. Az ipari termelés korábban részletezett visszaesése miatt a frontról visszatért katonák szinte csak a mezőgazdaságban tudtak elhelyezkedni.²³ A termelés legfontosabb eszközeinek államosítását elrendelő jogszabályok célja az volt, hogy megfosszák a „kapitalistákat a kizsákmányolás és gazdasági hatalmuk eszközeitől”.²⁴

A proletárdiktatúrával és a kommunista gazdasággal összefüggő magyar elképzelések a kommunizmus nemzetközi ideológusainak munkáit és az orosz megoldásokat jól ismerő magyar vezetők gondolatait tükrözték. Magyar Zoltán szerint az ideológiai alapokat Marx, Lenin, Kun Béla és Radek művei és elképzelései jelentették.²⁵ A Tanácsköztársaság vezetői és az orosz-szovjet bolsevik vezetés között folyamatos volt a kapcsolattartás. Köztudott, hogy Kun Béla állandó levelezést folytatott Leninnel.²⁶

A szociáldemokrata és a kommunista párt egyesülésével létrejött Magyarországi Szocialista Párt és a Tanácsköztársaság kormányaként működő Forradalmi Kormányzótanács 1919. március 22-én közzétette a Tanácsköztársaság alapokmányának tekinthető *Mindenkihez* című felhívást. Eszerint a kormányhatalmat a párt megbízásából a Forradalmi Kormányzótanács veszi át. A proklamáció tartalmazza a legfontosabb gazdasági és gazdaságirányítási célokat is. A felhívás kimondja a nagybirtokok, a bányák, a nagyüzemek, a bankok és a közlekedési vállalatok szocializálását (államosítását). A földreformot nem törpebirtokok teremtő földosztással, hanem szocialista termelőszövetkezetekkel kívánta megvalósítani. A proklamáció az árdrágítót, az élelmiszer-uzsorásokat, a tömegek éhségének és rongyosságának spekulációs haszonélvezőit irgalmatlan kíméletlenséggel üldözi. A kiáltvány halállal fenyegeti az „ellenforradalom banditáit” csakúgy, mint a fosztogatókat.²⁷

²³ CSIKÓS-NAGY 1996: 37–38.

²⁴ SCHÖNWALD 1969: 314.

²⁵ MAGYARY 2015: 205.

²⁶ GERENCSÉR 2016: 287–290.

²⁷ PONGRÁCZ 1919.

A bolsevik hatalom első két rendeletén alapuló intézkedése a statárium kihirdetése és a teljes alkoholtilalom elrendelése volt.²⁸ Ugyancsak március 22-én közzétették Károlyi Mihály ideiglenes köztársasági elnök lemondását. Ebben – egyebek mellett – szerepel az a megfogalmazás is, hogy a „termelés rendjét csak úgy lehet biztosítani, ha a hatalmat a proletáriátus veszi a kezébe”.²⁹ Az ipari, bánya- és közlekedési üzemek köztulajdonba vételéről rendelkezik a Forradalmi Kormányzótanács IX. sz. rendelete, amelyet 1919. március 26-án hirdettek ki.³⁰ A rendelet értelmében a Tanácsköztársaság feladata a termelőeszközöknek a dolgozók társadalmi tulajdonába vétele, a termelés szervezése és fokozása. Ennek érdekében a kisipar kereteit meghaladó ipari, bánya- és közlekedési üzemek köztulajdonba kerülnek, így azok egy csapásra az egész proletáriátus vezetése és az adott üzem munkásságának ellenőrzése alatt állnak. Tehát minden érintett terület összes üzeme, amelynek munkáslétszáma 1919. március 22-én meghaladta a 20-at, társadalmi és munkásellenőrzés alá kerül.³¹

A gyakorlatban „természetesen” túllépték a rendelet határait, így köztulajdonba kerültek az árufuvarozók, a konflisokat fenntartók, a néhány személyt foglalkoztató fodrászok, borbélyüzletek, a kisebb nyomdák, a kéményseprők is. A köztulajdonba vett vállalatok száma meghaladta az 1500-at.³² A köztulajdonba vett üzemeket a Szocialista Termelési Népbiztosság által kinevezett termelési biztosok vezették. A termelési biztos a proletárság összességének képviselője az adott vállalatnál.³³

Az ipari, bánya- és közlekedési üzemek köztulajdonba vételével nagyjából egy időben történt meg a pénzintézetek és a biztosító intézetek szocializálása is. A Forradalmi Kormányzótanács XII. számú rendeletének címe *A pénzintézetek szocializálásának bevezetése*. A Forradalmi Kormányzótanács a szocializálási munkáját azzal kezdte, hogy felhatalmazta a pénzügyi népbiztost a szocializált pénzintézetek vezetésének átvételére és azok ellenőrzésére. A pénzintézeteket a pénzügyi népbiztos által kinevezett ellenőrző megbízottak vezették a népbiztos utasításainak megfelelően. A folyószámlákat és a betéteket zárolták. Az ügyfelek havonta az ezeken lévő összegek 10%-át, legfeljebb azonban 2000 koronát vehettek fel.³⁴

²⁸ Statárium, A Forradalmi Kormányzótanács I. sz. rendelete. A Forradalmi Kormányzótanács II. sz. rendelete, Tilos szeszes italokat árusítani és fogyasztani.

²⁹ GERENCSÉR 2016: 30.

³⁰ PONGRÁCZ 1919.

³¹ Az ipari, bánya- és közlekedési üzemek köztulajdonba vétele, A Forradalmi Kormányzótanács IX. rendelete 1. §.

³² VARGA 2015: 9, 16.

³³ Az ipari, bánya- és közlekedési üzemek köztulajdonba vétele. A Forradalmi Kormányzótanács IX. számú rendelete 2. §.

³⁴ A pénzintézetek szocializálásának bevezetése. A Forradalmi Kormányzótanács XII. számú rendelete 1–2. §.

A Forradalmi Kormányzótanács XXV. számú, *A biztosító intézetek szocializálása* című rendelete a biztosító szervezetek köztulajdonba vételét a pénzüzetekhez azonos módon szabályozta. A pénzüzetek és a biztosítók szocializálása nem érintette a külföldi érdekeltségeket. A kereskedelmi üzleteket szocializálás helyett „csak zár alá vették”. Minden kereskedő árukészletéről leltárt készítettek. Az árukat csak maximált áron lehetett forgalomba hozni, a bevételeket pedig be kellett fizetni a szocializált bankokba. A jelentős áruhiányra való tekintettel a legalapvetőbb cikkekre továbbra is érvényben maradt a jegyrendszer.³⁵

A Forradalmi Kormányzótanács X. számú rendelete a lakóházak köztulajdonba vételéről rendelkezett. Ennek értelmében minden lakóház a hozzá tartozó beltelekekkel, valamint a ház tartozékaival együtt a Tanácsköztársaság tulajdonába került. A lakásbérleti díjfizetési kötelezettség kiterjedt a korábbi tulajdonosokra és azokra a személyekre is, akik ezt megelőzően ingyenes lakást élveztek.³⁶ A rendelet óriási felzúdulást okozott a korábbi tulajdonosok és az ingyenes lakáshasználók között.

A megoldatlan és egyre nagyobb társadalmi elégedetlenséget jelentő földkérdés rendezéséről szól a Forradalmi Kormányzótanács XXXVIII. sz. rendelete, amely *A földbirtok szocializálása* címet viseli. A rendelet kihirdetésének időpontja 1919. április 4. A rendelet a korábbi kinyilatkoztatásoknak megfelelően – a parasztság által nagyon várt földosztás helyett – elrendelte a földbirtokok szocializálását. A jogszabály értelmében Magyarország földje a dolgozók társadalmáé. Aki nem dolgozik, annak nem maradhat a tulajdonában föld. Valamennyi közép- és nagybirtok az összes tartozékával, élő és holt felszerelésével, valamint mezőgazdasági ipari üzemeivel együtt minden megváltás nélkül állami tulajdonba kerül. A köztulajdonba átvett földbirtokok és azok felszerelése nem osztható fel egyesek vagy csoportok között. A kis- és törpebirtokok a hozzájuk tartozó házzal és melléképülettel együtt továbbra is magántulajdonban maradtak. Arról, hogy mi minősült kis- vagy középbirtoknak, a Földművelésügyi Népbiztosság döntött a helyi viszonyok figyelembevételével.³⁷ A középbirtok alsó határát a rendelet nem határozta meg, ezért gyakran nagyon radikális megoldásokra került sor, és kis méretű földeket is elvettek tulajdonosaiktól.³⁸

A cél a szövetkezetek létrehozása volt, hiszen a rendelet értelmében a köztulajdonba került földbirtokokat szövetkezeti kezelésre a földet művelő mezőgazdasági proletárságnak kell átadni. A szövetkezetekre vonatkozó rendelkezéseket egy később kiadandó rendelet szabályozta volna, amelynek megalkotása elmaradt.

³⁵ ROMSICS 2010: 26.

³⁶ A lakóházak köztulajdonba vétele. A Forradalmi Kormányzótanács X. számú rendelete 1. §.

³⁷ A földbirtokok szocializálása. A Forradalmi Kormányzótanács XXXVIII. sz. rendelete 1–3. §.

³⁸ ROMSICS 2010: 125–126.

A földbirtok szocializálása. A Forradalmi Kormányzótanács XXXVIII. számú rendelete értelmében a Földművelésügyi Népbiztosság irányítja a nagy gazdaságokat, a helyi tanácsok pedig ellenőrzési feladatokat végeznek.³⁹ A vidéki társadalmi elégedetlenség hatására egy bizalmas rendelkezés alapján néhány helyen engedélyezték a földek parcellázását. Ennek aránya azonban elenyésző volt. Egy 1919. április 26-i rendelet értelmében az egész terményfelesleget kötelező beszolgáltatni. A gabonafélékre júniusban fejadagokat állapítottak meg, a húsellátásban egyre nagyobb problémák jelentkeztek.⁴⁰

A fegyveres harcok eszkalációja hadikommunista jellegű kényszerintézkedések bevezetését váltotta ki. Elrendelték és a polgárságra is kiterjesztették a munkakötelezettséget. Ezt a rendeletet azonban a munkahelyek alacsony száma miatt jórészt nem hajtották végre. Egyes gazdasági területeken, például a bányászatban megtiltották, hogy a munkások elhagyják a munkahelyüket. 1919 májusában valamennyi iparágban és üzemben megtiltották a szabadságok kiadását. Az ipari termelés ennek ellenére tovább csökkent a tragikus anyag- és energiahány miatt.⁴¹

A Károlyi-korszakból örökölt kék és fehér pénzt magában foglaló pénzrendszer kezelhetetlenné vált. Az eladók csak a kék pénzt voltak hajlandók elfogadni, ugyanakkor a fizetéseket fehér pénzben adták ki a dolgozóknak. A Forradalmi Kormányzótanács 1919. június 5-én kelt és 1919. június 6-án kihirdetett *A régi bankjegyek bevonása. A Forradalmi Kormányzótanács CXI. számú rendelete* értelmében mind a kétféle korona elveszti hivatalos pénzbeli jellegét, azokat fokozatosan bevonják. A Tanácsköztársaság új pénzt vezetett be. A lakosság azonban nem fogadta el az új fizetőeszközt, a pénz iránti bizalom megszűnt. Az áru- és pénzviszonyok felszámolásának következményeként egyre nagyobb mértékben az egyébként tiltott cserekereskedelem vált meghatározóvá. A főváros lakosságának és a katonaságnak az ellátását ugyanakkor a „proletárállam” által központilag elrendelt termékcserre segítségével próbálták megoldani, kevés sikerrel.⁴²

Minden jogos kritika ellenére kétségtelen, hogy a Tanácsköztársaság idején születtek olyan rendeletek is, amelyek legalább elvi jelleggel az iparban és a mezőgazdaságban dolgozók életkörülményeit próbálták javítani. Bevezették a nyolcórás munkaidőt, 20%-kal csökkentették a lakbéreket. Április 17-én általános bérrendezést fogadtak el, amely megpróbálta megszüntetni a fizetésből élők közötti nagy bérkülönbségeket. Ugyanakkor megmaradtak, sőt nőttek az ipari és a mezőgazdasági

³⁹ A földbirtokok szocializálása. A Forradalmi Kormányzótanács XXXVIII. sz. rendelete 5–7. §.

⁴⁰ GERGELY 1991: 87–88.

⁴¹ GERGELY 1991: 84.

⁴² GERGELY 1991: 85.

bérkülönbségek az ipari dolgozók javára. A fizetésemelések hatását gyakorlatilag teljesen annullálta az áremelkedés.⁴³

A Tanácsköztársaság gazdaságirányításának szervezeti kérdései

A Tanácsköztársaság kormányában a Forradalmi Kormányzótanácsban belül több népbiztosság is foglalkozott gazdasági és gazdaságirányítási ügyekkel. Ilyen volt a kereskedelemügyi, a szocializálási, valamint a közéletmelzésügyi népbiztosság. Ebbe a kategóriába tartozott a földművelésügyi népbiztosság is, amelynek élén egy kollégium állt. A népbiztóságok a megelőző kormány minisztériumainak alapján jöttek létre. A Forradalmi Kormányzótanács átvette a Miniszterelnökség, az egyes népbiztosságok pedig a megfelelő minisztériumok hatáskörét, épületét, személyi állományát.⁴⁴

A Forradalmi Kormányzótanács tényleges vezetője, Kun Béla 1919. április 4-én elsősorban személyi ellentétek miatt átszervezte a testületet. Megszüntette a helyettes népbiztosi funkciókat, a korábbi helyettesek teljes jogkörű népbiztosok lettek, az egyes népbiztosságokat pedig kollégiumok vezették. A Forradalmi Kormányzótanács névleges vezetője továbbra is a szociáldemokrata Garbai Sándor maradt, de a tényleges hatalmat Kun Béla gyakorolta. 1919. április 4-től június 24-ig működött – többek között – a belügyi, vasúti és hajózási népbiztosság, a földművelésügyi népbiztosság, a közéletmelzési népbiztosság, a munkaügyi és népjóléti népbiztosság, a szociális termelés népbiztossága, valamint a pénzügyi népbiztosság. A Forradalmi Kormányzótanácsban belül a kommunisták befolyása megerősödött.⁴⁵

1919. május 19-én fogadták el a Forradalmi Kormányzótanács XCVII. sz. rendeletét a Népgazdasági Tanács felállításáról, a proletárállam gazdálkodásának egységes vezetése és ellenőrzése érdekében. A jogszabály ideológiai okokból, valamint az egyre katasztrofálisabb anyagihiány, élelmiszerhiány és infláció miatt további centralizációs eszközöket alkalmazott, és szigorította a Tanácsköztársaság hatalomra jutása előtt bevezetett anyaggazdálkodási és élelmiszer-elosztási rendelkezéseket. A XCVII. rendelet értelmében a Népgazdasági Tanács hatáskörébe tartozik a termelésnek és a javak elosztásának az egységes irányítása, a gazdálkodásra vonatkozó rendeletek kibocsátása és végrehajtása, a termelés, valamint az elosztást végző szervek műszaki és gazdasági ellenőrzése.⁴⁶

⁴³ ROMSICS 2010: 126.

⁴⁴ GYÖRFFY 1960: 11–12.

⁴⁵ GYÖRFFY 1960: 14.

⁴⁶ Forradalmi Kormányzótanács XCVII. sz. rendelete a Népgazdasági Tanács felállításáról 1–2. §.

A rendelet 3. §-a szerint a Népgazdasági Tanácsba olvadnak be mindazok a népbiztosságok, amelyek eddig a Tanácsköztársaság gazdálkodásának egyes ágait egymástól elkülönítve vezették, vagyis a földművelésügyi, a szociális termelési, a közellátási, a közlekedési és a pénzügyi népbiztosság.

A rendelet szövege pontatlan, hiszen akkor közlekedésügyi népbiztosság nem létezett. A jogalkotói szándék nyilván a Kereskedelemügyi Népbiztosság beolvasására, ennek közlekedési ügyosztályai, valamint a Belügyi, Vasúti és Hajózási Népbiztosság közlekedéssel foglalkozó ügyosztályainak integrációjára irányul. A Népgazdasági Tanács magába olvasztotta a Munkaügyi Népbiztosságot is. A gazdaságirányítás csúcsszerveként létrehozott Népgazdasági Tanács 1919. május 26-án kelt rendelete a Népgazdasági Tanács osztályainak ügybeosztásáról rendelkezik. Egy rendkívül tagolt szervezeti struktúra jött létre, a nyolc főosztály átfogta a gazdaság valamennyi területét. A főosztályok elnevezése a következő volt: I. A termelés általános irányítása és az anyaggazdálkodás; II. Földművelésügy; III. Az ipar műszaki irányítása és üzemvezetés; IV. Pénzügy; V. Közellátás; VI. Közlekedés; VII. Gazdasági szervezés és ellenőrzés; VIII. Munkaügy.⁴⁷

A Népgazdasági Tanácsra vonatkozó rendeletek végrehajtására a gyakorlatban alig került sor. Ennek a legfőbb okai a következők voltak: az idő rövidsége, a rendkívül tagolt szervezet, valamint a számos helyen található személyi állomány szervezetlensége és a nyilvántartások széttagoaltsága.⁴⁸

45. számú rendeletével a Népgazdasági Tanács létrehozta a kerületi népgazdasági tanácsok rendszerét, amely a Népgazdasági Tanácsnál hatékonyabban működött.⁴⁹ A 45. számú rendelet 2. §-a szerint a Kerületi Népgazdasági Tanács mint a Népgazdasági Tanács szerve a kerület összes gazdasági ügyét intézi, és ellenőrzi mindazon gazdasági, végrehajtó szervek intézkedéseit, amelyek a kerületben alakultak. A Kerületi Népgazdasági Tanács egyben véleményező testület is, amely a kerületi vagy az országos érdekű gazdasági ügyekben a Népgazdasági Tanács előtt a maga javaslatait felterjeszti.⁵⁰

A Kerületi Népgazdasági Tanács hatáskörébe tartozik a megállapított területen:

- a) a szocializált, valamint a magántulajdonban lévő mezőgazdasági üzemek termelésének irányítása és ezeknek anyaggal való ellátása,
- b) a szocializált, valamint a magántulajdonban álló ipari üzemek termelésének irányítása és anyaggal való ellátása,

⁴⁷ GYÖRFFY 1960: 15–16.

⁴⁸ PATYI 2015: 32.

⁴⁹ GYÖRFFY 1960: 16.

⁵⁰ A Népgazdasági Tanács 45. sz. rendelete 2. §.

- c) a területben termelt anyagok összegyűjtése, a közszükségleti cikkek elosztása, továbbá az ehhez szükséges raktározási, forgalmi eszközök (közúti és teherforgalom) felhasználásának irányítása,
- d) a pénzügyi szervek irányítása és ellenőrzése.

A munkások által választott munkástanácsok feladata, a proletár munkafegyelem megteremtése, a dolgozó nép tulajdonának védelme és a termelőmunka ellenőrzése volt. A munkástanácsi választások szempontjából a tisztviselő is munkásnak minősült.⁵¹ Az előzőkön kívül ellenőrzési feladatokat végeztek a Tanácsköztársaság időnként kiküldött ellenőrei is.

Gyakran viták alakultak ki a termelési biztos és a munkástanácsok között. Ezekben az esetekben a munkástanácsnak nem volt joga önállóan eljárni, hanem panasszal fordulhatott a szociális termelés népbiztosságához, amely haladéktalanul meghozott, kötelező erejű döntésével lezárta a vitát.⁵²

Gazdaságpolitika és gazdaságirányítás a Tanácsköztársaság alkotmányaiban

„Ideiglenes” alkotmány

A világháború elvesztéséből következő forradalmi hullám Magyarországon is a közjogi berendezkedés permanens változását hozta magával.⁵³ A Tanácsköztársaság a magyar történeti alkotmányfejlődés tagadásaként az írott, az ún. chartális alkotmány megalkotását választotta.⁵⁴ Az államról való bolsevik gondolkodás egyik sarkalatos eleme a hatalommegosztás elvetése és a hatalom egységének hangsúlyozása és érvényesítése. Ez a szemlélet világosan nyomon követhető a Tanácsköztársaság alkotmányozási folyamatában is.

A Forradalmi Kormányzótanács 1919. április 2-án elfogadott és április 3-án kihirdetett XXVI. számú rendelete a *Tanácsköztársaság alkotmánya* címet viseli. Ezt a rendeletet szokás „ideiglenes” alkotmánynak nevezni.⁵⁵ Az „ideiglenes” alkotmány a Tanácsköztársaság vezetőinek a marxizmus és a leninizmus „klasszikusainak” írásai

⁵¹ Az ipari, bányai és közlekedési eszközök köztulajdonba vétele. A Forradalmi Kormányzótanács IX. számú rendelete. 3–4. §.

⁵² A Forradalmi Kormányzótanács IX. számú rendelete 5–6. §.

⁵³ SZABÓ 2006: 585.

⁵⁴ MEZEY 1998: 373.

⁵⁵ MEZEY 1998: 374.

alapján kialakult politikai elképzeléseit tükrözi, de az ország tragikus katonai, szuverenitási, valamint gazdasági állapotának közepette született. A rendelet megpróbálja megalapozni a bolsevista forradalmi rendszer kialakítását és működtetését. Az alkotmány a Tanácsköztársaság céljaként a kapitalista termelés és társadalmi rend megszüntetését és a szocialista termelési és társadalmi rendszer megteremtését jelölte meg. Ennek a célnak a megvalósítási eszköze a dolgozók uralmának biztosítása a kizsákmányolók felett. A rendelet ezenkívül a gazdasági, gazdaságirányítási kérdésekkel nem foglalkozik.

A rendszer lényegéhez tartozó és gazdaságpolitikai szempontból is meghatározó rendelkezést tartalmaz a választójogról szóló 21. §. Ennek értelmében nem választók és nem választhatók a piacgazdaság bért munkásokon kívüli szereplői, a kizsákmányolók, vagyis:

1. akik nyereségszerzés céljából bért munkásokat alkalmaznak,
2. akik munka nélküli jövedelemből élnek,
3. a kereskedők.⁵⁶

Ezeknek a túlnyomórészt határozatlan jogfogalmaknak az alapján „természetesen” bárki a kizsákmányolókhöz sorolható és a rendszer ellenségének nyilvánítható.

„Végleges” alkotmány

Az ideiglenes alkotmánynál jóval több és részletesebb gazdasági és gazdaságirányítási szabályt tartalmaz a Tanácsköztársaság „végleges” alkotmánya, amelynek hivatalos megnevezése Magyarországi Szocialista Szövetséges Tanácsköztársaság alkotmánya. A jogszabályt a Szövetséges Tanácsok Országos Gyűlése 1919. június 23-án fogadta el. Az ország akkori, szinte kilátástalan helyzetét és a rendszer politikai viszonyait jól mutatja, hogy a Forradalmi Kormányzótanács által 1919. június 14-re összehívott Gyűlésen a következő napirendi pontok szerepeltek:

1. a katonai helyzet,
2. a külügyi helyzet,
3. a szocializálás és a termelés fokozása,
4. a közéletmezés,
5. az ellenforradalmi szervezkedések elleni harc,
6. a Tanácsköztársaság alkotmánya.⁵⁷

⁵⁶ A Tanácsköztársaság alkotmánya a Forradalmi Kormányzótanács XXVI. rendelete 1., 21. §.

⁵⁷ GYÖRFFY 1960: 1.

Az elfogadott végleges alkotmány szövegén a „marxizmus és leninizmus tanításai”, valamint a szovjet és a magyar bolsevista forradalom „tapasztalatai” tükröződnek. Az „ideiglenes” alkotmánynál jóval hosszabb, 89 §-t magában foglaló alkotmány megismétli az ideiglenes alkotmányban található rendelkezéseket azzal a kiegészítéssel, hogy itt konkrétan megnevezi a Tanácsköztársaság céljai elérésének a legfőbb eszközét, amely nem más, mint a proletárdiktatúra. A proletárság minden szabadságot, jogot és hatalmat a kezébe vett az említett célok elérése érdekében. Az alapelvek rögzítik azt is, hogy a proletariátus diktatúrája csak eszköz mindennemű kizsákmányolás és mindenfajta osztályuralom megszüntetésére, valamint előkészítése az osztály és állam nélküli társadalomnak.⁵⁸

A rendelet egyértelműen megfogalmazza a legfontosabb gazdasági és gazdaságirányítási célokat. Ezek között első helyen szerepel minden termelőeszköznek a dolgozók társadalmi tulajdonába való vétele, a kizsákmányolás megszüntetése a termelés szervezése és fokozása érdekében. Ezért köztulajdonba kerül a kisüzemi kereteket meghaladó minden mezőgazdasági, ipari, bánya- és közlekedési üzem.

A finánc-tőke megszüntetésének eszköze a pénzintézetek és a biztosítók köztulajdonba vétele volt. Az alkotmány 6. §-a kijelenti, hogy a Tanácsköztársaságban csak annak van helye, aki dolgozik, és elrendeli az általános munkakényszert. Ennek a határozatlan jogfogalmat tartalmazó „vészjósló” rendelkezésnek az alapján a hatalmat gyakorlók természetesen bárki ellen felléphetek.

A rendelet a legfőbb hatalmat gyakorló szövetséges tanácsok országos gyűlésének hatáskörébe utal minden nagy fontosságú állami ügyet, köztük a gazdasági élet egészének, valamint egyes ágainak általános irányítását.⁵⁹ Az alkotmány a gazdasági és gazdaságirányítási kérdéseket a továbbiakban is kiemelten fontos területként kezeli. A Forradalmi Kormányzótanácsnak mint kormányként eljáró operatív szervezetnek a feladata, hogy intézze a Tanácsköztársaság ügyeit a szövetséges tanácsok országos gyűlése, valamint a szövetséges központi bizottság utasításainak megfelelően. A kormányzótanács ebben a körben rendeletet bocsáthat ki, és általában megteheti mindazt, ami az állami teendők gyors elintézéséhez szükséges. A rendeletek túlnyomó része gazdasági, gazdaságirányítási témakörben született.⁶⁰

Az alkotmány értelmében a Forradalmi Kormányzótanács tagjai a népbiztosok. A Kormányzótanács állítja a népbiztosokat az egyes népbiztosságok, illetve

⁵⁸ A Magyarországi Szocialista Szövetséges Tanácsköztársaság alkotmányának alapelvei. In A Magyarországi Szocialista Szövetséges Tanácsköztársaság alkotmánya 1. §.

⁵⁹ A Magyarországi Szocialista Szövetséges Tanácsköztársaság alkotmányának alapelvei. In A Magyarországi Szocialista Szövetséges Tanácsköztársaság alkotmánya 1., 4., 6., 15–16. §.

⁶⁰ GYÖRFFY 1960: 8.

a Népgazdasági Tanács főosztályai élére. Több népbiztosság, illetve a Népgazdasági Tanács több főosztálya élére egy népbiztos is állítható.

Az alkotmány a kiemelkedően fontosnak tartott gazdaságirányítási csúcsszerv, a Népgazdasági Tanács szervezetét és működését meghatározó rendelkezéseket sem hagyta teljesen érintetlenül.⁶¹ A Népgazdasági Tanács jelentőségét mutatja, hogy a szervezet a népbiztosságok felsorolásánál minden szervezetet megelőzve, az első helyen szerepelt. A Tanács hatásköre kiterjedt a termelés és a javak szétosztásának egységes irányítására, a gazdálkodási tárgyú rendeletek kibocsátására és végrehajtására, valamint a termelési és elosztási szervezetek műszaki és gazdasági ellenőrzésére. A Népgazdasági Tanács és az egyes népbiztosságok hatáskörükben eljárva rendeleteket és utasításokat bocsáthattak ki. Elvi jelentőségű rendeletek kibocsátása előtt a Népgazdasági Tanács köteles volt kikérni a Kormányzótanács hozzájárulását. A Forradalmi Kormányzótanács szükség esetén megváltoztathatta a Népgazdasági Tanács és a népbiztosságok rendeleteit.

Az alkotmányban megtalálható a Népgazdasági Tanács főosztályainak taxatív felsorolása is. A kilenc főosztály átfogta a gazdaság valamennyi területét. Így a következő főosztályok működtek:

1. a termelés általános irányításával, anyaggazdálkodással és külkereskedelemmel foglalkozó,
2. földművelési és állattenyésztési,
3. az ipari termelés technikai irányításával és üzemszervezésével megbízott,
4. pénzügyi gazdálkodási,
5. közellátási,
6. közlekedési,
7. gazdaság szervezési és ellenőrzési,
8. középítési,
9. munkaügyi.

A végleges alkotmány szerint a Népgazdasági Tanács szerve az elnökség és a választmány volt. A rendelkezési jogot gyakorló elnökségnek a tagjai a Tanács főosztályait vezető népbiztosok, valamint a német és a ruszin népbiztosok voltak. A Népgazdasági Tanács legfeljebb 80 tagból álló választmányának döntő hányadát szakszervezeti tagok alkották. Az elnökség köteles volt a választmányt minden fontosabb ügyben meghallgatni. A választmány ugyanakkor saját kezdeményezéséből is tehetett az elnökségnek javaslatot.⁶²

A népbiztosságokat illetően a következő változások történtek: a Belügyi, Vasúti és Hajózási Népbiztosság ismét visszaalakult Belügyi Népbiztossággá. A Munkaügyi

⁶¹ MEZEY 1998: 389.

⁶² Magyar Szocialista Szövetséges Tanácsköztársaság alkotmánya 33–36. §.

és Népjóléti Népbiztosság átalakult Népjóléti és Közegészségügyi Népbiztossággá. A Pénzügyi, Földművelésügyi, Közélelmezési és Szociális Termelési Népbiztosságok integrálódtak a Népgazdasági Tanácsba. Nem került sor a német és a ruszin népbiztosságok vezetőinek alkotmányban rögzített kinevezésére.⁶³

Összegzés

A Magyarországi Tanácsköztársaság tipikus kérészállamnak tekinthető, hiszen ez a 133 nap volt a magyar történelem második legrövidebb korszaka, az 1956-os forradalom után.⁶⁴ A Magyar Tanácsköztársaságnak az állami működés, a társadalom és a gazdaság átalakítására tett kísérlete eleve reménytelen vállalkozás volt.

A proletárdiktatúra eszközeivel történt véres „próbálkozás” a kezdeti lelkesedés után szinte a társadalom egészének ellenállását váltotta ki. A hamis illúziókat követő drámai kijózanodáshoz ezrek életére és milliók megnyomorítására „volt szükség”. A vörösteror kísérte „proletárállam” számára a gazdaságirányítás alapvető, ideológiai pilléreit az ún. szocializálás (ellenszolgáltatás nélküli köztulajdonba vétel), a gazdaság teljes centralizációja, valamint az áru- és pénzviszonyok kiiktatása jelentette.

A világháború Európa minden érintett országát a hadigazdálkodás alkalmazására kényszerítette. A demokratikus államok és a diktatúrák között – így a Magyar Tanácsköztársaságnak nevezett proletárdiktatúra által alkalmazott eszközök között is – nagyon jelentős különbségek vannak. A demokráciák nem követtek el a társadalom egészét érintő, jogszabályokban rögzített, nyilvánvaló jogsértéseket. Ilyen például a Magyar Tanácsköztársaság által is alkalmazott, tulajdonjogtól történő megfosztás mindenféle ellenszolgáltatás nélkül vagy társadalmi csoportok hátrányos megkülönböztetése a hadigazdálkodás szempontjából, az önkényt fokozó határozatlan jogfogalmakkal. A magyar proletárdiktatúra az önkényuralmakra jellemző széles eszköztár mindegyikét alkalmazta.

A diktatórikus államok (így a Magyar Tanácsköztársaság is) a hadigazdálkodás megoldásait véglegesnek tekintették. Ezzel szemben a háborúban részt vevő demokráciák számára a hadigazdálkodás módszerei mindvégig átmenetinek minősültek. Ezt az ideiglenességet akkor is hangsúlyoznunk kell, ha a világháború előtti gazdasági, gazdaságirányítási állapot helyreállítása tulajdonképpen már nem volt lehetséges. Az előző korszakra építkező társadalom- és gazdaságirányítási modell kialakításához hosszadalmas és gyötrelmes út vezetett az európai országok számára, beleértve Magyarországot is.

⁶³ GYÖRFFY 1960: 19.

⁶⁴ SZEGHY-GAYER – ZAHORÁN 2022: 15–16.

Some Issues of Economic Governance in the Hungarian Soviet Republic

The paper discusses the brief economic history of the Hungarian Soviet Republic, focusing primarily on the economic governance mechanisms of this short-lived yet ambitious state experiment. The economic policy of this period is rooted in the radical socialist ideology and the challenging post-World War I situation. The latter circumstance was common across Europe and in most places led to solutions that would have been hard to imagine before 1914. Hungary, as a defeated nation, was no exception. The study also examines the institutions and mechanisms of economic governance in various constitutional documents from the era. This is necessary because the leaders of the Hungarian Soviet Republic did not view the model of the time as a temporary one but rather as a longer-term solution. Moreover, despite the short duration of their experiment, they invested considerable effort in its legal framework.

Felhasznált irodalom

- BEREND T. Iván – RÁNKI György (1976): *Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században*. Budapest: KJK.
- BÖDÖR Gergely (2018): *Vörös- és fehérterror Magyarországon (1919–1921)*. PhD-disszertáció. Eger: Eszterházy Károly Egyetem Történelemtudományi Doktori Iskola.
- CAMERON, Rondo (1998): *A világ gazdaság rövid története a kőkorszaktól napjainkig*. Ford. Kállai Tibor. Budapest: Maecenas.
- CSIKÓS-NAGY Béla (1996): *A XX. század magyar gazdaságpolitikája. Tanulságok az ezredforduló küszöbén*. Budapest: Akadémiai.
- DENT, Bob (2019): *A vörös város. Politika és művészet az 1919-es Magyarországi Tanácsköztársaság idején*. Budapest: Helikon.
- GECSE Géza (2022): *Orosz nagybatalmi politika 1905–2021*. Budapest: Ludovika.
- GERENCSÉR Miklós szerk. (2016): *Vörös könyv. Első kötet*. Budapest: Magyar Közlöny.
- GERGELY Jenő (1991): *A magyarországi forradalmak (1918–1919)*. Budapest: IKVA.
- GYÖRFFY Sándor (1960): A Magyar Tanácsköztársaság történetének forrásai az Országos Levéltárban. In *A Magyar Tanácsköztársaság történetének forrásai a magyar állami levéltárakban*. Budapest: Akadémiai, 10–48.
- KAPOSI Zoltán (2004): *XX. század gazdaságtörténete*. Budapest–Pécs: Dialóg Campus.
- KEYNES, John Maynard (2000): *A békeszerződés gazdasági következményei*. Ford. Félix Pál, N. Kiss Zsuzsa. Budapest: Európa.
- KÖVÉR György (2002): Hadigazdaság és állami beavatkozás. In HONVÁRI János (szerk.): *Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század végéig*. Budapest: Aula, 304–306.
- LENTNER Csaba (2019): *A magyar állampénzügyek fejlődéstörténete a dualizmus korától napjainkig*. Budapest: L' Harmattan.
- MAGYARY Zoltán (2015): A bolsevizmus közigazgatásának jellemzése. In PATYI András (szerk.): *Magyary Zoltán összes munkái (1919–1922). Kritikai Kiadás*. Budapest: NKE Szolgáltató.

- MÁTHÉ Gábor (2021): *Közép-Európa újkori születése. A magyar közjog elemi forrásai 16–20. század*. Budapest: Gondolat.
- MEZEY Barna szerk. (1998): *Magyar alkotmánytörténet*. Budapest: Osiris.
- MURAKÖZY László (2012): *Államok kora. Az európai modell*. Budapest: Akadémiai.
- PATYI András szerk. (2015): *Magyary Zoltán összes munkái (1919–1922). Kritikai Kiadás*. Budapest: NKE Szolgáltató.
- PONGRÁCZ Jenő szerk. (1919): *A Forradalmi Kormányzótanács és a népbiztosságok rendeletei I–V*. Budapest: Magyarországi Szocialista Párt.
- PÓSÁN László – VESZPRÉMY László – ISASZEGI János szerk. (2022): *A hadifinanszírozás gazdasági alapjai az ókortól napjainkig*. Budapest: Zrínyi.
- ROMSICS Ignác (2010): *Magyarország története a XX. században*. Budapest: Osiris.
- SCHÖNWALD Pál (1969): A gazdaságirányítás rendszere a Magyar Tanácsköztársaságban. *Jogtudományi Közlöny*, 24(6), 313–321.
- SZABÓ István (2006): Az államforma kérdése 1919/1920 fordulóján. In MEZEY Barna – RÉVÉSZ T. Mihály (szerk.): *Ünnepi tanulmányok Máthé Gábor 65. születésnapja tiszteletére*. Budapest: Gondolat, 585–597.
- SZÁVAI Ferenc (2004): *Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásának következményei. Az államutódlás vitás kérdései*. Pécs: Pro Pannonia.
- SZEGHY-GAYER Veronika – ZAHORÁN Csaba szerk. (2022): *Kérészállamok. Átmeneti államalakulatok a történelmi Magyarország területén (1918–1821)*. Budapest: Ludovika.
- SZTERÉNYI József – LADÁNYI Jenő (1933): *A magyar ipar a világháborúban*. Budapest: Franklin-Társulat.
- VARGA Lajos (2015): A szocializálás illúziói és buktatói a proletárdiktatúra első, békés-békétlen hónapjaiban. *Múltunk*, 60(4), 4–49.

Budai Balázs Benjámin

A digitális állam fenyegetettsége: a mesterséges intelligencia

A digitális államot elég sokféleképpen jellemezhetjük. Két jelzőt azonban itt kiemelünk: technológiavezérelt és proaktív. Míg az első azt takarja, hogy az államnak minden olyan technológiát be kell építenie, amely hatékonyságát, hatásosságát és eredményességét fokozza, addig a második azt jelenti, hogy kérés nélkül szolgáltat, megelőzve (előzetesen kiszolgálva) minél több állampolgári igényt, kérést. A mesterséges intelligencia technológiai ezeket az elvárásokat – látszólag és egyelőre – jól hozzák. Fokozatosan bővül a felhasználási területek sora, az erre vonatkozó tapasztalatok is többnyire pozitívak. Azonban körvonalazódnak a veszélyek is, amelyekkel egyelőre nem foglalkozunk kellő mértékben. E rövid tanulmány ezekre a kihívásokra próbál rávilágítani. S mi mással lehetne egy pályája csúcsán álló társadalomtudós előtt tisztelegni, mint azzal, hogy egy, a társadalmi változás pozitív jellegét meghatározó technológiai kontextus árnyoldalait ízeletgetjük, továbbgondolásra készítetve az amúgy technofil olvasót...

Bevezetés

A homo sapiens alapvetően kényelmes (vagy inkább lusta) állat. Általában előnyben részesíti a kreativitást igénylő mozzanatokot az ismétlődőkkel szemben, és amit csak lehet, delegál azokból a feladatokból, amelyeket – magához mérten – szint alattinak gondol. Míg az első ipari forradalom idején a delegálás kimerült a gépek használatában, addigra ma már (Ipar 4.0) a gondolkodás feladatából is jócskán kiszervezünk, igaz, itt már nem csupán az ismétlődő jelleg miatt, hanem az ember számára kezelhetetlen inputmennyiség miatt is (*Big Data*).

A mesterséges intelligencia (MI) fogalma, McCarthy 1958-os definíciója¹ óta, folyamatosan változik, fejlődik. De nagy általánosságban olyan szoftvereket értünk

¹ MCCARTHY 1959: 77–84.

alatta, amelyek adatokat képesek értelmezni (azaz adatokból információt generálnak), abból következtetéseket vonnak le, és annak megfelelően reagálnak valamilyen problémamegoldás érdekében. Ráadásul öntanulók (gépi tanulás), így minél több adatot értelmeznek és kezelnek, annál megfelelőbb reakciót tudnak adni.

Ugyanakkor ez okozza a – jelenlegi ismereteink szerinti – legnagyobb veszélyeket is: miután egyre nagyobb adathalmazokat kezelnek, és egyre nagyobb és összetettebb struktúrákat tekintenek át, és ebből következtetéseket vonnak le, nincs felettük elégséges emberi kapacitás, amely képes ezt kontrollálni, így tévedhetnek. Egy technológiai áttörésnél ráadásul többnyire jóindulatú, etikus felhasználást feltételezünk, és a visszaélésekre, diszfunkciókra csak később (olykor már túl későn) gondolunk.

Helyzetelemzés: az MI-alapú megoldások jelene és jövője

Az MI jelene

Az MI szoftveralapú és fizikai megoldásokkal van jelen hétköznapijainkban. Míg előbbi virtuális asszisztensek, kép-, hang-, valamint kép- és hangelemző szoftverek, kereső és elemző szoftverek, beszéd- és arcfelismerő rendszerek alkotják, addig utóbbit robotok, önvezető autók, drónok és a dolgok internetén (IoT) alapuló megoldások.² E vívmányokat látjuk az okosotthon-megoldásokban, a közlekedésfejlesztésben, az egészségügyi innovációknál és más – akár közigazgatási – szolgáltatásoknál is. (A terület jelentőségét és potenciálját mutatja, hogy a legtöbb fejlett ország – így hazánk is – Mesterséges Intelligencia Stratégiát készített.³ A stratégia jelentős közigazgatási vonatkozással is bír: erősen fókuszál az automatizált döntéshozatali megoldásokra és az MI-alkalmazások használatára. Ugyanakkor az MI-vel járó veszélyekről nem ejt szót.)

Napjaink Magyarországon már a közigazgatás is használ MI-alapú megoldásokat: biometrikus azonosítót (gépi látás), chatrobotokat (MIA chatrobot, Nébo chatrobot), hangleiratozási és hangképzési szolgáltatásokat, önkiszolgáló ügyintéző terminálokat (KIOSK), automatikus döntéshozatali rendszert (AKD), valamint Rugalmas Adóellenőrzési Döntéstámogató és Adatbányászati Rendszert (RADAR).

² Európai Parlament 2020.

³ Magyarország Mesterséges Intelligencia Stratégiája 2020–2030 (2020).

MI-tendenciák, predikció

A Gartner, amely évek óta viszonylag megbízható technológiai előrejelzéseket ad a mesterséges intelligencián alapuló technológiák vonatkozásában is, 2022-ben kiadta előrejelzését. Szabadalmaztatott ábrázolásának alapja egy diagram (Gartner Hype), amely a technológiákkal kapcsolatos elvárások és az idő függvényében mutatja be az egyes technológiai megoldásokat, ezzel párhuzamosan láthatóságukat és megismerhetőségüket is figyelembe veszi. A Gartner a technológiai innovációk esetében öt érettségi fázist különböztet meg:⁴

1. Az innovációs trigger szakaszában csupán egy technológiai áttörés van a kezünkben. E fázisban még a felhasználási területet is csak körvonalaiban látjuk. A technológiát a média fokozódó érdeklődéssel követi, ugyanakkor itt találkozunk a legtöbb olyan megoldással, amely lehet, hogy lufiként viselkedik.
2. A túlduzzasztott elvárások csúcsán fokozódik a médianyomás, egymásra licitálnak a szakértők, ugyanakkor az innováció árnyoldalaival még mindig nem foglalkoznak kellő mértékben.
3. A kiábrándulás vályújába esnek azok az innovációk, amelyek esetében akkora mértékű lesz a problémák mennyisége, hogy az meghaladja a technológiával nyerhető hasznok nagyságát. Így a felhasználók és a befektetők elfordulnak a megoldástól, csökken a kutatási bázis is, az innováció perifériára csúszhat, vagy akár el is tűnhet.
4. A megvilágosodás emelkedője egy konszolidációs fázis, ahol a technológia használhatósága egyértelművé válik, a felhasználás és a felhasználók köre is tágul.
5. Végül a termékenység platóján áll be az a helyzet, amikor széles körű, általános technológiává válik a vonatkozó megoldás.

Ezek fényében külön érdekes megvizsgálni a 2022 nyarán kiadott predikciót. A legtöbb megoldás a technológiai áttörés vagy a felfokozott várakozások fázisában van, azaz valós teljesítményüket, alkalmazási területüket és várható hasznukat nem ismerjük. Nem ismerjük továbbá a velük járó hátrányokat sem. Érdekes látni azt is, hogy az innovációk néha kiegészítik egymást, néha ellentmondanak egymásnak az első két fázisban. Ami viszont jól körvonalazható, hogy négy fő kategóriában látunk innovációkat:

Adatközpontú MI: ez az algoritmusok betanításához használt adatok javítására és gazdagítására helyezi a hangsúlyt. Itt található a tudásgrafikonok,

⁴ Grafikus ábrázolását lásd: WILES 2022.

az adatszűrés és a szintetikus adatok. Ez utóbbi kiemelkedő jelentőségű lehet, hiszen minden olyan adatot szintetikus adatként minősítünk, amelyet nem a való világ közvetlen megfigyeléséből, hanem valamilyen módszerrel, mesterségesen állítanak elő. (Ilyen módszer lehet a statisztikai mintavétel, a szemantikai megközelítés, a szimuláció stb.)

6. Modellközpontú MI: e megoldások a döntéstámogatás ok-okozati összefüggéseit erősítik. Elsősorban vertikális és horizontális folyamatok (eljárások, nb. közigazgatási eljárások) javításában lehet nagy szerepe. (Idetartozik a fizikai-informált MI, a kompozit MI, az ok-okozati MI, a generatív MI, az alapmodellek és a mély tanulás.)
7. Alkalmazásközpontú MI: kifejezetten alkalmazásokra fókuszál. (Idetartozik – többek között – az operatív AI-rendszerek tervezése, az intelligens robotok, a természetes nyelvi feldolgozás [NLP], az autonóm járművek és a számítógépes látás. De idesorolhatjuk a logikai játékokat, a beszédfelismerést, a szakértői rendszereket, a mesterséges neurális hálózatokat is.)
8. Emberközpontú MI: a közvetlen emberi vonatkozásokhoz kapcsolódik. (Idesorolható az MI-bizalom, a kockázat- és biztonságkezelés, a felelős MI, a digitális etika, valamint az MI oktatókészletei.) E területeknek legalább 5–10 évet jósol a Gartner, mielőtt a fősodor részeivé válnak.⁵

Összefoglalva a predikciót: a mesterséges intelligencia számos technológiai áttörést hozott az elmúlt néhány évben, azonban ezek felhasználási területeit egyelőre csak „felfokozott” várakozásokkal tudjuk követni, hiszen bőszen érvelünk amellett, hogy fokozott hatékonyságot és költségmegtakarítást hoznak, ráadásul jobb szolgáltatásokat alakíthatunk ki a segítségükkel. Ugyanakkor nem látjuk az ezekkel érkező problémák teljes körét, így erre nem is tervezünk lépéseket.

Közigazgatásra vetítve jól látszik, hogy a szintetikus adatok, a döntési modellek, az MI-alapú alkalmazások csomagjai folyamatosan érkeznek, azonban az ehhez tartozó garanciális elemek biztosításával adósak maradunk. Márpedig ha egy olyan adatintenzív ágazatot, mint a közigazgatás, ellep az MI, akkor – garanciák nélkül – a működés megbízhatósága kerül veszélybe. Nem véletlenül mondja Azamat Abdoullaev, hogy „az emberiség jövőjére nézve nem a klímaváltozás vagy a nukleáris háború jelenti a legnagyobb kockázatot, hanem az emberi szuperhülyeség, amely egy emberszerű, mesterséges intelligenciát tervez...”⁶

⁵ WILES 2022.

⁶ ABDOULLAEV 2023.

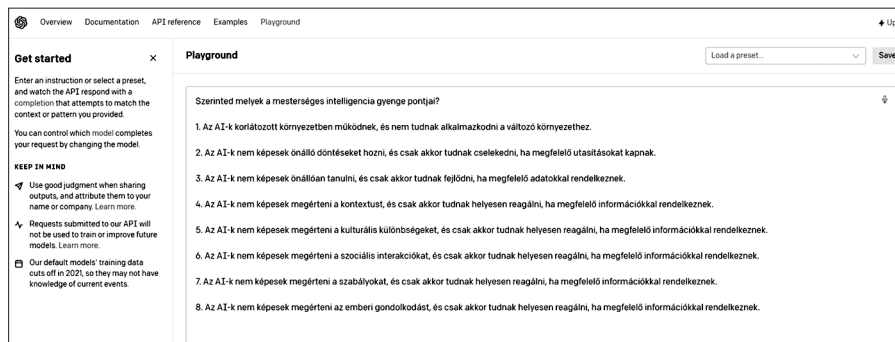
Miután az MI felhasználása és kutatása néhány évtizedre tekint vissza, még abban a fázisban vagyunk, ahol e technológia nem alakítja át annyira a társadalmi alrendszereket, hogy elkezdjük komolyan venni annak lehetséges hátrányait. Abban a pillanatban, hogy a digitális kitettség nagy mértéke tömegek munkáját teszi feleslegessé, hatalmas társadalmi feszültségek aktiválódnak, és elindul a társadalom szerkezetének bomlása.⁷

Lehetséges beavatkozási pontok

De ha minden ennyire rózsaszín, akkor mégis hol induljunk el a gyengeségek detektálásában? Két megközelítést használtam: egyrészt megkérdeztem egy chatrobotot saját magáról, másrészt áttekintettem a nemzetközi diskurzus sajtószemléjét e kérdéskörben.

Önreflexió

Megkérdeztem az Open AI fejlesztette ChatGPT-t, hogy hol látja a saját gyenge pontjait, így válaszolt:

1. ábra. ChatGPT: a mesterséges intelligencia gyenge pontjai

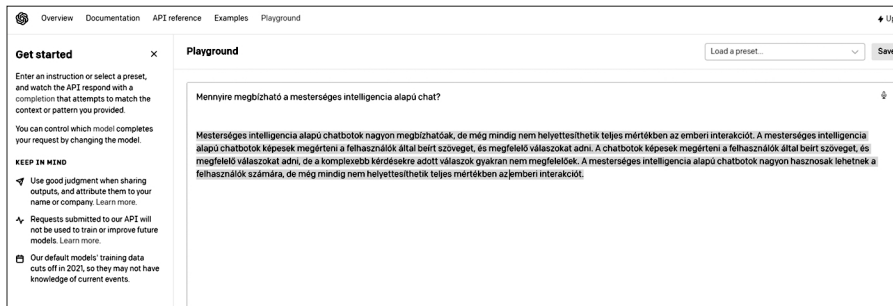
Forrás: <https://platform.openai.com/playground/p/default-study-notes?model=text-davinci-003>

A gép adta válasz is további kérdéseket vet fel, hiszen e válaszok több helyütt ellentmondanak a mesterséges intelligenciáról alkotott alapvető definícióknak, elég csak

⁷ SARTOR 2019.

az öntanulásra, a szabályértelmezésre és a döntésképeségre gondolni. De az talán vitán felüli, hogy valóban korlátozott környezetben működnek, a kontextus értelmzésével problémájuk van, nem értik a kulturális különbségeket, a szociális interakciókat és azok árnyalatait, és az emberi gondolkodástól a gépi gondolkodás még nagyon messze van. (Azaz egyelőre nem várható el az érdemi döntéstámogatása a legtöbb olyan közigazgatási ügyben, amely diszkrecionális döntést igényel az ügyintéző részéről.)

Megkérdeztem másképp is:

3. ábra. ChatGPT: a mesterségesintelligencia-alapú chat megbízhatósága

Forrás: <https://platform.openai.com/playground/p/default-study-notes?model=text-davinci-003>

Azaz megerősítést nyert az a feltételezésem, hogy az MI nem tévedhetetlen. Főleg azokon a területeken, ahol a probléma komplex, hiszen az erre adott gépi válaszok „gyakran nem megfelelőek”.

MI-gyengeségi diskurzus

A ProBonón vezetett *Hogyan csináljunk digitális térségeket?* c. önfejlesztő csatorna⁸ sajtószemléjét áttekintve az MI gyengeségeit négy nagyobb csoportra oszthatjuk 2023-ban:

1. Hagyományos – az emergens technológiai területekre jellemző – sajátosság, hogy a technológiai fejlődés iránya és üteme nehezen kiszámítható, így szabályozása jelentős késéssel, reaktív módon történik.⁹ Ez figyelhető meg számos diszruptív

⁸ Lásd: https://probono.uni-nke.hu/onfejlesztes/csoportok-es-csatornak/bejegyzesek/5f72fc4b-466b0aeb680f6c84#post_64414bbc466b0ad3883ea427.

⁹ KAAL 2016.

technológia esetében is, elég csak a blokkláncalapú megoldásokra gondolni, ahol a szabályozás még mindig csak próbálkozik a kérdés megragadásával. Az MI vonatkozásában szintén tehetetlennek mutatkozik a jogalkotás. Egyelőre (néhány adatvédelmi vonatkozáson túl) stratégiai szinten is csak homályos elvárásokat fogalmaz meg mind az uniós, mind a nemzeti szint. (Nem véletlenül okozott fennakadást az, hogy egy adatvédelmi incidens után Olaszország felfüggesztette a gyakran „tévedő” generatív MI, a ChatGPT alkalmazásának lehetőségét.) Hiányzik a felelősségvállalási kérdések tisztázása, megoldatlan az MI-vel összefüggő produktumok szellemi tulajdonjogi kérdéseinek rendezése.

2. Hiányoznak az etikai irányvonalak, amelyek az MI-technológiák alkalmazását keretek közé szorítják. Az etikus felhasználás és az azt övező civil és állami oltalmi gyűrű kialakítása elengedhetetlen. Nem kellően átgondolt az MI alkalmazásának versenyjogi, fogyasztóvédelmi aspektusa. Nem megoldott a magánszféra védelme, az elfogult vagy rosszindulatú (károkozó) algoritmusok elleni védekezés, ami komoly adatbiztonsági és adatvédelmi aspektusokat hordoz magában. (Egy MI rávehető – többek között – spamelésre, álhírek terjesztésére, adathalászatra, hamis weboldalak készítésére, malware-készítésre.)
3. Az emergens technológiai innovációk „felforgatják” a társadalmi alrendszereket. Már most számos elemzés¹⁰ foglalkozik az automatizáció munkaerőpiacra gyakorolt hatásával. Az elemzések közötti fő különbség, hogy a digitális kitettség hatásait milyen időtávra időztetik. Ez csupán abból a szempontból jelentős, hogy mikorra kell felkészülniük azoknak a munkaerőknek, akikről a „gépek elveszik a munkát”. A felkészülést pedig tervezni és támogatni kell, hiszen az e munkakörökben dolgozók átképzésével optimalizálható a dolgozói *outplacement*. Ez a tervezés – jelen pillanatban – a közigazgatásból hiányzik.
4. Az MI használatának, fejlesztésének oktatási környezete is kezdetleges.

Következtetések

Az MI-alapú technológiák – mint emergens és diszruptív technológiák – térnyerése megállíthatatlan. Nem is lehet cél e technológiák megakasztása, sőt, még lassítása sem, annál inkább stratégiai eszközökként történő kezelése. Azonban sokkal fontosabb, hogy felhasználásukat azokon a területeken tervezzük és próbálgassuk, ahol a felmerülő gyengeségek és veszélyek aránya alacsonyabb. Ahol pedig az alkalmazás

¹⁰ EZ [é. n.]; ADAMS 2022; THAM [é. n.]; O’LOUGHLIN 2022.

veszélyekkel társul, fektessünk lényegesen nagyobb hangsúlyt ezek vizsgálatára, megoldására (döntően szabályozására)! Addig pedig olyan nemzetközi és nemzeti szabályozási környezet kialakítására van szükség, amely biztosítja az átláthatóságot, a méltányosságot, az elszámoltathatóságot, a versenyképességet és nem utolsósorban a biztonságot valamennyi aktor számára.

The Threat to the Digital State: Artificial Intelligence

The digital state can be described using several adjectives, but we will emphasize two: technology-driven and proactive. The former implies that the state should adopt all technologies that enhance its efficiency and effectiveness, while the latter means it should provide services without being asked, anticipating (pre-serving) as many citizen needs and requests as possible. Artificial intelligence technologies apparently meet these expectations – at least for the time being. The range of applications is gradually expanding, and the experience is mostly positive. Nevertheless, there are emerging threats that have not yet received sufficient attention. This brief paper aims to highlight these challenges. What better way to honour a social scientist at the peak of his career than by tasting the shadows of a technological context that determines the positive nature of social change, and encouraging the technophile reader to think further?

Felhasznált irodalom

- ABDOULLAEV, Azamat (2023): What's New in Artificial Intelligence from the Gartner Hype Cycle. *LinkedIn.com*, 2023. február 27. Online: <https://www.linkedin.com/pulse/whats-new-artificial-intelligence-from-gartner-hype-cycle-abdoullaev/>
- ADAMS, Diane K. (2022): Five Predictions for the Future of Work: A Captivating Employee Experience. *Forbes.com*, 2022. december 2. Online: <https://www.forbes.com/sites/forbeshumanresourcescouncil/2022/12/02/five-predictions-for-the-future-of-work-a-captivating-employee-experience/?sh=2522ed7645fa>
- Európai Parlament (2020): *Mi az a mesterséges intelligencia és mire használják?* Online: <https://www.europarl.europa.eu/news/hu/headlines/society/20200827STO85804/mi-az-a-mesterseges-intelligencia-es-mire-hasznaljak>
- EY [é. n.]: *Are You Prepared for Future of Work?* Online: https://www.ey.com/en_se/workplace-of-the-future
- KAAL, Wulf (2016): What Happens When Technology is Faster than the Law? *The CLS Blue Sky Blog*, 2016. szeptember 22. Online: <https://clsbluesky.law.columbia.edu/2016/09/22/what-happens-when-technology-is-faster-than-the-law>
- Magyarország Mesterséges Intelligencia Stratégiája 2020–2030 (2020). Online: <https://ai-hungary.com/api/v1/companies/15/files/137203/view>
- MCCARTHY, John (1959): Programs with Common Sense. In *Mechanisation of Thought Processes, Proceedings of the Symposium of the National Physics Laboratory*. London: Her Majesty's Stationary Office, 77–84.
- O'LOUGHLIN, Henry (2022): 54 Future of Work Predictions for 2030. *Buildremote.co*, 2022. április 6. Online: <https://buildremote.co/future-of-work/predictions/>
- SARTOR, Giovanni (2019): *Artificial Intelligence: Challenges for EU Citizens and Consumers*. Online: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2019/631043/IPOL_BRI\(2019\)631043_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2019/631043/IPOL_BRI(2019)631043_EN.pdf)
- THAM, Melissa [é. n.]: 6 Predictions for the Future of Work. *Noodlefactory.ai*. Online: <https://articles.noodlefactory.ai/6-predictions-for-the-future-of-work>
- WILES, Jackie (2022): What's New in Artificial Intelligence from the 2022 Gartner Hype Cycle. *Gartner.com*, 2022. szeptember 15. Online: <https://www.gartner.com/en/articles/what-s-new-in-artificial-intelligence-from-the-2022-gartner-hype-cycle>
- WIRTZ, Bernd W. – WEYERER, Jan C. – KEHL, Ines (2022): Governance of Artificial Intelligence: A Risk and Guideline-based Integrative Framework. *Government Information Quarterly*, 39(4), 101685. <https://doi.org/10.1016/j.giq.2022.101685>

A kötet szerzői

- BUDAI BALÁZS BENJÁMIN habilitált egyetemi docens, tanszékvezető, Nemzeti Közszerológati Egyetem Államtudományi és Nemzetközi Tanulmányok Kar Közszerológati és Infotechnológiai Tanszék
- GAZDAG FERENC professor emeritus, Nemzeti Közszerológati Egyetem Hadtudományi és Honvédtiszt-képző Kar Nemzetközi Biztonsági Tanulmányok Tanszék; az MTA doktora
- HALÁSZ IVÁN tanszékvezető egyetemi tanár, Nemzeti Közszerológati Egyetem Államtudományi és Nemzetközi Tanulmányok Kar Alkotmányjogi és Összehasonlító Közjogi Tanszék; tudomá-nyos főmunkatárs, Társadalomtudományi Kutatóközpont; az MTA doktora
- IMRE MIKLÓS professor emeritus, Nemzeti Közszerológati Egyetem Államtudományi és Nemzetközi Tanulmányok Kar
- KAISER TAMÁS tanszékvezető egyetemi docens, Nemzeti Közszerológati Egyetem Államtudományi és Nemzetközi Tanulmányok Kar Kormányzástani és Közpolitikai Tanszék
- MÉHES TAMÁS egyetemi docens, Nemzeti Közszerológati Egyetem Államtudományi és Nemzetközi Tanulmányok Kar Emberi Erőforrás Tanszék; oktatási dékánhelyettes, NKE ÁNTK
- N. RÓZSA ERZSÉBET egyetemi tanár, az MTA doktora, Nemzeti Közszerológati Egyetem Államtudományi és Nemzetközi Tanulmányok Kar Nemzetközi Kapcsolatok és Diplomácia Tanszék; tudományos tanácsadó, Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Világ-gazdasági Intézet
- PONGRÁCZ ALEX független kutató
- SZABÓ MÁTÉ CSABA egyetemi adjunktus, Nemzeti Közszerológati Egyetem Államtudományi és Nemzetközi Tanulmányok Kar Kormányzástani és Közpolitikai Tanszék
- SZENTPÉTERI NAGY RICHARD tudományos főmunkatárs, Wesley Egyház- és Vallásszociológiai Intézet
- SZERLETICS ANTAL egyetemi docens, Nemzeti Közszerológati Egyetem Államtudományi és Nemzet-közi Tanulmányok Kar Kormányzástani és Közpolitikai Tanszék
- TAKÁCS ALBERT professor emeritus, Nemzeti Közszerológati Egyetem Államtudományi és Nemzet-közi Tanulmányok Kar Alkotmányjogi és Összehasonlító Közjogi Tanszék

